

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний економічний університет

**СВІТОГЛЯДНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ
МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ**

Монографія

Тернопіль
ТНЕУ
2015

ББК 87.3(4Укр)+60.032.4
УДК 316.356.4(477)
С 24

Рекомендовано до друку Вченою радою Тернопільського національного економічного університету (протокол № 4 від 25 грудня 2015 р.)

Рецензенти:

Загрійчук І. Д., доктор філософських наук, професор (Український державний університет залізничного транспорту, м. Харків);

Козловець М. А., доктор філософських наук, професор (Житомирський державний університет імені Івана Франка);

Корнієвський О. А., доктор політичних наук, доцент, заслужений діяч науки і техніки України (Національний інститут стратегічних досліджень, м. Київ)

Авторський колектив:

Гончарук Т. В., д-р філос. наук, професор

Гнасевиц Н. В., канд. філос. наук, доцент

Гурик М. І., канд. іст. наук, доцент

Паучок В. К., канд. техн. наук, доцент

Рудакевич О. М., д-р політ. наук, професор (керівник)

Томахів В. Я., канд. політ. наук, доцент

Чигур Р. Ю., канд. іст. наук, доцент

Шумка М. Л., канд. філос. наук, доцент

С 24 **Світоглядні та соціокультурні засади формування модерної української нації : моногр. / авт. колектив : О. М. Рудакевич (керівник) та ін. – Тернопіль : ТНЕУ, 2015. – 256 с.**

У монографії розкрито актуальні проблеми розбудови модерної української нації та її держави, роль громадянського суспільства у цьому процесі. З'ясовано вплив світоглядних та соціокультурні чинників на трансформацію українського суспільства, перспективи його адаптації до цінностей об'єднаної Європи.

Для політичних діячів, науковців, студентів, усіх, хто цікавиться процесами утвердження української нації як модерної спільноти.

The book reveals current problems of building modern Ukrainian nation and its state, the role of civil society in this process. It clarifies the influence of ideological and sociocultural factors on Ukrainian society transformation, the prospects of adaptation to the values of the united Europe.

For politicians, academics, students and everyone who is interested in establishment of modern Ukrainian nation as a community.

ISBN 978-966-654-405-9

© Колектив авторів, 2015
©ТНЕУ, 2015

Зміст

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ	10
1.1. Етнополітична концепція нації. Її евристичний потенціал у дослідженні модернізації національних спільнот	10
1.2. Українська нація та національна держава в умовах сьогодення	26
1.3. Роль громадянського суспільства в національній самоорганізації	35
РОЗДІЛ 2. ДУХОВНІ ЧИННИКИ ВІДРОДЖЕННЯ ТА МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ	44
2.1. Ментально-філософські засади національного буття, їх детермінуючий вплив на суспільні процеси	44
2.2. Українська національна ідея: генеза та сучасний зміст	71
2.3. Історична пам'ять народу у контексті актуальних завдань розбудови модерної української нації	90
РОЗДІЛ 3. СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ НАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВОЮ	114
3.1. Символіка та мова як репрезентанти національної ідентичності та чинники націєтворення	114
3.2. Сутність та динаміка змісту національних традицій у процесі розбудови суверенної української держави	137
3.3. Екологічна культура українського суспільства. Роль держави та громадянського суспільства у її формуванні	158
РОЗДІЛ 4. ФОРМУВАННЯ В УКРАЇНІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ЇЇ АДАПТАЦІЯ ДО ЦІННОСТЕЙ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	191
4.1. Концептуальні засади формування в Україні політичної культури національного типу	191
4.2. Політична культура об'єднаної Європи та її вплив на вітчизняний політикум	208
4.3. Деполітизація державної служби в Україні в контексті європейського досвіду	221
ВИСНОВКИ	243

Ideological and socio-cultural foundations of modern Ukrainian nation: monography / Auth. Staff : O. M. Rudakevych (chief) and others. – Ternopil : TNEU, 2015. – 256 p.

CONTENTS

FOREWORD	5
CHAPTER 1. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF MODERN UKRAINIAN NATION RESEARCH	10
1.1. Ethnopolitical concept of the nation. Its heuristic potential in the study of the national communities modernization.	10
1.2. The present Ukrainian nation and national state.....	26
1.3. The role of the civil society in the national self – organization.	35
CHAPTER 2. SPIRITUAL RECOVERY AND MODERNIZATION OF UKRAINIAN NATION FACTORS.	44
2.1. Mental – philosophical bases of national life, their determining influence on social processes.....	44
2.2. The Ukrainian national idea: genesis and modern content.	71
2.3. The historical memory of the nation in the context of the urgent tasks of modern Ukrainian nation development.	90
CHAPTER 3. SOCIO – CULTURAL ASPECTS OF NATIONAL DEVELOPMENT	114
3.1. Symbolism and language as representatives of national identity and nation-building factors.	114
3.2. The essence and dynamic content of national traditions in the process of sovereign Ukrainian state building.....	137
3.3. Ecological culture of Ukrainian society. The role of the state and civil society in its formation.	158
CHAPTER 4. THE NATIONAL POLITICAL CULTURE FORMATION IN UKRAINE AND ADAPTATION TO THE VALUES OF THE EUROPEAN UNION	191
4.1. Conceptual bases formation of political culture of national type in Ukraine.....	191
4.2 .The political culture of united Europe and its impact on domestic politics. ..	208
4.3. Ukrainian civil service depoliticization in Ukraine in the context of the European experience.....	221
Afterword	243

ВСТУП

Україна на 25 році суверенного існування перебуває в ситуації схожій на ту, в якій була Італія після 1861 р., коли з різнорідного, розмежованого ще недавно чисельними феодалними кордонами населення, необхідно було сформувати націю в рамках новоствореної соборної італійської держави. В умовах, коли в українській державі відбулася переможна Революція гідності і було відкрито шлях до повернення українства у сім'ю європейських народів, проросійські сили на Сході та Півдні України, за спонукання та підтримки путінської Росії, спровокували сепаратистський рух та військовий конфлікт, які загрожують дезінтеграцією українського соціуму, втратою територіальної цілісності та суверенітету молодій українській державі.

Яким шляхом піде процес розбудови модерної української нації? Значна частина наукових експертів, зважаючи на постколоніальний стан титульного українського етносу та поліетнічність вітчизняного соціуму, визнають доцільність реалізації політичної моделі нації (І. Кресіна, М. Обушний, М. Степико, О. Хорошилов та ін.¹). Партійні еліти демонструють багатший спектр проектів націогенези: від суто етнічного – до політичного, а в проміжку між ними передбачають і змішані моделі національної спільноти. Проте і науковці, і політики не мають консолідованого погляду на сутність нації та її різновиди й моделі новітнього українського націєтворення.

Закономірно постає питання: чи може в принципі існувати нація, що базується лише на політичних, нехай і демократичних, засадах? З іншого боку, вимагає відповіді питання: чи може існувати нація на суто етнокультурній основі?

З початку ХІХ ст. у націології запанував концептуальний дуалізм регіонального характеру. Науковці й політики Західної Європи та Північної Америки дотримуються політичної версії націєгенези, а Центральної і Східної Європи – етнічної. Час від часу спалахує полеміка

¹ Див.: Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітологічний аналіз / І. Кресіна. – К. : Вищ. шк., 2006. – С. 327–352; Обушний М. І. Політологія. Довідник / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач ; [за ред. М. І. Обушного]. – К. Довіра, 2004. – С. 436–439; Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. та ін. ; за ред. В. С. Крисаченка. – К. : НІСД, 2006. – 632 с.; Українська політична нація: проблеми становлення: зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.) М. Т. Степико, В. М. Яблонського. – К.: НІСД, 2012. – 384 с.; Степико М. Українська політична нація: проблеми становлення / М. Степико // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. – С. 9–20; Хорошилов О. Українська політична нація: сценарій конституювання / О. Хорошилов // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5. – С. 23–30 та ін.

про те, «На чий стороні правда?» Ця розбіжність поглядів давно втомила диспутантів, і вони змирилися з тим, що кожен з них має свій резон. Однак, якщо існує один базовий термін «нація» для позначення різного типу спільнот, то й сутність відповідного явища має бути однією. В іншому випадку, кожна нація є спільнотою принципово іншого характеру і змісту.

Щодо суб'єктивного чинника націєгенетичних процесів в Україні, слід зазначити, що досі відсутня офіційна державна концепція етнонаціональної політики та побудови нації, хоч наукові установи та окремі етнополітологи неодноразово пропонували офіційній владі проекти цього важливого програмного документа². Від виборів до виборів активізується робота політичних партій з обґрунтування стратегічних і тактичних положень етнонаціональної політики в Україні. Ці ідеї, як правило, стають базовими аргументами гострої політичної та ідеологічної боротьби, яка ще більше роз'єднує українців. У Конституції України йдеться про два основні суб'єкти історичного процесу: «українську націю» в суто етнічному сенсі поняття і «Український народ» як сукупність «громадян України всіх національностей»³. Останній термін пишеться з великої букви, що підкреслює статус поліетнічного українського народу як суверена державної влади. Наявність цих двох етнополітичних термінів у основному законі України, з одного боку, свідчить про певний компроміс, якого було досягнуто в червні 1996 р. між різними політичними силами, коли приймалась Конституція, а з іншого – засвідчує наявність певних проблемних питань:

1) Якщо існує українська нація, на основі якої створено суверенну державу, то навіщо говорити про формування нової нації – т. зв. «модерної української нації»?

2) Чи можна увесь народ України уже сьогодні позначати терміном «нація»?

3) Якою має бути політика української держави щодо малочисельних корінних народів та національних (етнічних) меншин, що проживають на її території?

4) Яких змін має зазнати нинішній український народ (спільнота громадян держави), щоб стати цілісним і повноцінним національним організмом із сучасними (модерними) цивілізаційними ознаками?

² Див., напр.: Євтух В. Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти / В. Б. Євтух. – К., 1997. – С. 210–215; Котигоренко В. До питання про концептуальні засади етнонаціональної політики України / В. Котигоренко // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 20–43.

³ Конституція України : (відповідає офіційному текстові). – К. : Центр учбов. літ., 2015. – С. 4.

Більшість науковців, особливо представників так званої офіційної науки, як уже зазначалося, обґрунтовують необхідність розбудови в Україні нації політичного типу, яку ще називають громадянською, територіальною нацією або нацією-державою. З такою ідеєю особливо активно виступають центристські партії, особливо ті, що були при владі за президенства Л. Кучми та В. Януковича.

Втім, в Україні є науковці, які ведуть мову про змішану модель нації – про українську етнополітичну націю як певну нинішню реальність та майбутнє українського соціуму (В. Кафарський, О. Рудакевич, Л. Шкляр та ін.⁴).

На погляд відомого вітчизняного етнополітолога В. Кафарського, «помаранчева» революція засвідчила, що у світі уже існує нація європейського типу – українська, яка здатна ефективно захищати свої інтереси. «...Українська нація, – вважає дослідник, – відродилась як нація етнополітична і саме на етнічній (посиленій політичним чинником) основі має відбуватись її подальший розвиток». Якщо на формування політичної нації впливає політична воля, цілеспрямований рух до поставленої мети, то, – зазначає він, – «етнополітична нація розвивається завдяки єдності духу (зв'язаного ментального життя), спільного вільного вибору, політичної рівності та етнокультурної гетерогенності, що унеможливорює формування політичних субкультур»⁵. Революція гідності кінця 2013 – початку 2014 рр. ще раз підтвердила, що в Україні активно відроджується українська етнічна нація та формуються основи української поліетнічної політичної нації. Ці процеси, зрештою, мають привести до змішаної – етнополітичної – моделі модерної української нації.

У вітчизняній науковій літературі дискусійною залишається тема «Модерності української нації». Одні науковці (і їх більшість) вважають, що модерна українська нація уже існує і вона є наслідком глибинних суспільно-економічних та політичних перетворень, які відбувалися в Європі та світі з формуванням капіталістичних суспільних відносин, впровадженням демократичних засад державного

⁴ Див.: Кафарський В. Українська політична чи етнополітична нація? / В. Кафарський // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 44–54; Рудакевич О. М. Політичне відродження українського народу (Шляхи формування новітньої української політичної культури) / О. М. Рудакевич, М. С. Гутор. – Київ–Тернопіль: Поліграфіст, 1998. – 54 с.; Рудакевич О. М. Політологія. Лекції, семінари, самостійна робота: навч. посібник / О. М. Рудакевич. – Тернопіль, 2013. – С. 119–131; Шкляр Л. Етнополітика: структурні елементи та механізми реалізації / Л. Шкляр // Генеза. Історія. Політологія. – 1997. – № 1. – С. 225–233 та ін.

⁵ Кафарський В. Цит. праця. – С. 53.

та суспільного життя, кодифікацією народних мов та інших новацій, які були потрібні для функціонування індустріального суспільства⁶.

Інші дослідники знаходять аргументи на користь того, що радянська доба загальмувала процес модернізації України і що пострадянський український народ ще не набув основних ознак модерності, а наче «завис» між станом ранньомодерної нації і нацією модерною⁷. Слід також мати на увазі, що західноєвропейські нації характеризуються переходом до постмодерності і українська держава, відновлюючи співпрацю з країнами Європейського Союзу, швидко запозичує культурні та інші ознаки постіндустріального суспільства⁸.

Як оцінюють стан і перспективу національної розбудови в Україні зарубіжні дослідники? Наприклад, британський учений Е. Вілсон – автор монографії «Українці: несподівана нація» (2000) – зауважує, що створення незалежної української держави у 1991 р. стало великою несподіванкою для західних урядовців, науковців і промисловців. Це пов'язано з тим, що Україну у світі вважали малоімовірним кандидатом на нову національну державу з огляду на притаманні їй етнічне, мовне, релігійне та регіональне різноманіття. Однак ця «несподівана нація все ж є нацією, – зазначив Вілсон, – не більшою і не меншою мірою, ніж багато інших...»⁹. Оскільки нації «формується обставинами, нагодами та можливостями», учений вважає, що важко сказати, яким шляхом піде розвиток української нації.

Мета цього дослідження полягає у розкритті світоглядних та соціокультурних основ формування модерної української нації, яка об'єднає навколо української етнічної нації інші етнічні групи в

⁶ Масненко В. Концепція трансформації ранньомодерної нації в модерну та українська спільнота ХУІІІ–ХІХ ст. [Електронний ресурс] / В. Масненко. – Режим доступу: <file:///C:/Ustrs/92EA~1/AppData/Local/Temp/X24823J1.htm>; Шпорлюк Р. «Модерна нація починається зі слів: «Ми різні, але всі українці» [Електронний ресурс] / Р. Шпорлюк. – Режим доступу: <http://www.istpravda.cjm.ua/articles/2012/02/12/72390/>

⁷ Ожеван М. Українська національна ідея та культурополітика наздоганяючої модернізації [Електронний ресурс] / М. Ожеван. – Режим доступу: <file:///C:/Ustrs/92EA~1/AppData/Local/Temp/A1JOX7FK.htm>;

Фадеев В. Б. Пізньомодерний соціальний порядок та трансформації політичного життя / В. Б. Фадеев // Українська політична нація: проблеми становлення: зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Степико, В. М. Яблонського. – К.: НІСД, 2012. – С. 86–101.

⁸ Ожеван М. А. Українське націєтворення: зависання між модерном і постмодерном / М. А. Ожеван // Українська політична нація: проблеми становлення: зб. наук. ст. – С. 5–13; Ожеван М. А. Націєтворення як «модернізація навздогін»: суперечності між модерном, домодерном і постмодерном / М. А. Ожеван // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 2. – С. 12–21.

⁹ Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Е. Вілсон; [пер. з англ. Г. Гончаренко та О. Грицяка]. – К.: Вид-во «К.І.С.», 2004. – С. 9.

консолідований сучасний (модерний) соціальний організм. Для цього передбачається з'ясування теоретико-методологічних основ дослідження процесів формування модерної української нації, осмислення духовних чинників відродження та консолідації українства, дослідження соціокультурних аспектів національного розвитку в контексті євроінтеграції українського суспільства і держави.

Над монографією працював колектив кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету у складі:

Т. В. Гончарук, д-р філос. наук, професор, завідувач кафедри (підрозділ 2.1.), Н. В. Гнасевич, канд. філос. наук, доцент (підрозділ 2.2. у співавторстві з канд. техн. наук, доцентом В. К. Паучком), М. І. Гурик, канд. іст. наук, доцент (підрозділ 2.3.), О. М. Рудакевич, д-р політ. наук, професор (вступ, розділ 1, підрозділи 4.1. та 4.2., висновок), В. Я. Томахів, канд. політ. наук, доцент (підрозділ 4.3.), Р. Ю. Чигур, канд. іст. наук, доцент (підрозділ 3.3.), М. Л. Шумка, канд. філос. наук, доцент (підрозділи 3.1 та 3.2.).

Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Націологія – наука про націю – включає ряд теоретико-методологічних підходів, які, незважаючи на певне висвітлення у монографіях та фахових періодичних виданнях з філософії, соціології, історії та етнополітології, вимагають подальшого дослідження. Серед них особливо важливими є пошук цілісної інтегрованої теорії нації, з'ясування діалектики національної спільноти та держави (національної держави), осмислення ролі громадянського суспільства в націєгенезі та розвитку сучасних націй. Розглянемо ці та інші питання, що є актуальними для сучасного етапу українського націєтворення.

1.1. Етнополітична концепція нації. Її евристичний потенціал у дослідженні модернізації національних спільнот.

Вітчизняна та світова націологія понад два століття наполегливо шукає відповіді на питання про сутність національного феномена. Ця наука, як і будь-яка інша, спочатку має пройти емпіричний етап свого розвитку – період нагромадження фактичних даних та їх опрацювання, а далі – побудувати теоретичну модель нації. Визначення національної спільноти, які домінують у вітчизняній літературі, найчастіше зводяться до переліку основних очевидних рис об'єкта дослідження. Вони доступні для спостереження й оцінки національних спільнот, але залишають без відповіді питання про їхню сутність.

Одним із виявів теоретичного рівня осмислення національного феномена є намагання сформулювати т. зв. «національний принцип» – загальне правило формування і розвитку націй, яке діє, з одного боку, як об'єктивна закономірність у сфері національного, а з іншого – є керівництвом до дії суб'єктів історичного процесу. Так, Е. Ренан, один із фундаторів психологічної теорії нації, зазначав: «Нація – це душа, духовний принцип. З двох речей, які є властиво однією, складається душа, цей духовний принцип. Одна в минулому, друга – в майбутньому. Одна – це спільне володіння багатим спадком, друга – спільна згода, бажання жити разом, користатися спільним і надалі неподільним спадком»¹⁰. Е. Гелнер розпочинає працю «Нації та націоналізм» (1983 р.) фразою, яка стосується «націоналістичного принципу».

¹⁰ Ренан Е. Що таке нація? / Е. Ренан // Націоналізм. Антологія / Упорядн. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 118.

«Націоналізм, – зазначає він, – це політичний принцип, згідно з яким політична та національна одиниці мають збігатися»¹¹. Вчений звертає увагу на факти порушення цього принципу, наприклад, «коли правителі політичної одиниці належать до нації, до якої не належить більшість підданих»¹².

Для творчого переосмислення етнологічної та політичної теорій нації, пошуку їх спільної основи ми застосували загальну теорію самоорганізації. Її перевага в тому, що вона охоплює всі форми руху матерії, в т. ч. біологічну й соціальну. Наша гіпотеза полягає в тому, що національний принцип відображає органічну єдність двох способів самоорганізації соціуму – етнічного (етнокультурного) та політичного, в результаті чого утворився принципово новий самоорганізаційний механізм – національний, а результатом його дії є новий тип людської спільності – нація. Розглянемо етнічний та політичний способи самоорганізації соціуму, їх взаємодію та взаємозв'язок.

Етнічність виражає особливі ознаки, «іншість» того чи іншого народу, які значною мірою зумовлюють та підтримують його консолідоване й автономне існування. Феномен етнічності тісно пов'язаний з культурою спільноти, оскільки вона завжди унікальна і тому володіє значним етнічним потенціалом. Однак етнічність – поняття ширше, оскільки, по-перше, включає й несоціальні (біологічні, географічні) за суттю явища і процеси, а по-друге, крім культури, етнічні функції виконують також етнічна пам'ять, етнічна свідомість і самосвідомість, етнічна ідеологія тощо.

Етнологічна наука та похідні від неї дисципліни виробили низку понять, які, на нашу думку, розкривають сенс і механізми генези, організації та самоорганізації етносів, їхнє самоврядування, самовідтворення і самотрансформацію. Основні категорії, поняття й терміни, що висвітлюють їх, такі:

а) *інструментарій етнічної самоорганізації*: мова; етнічні цінності, символи, міфи, звичаї, традиції, ритуали, стереотипи; етнічна пам'ять, свідомість, самосвідомість, етнонім, мораль, досвід, культура, етнічна картина світу, етнічна ідеологія; непомітність, антропологічні, расові ознаки етносу, етнологенетика; адаптований етносом ландшафт, етнічний ареал тощо;

б) *форми етнічної самоорганізації*: плем'я, народність, нація; етнічна категорія, етнічна структура, етнічна асоціація, етнічна спільнота; етнофор, етнікос, етнографічна група, етнічна меншина,

¹¹ Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм : [пер. з англ.] / Е. Гелнер – К. : Таксон, 2003. – С. 29.

¹² Там само.

етносоціальний організм, етнополітичний організм, суперетнос; етнічна автономія та ін.;

в) *способи етнічної саморегуляції*: етнічна адаптація, етнокультурний трансфер; потестарність, етноцентризм, етнократія, етнополітика, етнополітичний менеджмент; етнічний конфлікт, етнічна самоідентифікація, етнічна толерантність/інтолерантність, міжетнічна комунікація, ксенофобія, генетичні механізми саморегуляції, соціобіологічні закономірності;

г) *форми етнічного самовідтворення*: етнічна соціалізація, етнічна культура як матриця етнічного відтворення; культура міжетнічного спілкування; біогенетичне самовідтворення, соціобіологічні механізми репродуктивності;

д) *етнічна генеза, самотрансформація*: антропогенез, соціогенез, етногенез, етнічне відродження, розвиток етносу, етнічна адаптація; етнічна сепарація, етнічна інтеграція, етнічна консолідація; трансформація форм етнічності, етнічна модернізація, етнокультурний трансфер, історичні форми етнічності¹³.

До основних явищ і процесів етнічної самоорганізації насамперед належить етнічна картина світу, яка представлена в етнічній свідомості, етнічній самосвідомості й етнічній культурі, а також етнічна самоідентифікація, етноцентризм, авто- і гетеростереотипи.

До найважливіших самоорганізаційних процесуальних характеристик етнічності належить *самоідентифікація* її членів як спосіб існування та відтворення основних етнічних ознак народу. Смісл етнічності, за словами американського науковця П. Браса, саме полягає в етнічній ідентичності, суть якої в суб'єктивному, символічному застосуванні групою людей деяких аспектів культури для того, щоб виокремлювати себе серед інших груп¹⁴. Етнічна група, яка самоідентифікує себе, є, таким чином, «суб'єктивно самосвідомою спільнотою» (П. Брас), яка встановлює певні критерії для входження в групу та виходу з неї. Лише за цією ознакою етнічність може бути визначена як спосіб соціальної самоорганізації.

Послідовно дотримуючись ідеї про те, що нація – це етнічна спільнота, нами сформульований *етнічний принцип*, який розкриває сутність та механізм формування і розвитку етнічних спільностей¹⁵. Цей

¹³ Рудакевич О. М. Етнічний принцип самоорганізації людства / О. М. Рудакевич // Нова парадигма, 2008. – Вип. 79. – С. 92–101.

¹⁴ Брас П. Р. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності / П. Р. Брас // Націоналізм : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – С. 263.

¹⁵ Рудакевич О. Національний принцип: етнополітична концепція нації: моногр. / О. Рудакевич. – Тернопіль : Економічна думка, 2009. – С. 61.

принцип як фундаментальний закон етнології вказує на те, що етнічні спільноти – племена, народності, нації – виникають і змінюються в результаті органічного поєднання біологічних та соціальних способів самоорганізації людських спільностей, їх коеволюції, яка буде тривати, допоки існує *homo sapiens* на планеті Земля. З цієї точки зору доцільно вести мову й про етнічність, якою володіє нація (національну етнічність), а також про етнічні властивості політичної та правової культур.

Перехід до націй як нового типу етнічних таксонів пов'язаний з появою політичної сфери життєдіяльності людей, а отже, держави і права, що засвідчило генезу принципово нового способу самоорганізації. Враховуючи це, *націю можна визначити як людський соціобіологічний організм, який виник, функціонує і розвивається шляхом поєднання етнічної та політичної самоорганізації на певній території планети Земля*. Таким чином, нація «вписується» у загальну ідею етнічного принципу і водночас вимагає його нової концептуалізації на стадії формування національних спільнот.

Для розгляду суті політичної самоорганізації спочатку з'ясуємо сутнісні риси політичного об'єднання людей. У зв'язку з цим зауважимо, що останнім часом проблема концептуалізації політичного співтовариства стала об'єктом уваги вчених¹⁶. Як резонно зауважує російський дослідник В. Кот, «ідея політичного співтовариства здається очевидною. Однак ця очевидність ще не творить наукового поняття, яке дало б змогу виділити об'єкт пізнання політичної науки»¹⁷.

Узагальнюючи погляди науковців на особливості політичних спільнот та звертаючи увагу на ті аспекти, які пов'язані із національними утвореннями, виокремимо суттєві риси політичних співтовариств:

- члени самоорганізованого політичного співтовариства мають політичні права і обов'язки, добровільно виконують їх, виявляючи ініціативу в публічній сфері. Їхня праця набуває колективного характеру і має спільну мету;

- характеризується певною самосвідомістю (усвідомленням ознак свого формування, його цілей тощо) та ідентифікує себе в середовищі подібних утворень. Політична етнічність, яка формується на основі політичної культури, дає змогу співтовариствам відмежовуватись від інших утворень та консолідуватись на основі солідарності, спільних норм життєдіяльності, політичних цінностей і цілей;

¹⁶ Кот В. С. Концептуализация политического сообщества / В. С. Кот // Полис. – 2006. – № 1. – С. 104–109; Панов П. В. Политическое сообщество и институционализация / П. В. Панов // Полис. – 2007. – № 1. – С. 94–103.

¹⁷ Кот В. С. Цит. праця. – С. 104

- політичне співтовариство як суспільний феномен передбачає спільну політичну діяльність на основі поділу праці між своїми членами, наявність органів управління і влади, засобів примусу для дотримання членами громади встановлених норм і обов'язків;

- суттєво впливає на діяльність своїх членів у інших сферах суспільного життя – економічній, соціальній, релігійній тощо, діє як координуюча і спрямовуюча сила; політичне співтовариство також об'єднує зусилля з іншими співтовариствами – виробничими, культурно-освітніми тощо, співпрацює з ними задля блага територіальної громади;

- політична самоорганізація співфункціонує з етнічною (етнокультурною) підсистемою соціуму. Якщо перша забезпечує, переважно, вертикальну інтеграцію соціуму, то друга (етнічна, етнокультурна, етносоціальна) – горизонтальну. В результаті синергійного поєднання політичної та етнічної самоорганізації виникає ефект національного соціуму – формується нація як органічна універсальна спільнота. Завдяки формуванню власної держави вона забезпечує суверенітет на підвладній території та в міжнародних відносинах.

Важливо також звернути увагу на феномен т.з. політичного націоналізму. Його породила Велика Французька революція XVIII ст., яка стала виявом протесту народу проти застарілого суспільного ладу та прогнилої монархічної форми правління. За таких умов концепт нації виходить на перший план як фундаментальна політична категорія. Вважається, що для такої нації значення мають не стільки етнокультурні особливості членів спільноти, як громадянські права усіх, хто населяє французьку державу. «Для тих, хто творив французьку революцію, – зазначає Ю. Каменка, – ...нація була політично-адміністративною одиницею, сукупністю осіб, які могли б спільно брати участь у політичному житті завдяки тому, що розмовляли однією мовою і були етнічно споріднені»¹⁸. Отже, громадянський чи політичний націоналізм як ідеологія дійсно робить наголос на політичних якостях нації. Водночас відзначається роль етнічних атрибутів для функціонування оновленого політичного організму: мови, традицій, етнокультурної спорідненості тощо.

Вітчизняні дослідники здебільшого не звертають належної уваги на той факт, що т. зв. етнічна та політична нації – не є «чисті», суто етнічні та політичні спільності. Усі вони «змішані» з двох причин: 1) завдяки

¹⁸ Каменка Ю. Політичний націоналізм: еволюція ідеї / Ю. Каменка // Націоналізм : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – С. 223.

сутнісному чиннику, згідно з яким будь-яка нація – це поєднання політичних та етнічних засад; 2) через історичні обставини, коли формування новітніх націй відбувалося чи то на етнічній, чи на політичній основі, доповнившись згодом іншим – політичним чи етнокультурним – чинником. Схематично співвідношення концептуальних моделей політичної та етнічної націй, їх взаємозв'язок показано на рис. 1.1¹⁹.

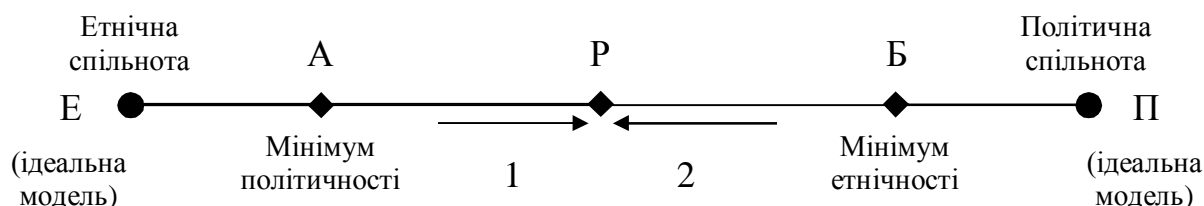

Рис. 1.1. Взаємозв'язок і динаміка етнічної та політичної моделей нації

Крайні точки відрізка ЕП символізують ідеальні гіпотетичні моделі етнічної та політичної спільності, коли в них відсутній протилежний компонент самоорганізації: в етносі – політичний, у політичному співтоваристві – етнічний. Такі спільноти нежиттєздатні: етнос, позбавлений політичної складової, перебуває у стані т. з. «етнічної маси» (І. Франко), а держава без культурної основи може утримуватися лише суворими законами й силовими засобами. Точки А і Б характеризують відповідно етнічну та політичну нації, в яких присутній необхідний мінімум іншого способу самоорганізації, що дає змогу цим спільностям забезпечувати стабільне й демократичне функціонування. Стрілка «1» означає формування етнічної нації, в якій етнокультурна самоорганізація має давню історію і є домінуючою відносно політичної (наприклад, польська чи угорська нації), а стрілка «2» – генезу політичної нації, яка опирається, перш за все, на політичні чинники життєдіяльності (наприклад, американська в США та канадська нації). Точка Р характеризує націю, в якій політичні та етнічні способи самоорганізації врівноважені. Реально існуючі нації розташовані на відріжку АБ. Точка, яка відповідає певному станові нації, може рухатися вправо чи вліво під впливом внутрішніх або зовнішніх чинників.

Про поєднання етнічного та політичного «концептуальних вимірів» у функціонуванні нації зауважує Е. Сміт. «Як дивитись концептуально,

¹⁹ Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації. – С. 98–99.

– зазначає він, – нація має поєднувати дві низки вимірів, з одного боку, громадянські і територіальні, а з другого – етнічні й генеалогічні, причому в кожному випадку в різних пропорціях. Саме завдяки багатовимірності національна ідентичність стає такою гнучкою, неподатливою силою в сучасному житті й у політиці і може ефективно поєднуватись з іншими могутніми ідеологіями і рухами, не втрачаючи власного характеру»²⁰. Незважаючи на сказане, науковець у своїй етнологічній концепції нації наголошує на тому, що етнос і нація – це «дві окремі концепції і дві різні історичні формації»²¹. Якщо в Е. Сміта етнос передує нації і становить її основу, то наша принципова позиція полягає у тому, що нація, незалежно від того – формувалась вона з народності чи з державної спільноти – є етнічною спільнотою вищого рівня етносоціоцивілізаційного розвитку людства.

Коли ж національна держава включає основний державотворчий етнос і доволі чисельні національні меншини та коли в момент утворення держави вже існувала етнічна нація домінуючого етносу, в такому соціумі відбуватиметься два націегенетичні процеси – 1) зміцнення та розвиток базової етнічної нації та 2) формування нації з усіх етнонаціональних груп, що населяють державу, яку можна кваліфікувати як політичну націю. Ці два націєтворчі процеси накладаються один на одного, взаємодіють між собою, в результаті чого формується нація змішаного типу – етнополітична нація. Динаміка української етнічної та політичної націй представлена на рис. 1.2.

Українська етнічна нація, завдяки сформованій національній культурі та наявності власної держави й інститутів громадянського суспільства (патріотичних партій та громадсько-політичних організацій), перебуває в точці У1, і ця точка продовжує рух у напрямі до точки Р, що означає зростання політичної зрілості й організованості етнічних українців.

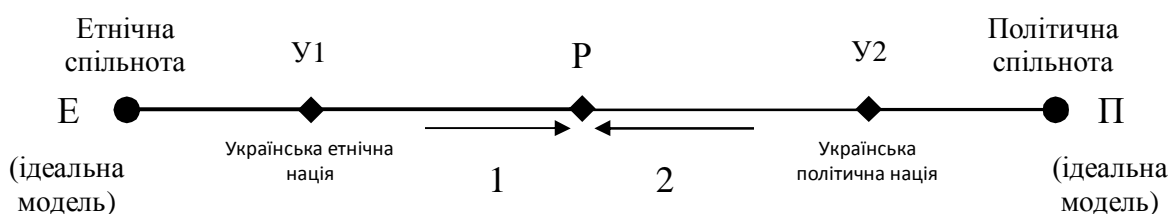

Рис. 1.2. Взаємозв'язок і динаміка української етнічної та політичної націй

²⁰ Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Е. Д. Сміт ; [з англ. пер. П. Тарашук]. – К. : Основи, 1994. – С. 24–25.

²¹ Там само. – С. 49.

Українська політична нація, яка цілеспрямовано почала формуватися в суверенній Україні, перебуває у точці У2, і ця точка, хоч і повільно, також рухається до точки Р. Етнокультурна самоорганізація політичної нації представляє собою функціонування набутого у процесі спільної життєдіяльності досвіду і традицій народами, що проживають на українській етнічній території тривалий час. Окрім того, етнокультурна сфера політичної нації містить цінності української етнічної нації та національних меншин, а також загальнолюдські цінності щодо яких досягнуто консенсусу в спільному житті. Політична самоорганізація української політичної нації також базується на державній владі й місцевому самоврядуванні, оскільки Україна як національна держава водночас є загальнонародною демократичною державою, тобто державою всіх громадян, незалежно від їх національної приналежності. Слід також мати на увазі функціонування і взаємодію політичних та політизованих інститутів громадянського суспільства, створених як окремими етнічними групами, так і спільними зусиллями громадян різних національностей.

Між точками У1 та У2, які символізують українську етнічну та українську політичну нації, існує певна динамічна рівновага, яка відповідає співвідношенню політичних сил та досягнутому компромісу між етнонаціональними групами в Україні. Однак ця рівновага може набувати нового змісту в результаті розвитку цих національних утворень або перебувати у кризовому стані, якщо етнічна та політична нації будуть розвиватися всупереч засадам однієї із них. Саме така криза виникла, коли певні політичні сили у парламенті за підтримки органів державного управління ухвалили закон про засади мовної політики, який послаблює повноцінність української мови як державної і загрожує як українській етнічній нації, так і консолідованому існуванню української політичної нації.

Важливо зазначити, що просування українського соціуму до точки Р не означає розмивання української етнічної нації та національних меншин. Навпаки, в умовах демократії вони будуть утверджувати свій етнокультурний та політичний статус, хоча все більшою мірою відбуватиметься взаємодія і взаємозбагачення етнонаціональних культур та формування спільних механізмів політичної самоорганізації. Штучне посилення протиріч між українською етнічною та політичною націями в умовах, коли при владі перебували відверті проросійські сили, привело наприкінці 2013 р. до руйнації національної злагоди і миру, сепаратизму та громадянської війни, спровокованої із-за рубежу.

Слід зазначити ще раз, що політичний та етнічний (етнокультурний) компоненти національної спільноти, поєднуючись, зумовлюють

синергійний ефект, суть якого в тому, що їх спільне функціонування значно перевищує інтеграційний потенціал етнічної та політичної самоорганізації, окремо взятих. Політична система нації, її головний інститут – національна держава – сприяє національній мові як необхідному засобу комунікації членів спільноти, надаючи їй статусу державної; держава, освітня система держави, її ЗМІ, військо, органи державного управління та місцевого самоврядування здійснюють важливу роботу з формування національної свідомості та історичної пам'яті народу, утвердження ідей, цінностей, принципів державного і суспільного ладу.

З іншого боку, етнокультурна система озброює політичне співтовариство та його політичну систему історичним досвідом, перевіреними часом традиціями, знаннями та уявленнями, формує національну мрію та національну ідею, яка об'єднує народ у боротьбі за втілення його ідеалів і цілей. Етнокультурна система соціуму легітимізує політичну владу, формує лояльне ставлення до неї, заохочує до участі в управлінні державними і суспільними справами, формує національну ідеологію як необхідну основу державної стратегії і тактики та підтримує належний рівень патріотизму.

Оскільки існує два всеохоплюючі (охоплюючи всі сфери суспільного життя) способи самоорганізації – етнічний і національний – і перший є базовим для другого, то стає зрозумілим взаємозв'язок і співвідношення етно- та націєгенези, з ослабленням політичної самоорганізації, а отже, й національної самоорганізації соціуму, продовжує діяти більш глибокий і стійкий механізм єднання і саморегулювання народу – етнічний. Тому, як показує історія різних народів світу, етногенез неперервний, а націєгенез може перериватися чи розвиватися стрибкоподібно.

Отже, ми висунули і обґрунтували ідею *національного принципу*, суть якого в тому, що нація формується та функціонує як процес і результат діалектичного поєднання етнічного й політичного способів самоорганізації соціуму. Цей принцип поєднує головні ідеї етнічної та політичної теорій нації і відкритий для творчого використання засад інших її концепцій, осмислення давніх і сучасних фактів націєбуття. В цьому полягає перспектива подальшого проникнення в сутність національного феномена, в т. ч. осмислення націєтворчого процесу в Україні.

Для того, щоб з'ясувати наскільки модерною є сучасна українська нація, необхідно дослідити, що представляли собою домодерні нації; як вони трансформувались в т. зв. ранньомодерні нації; якими є сутнісні ознаки модерних націй; що відбувається з модерними націями в

постіндустріальну добу. Для відповіді на перше питання звернемося до думок авторитетних вітчизняних медієвістів.

У серпні 1993 р. під час роботи II Міжнародного конгресу українців у м. Брюховичі Львівської області відбувся «круглий стіл» істориків України на тему «Формування української нації: історія та інтерпретації»²². У доповіді Ярослава Дашкевича «Нація і утворення Київської Русі» обґрунтовується ідея утворення нації і національної держави в період генези та існування Київської Русі. Учений критично оцінив думку соціологів, які взяли «на себе сміливість пояснювати явища античних і середніх віків (не маючи для цього розробленої методики і не знаючи як слід джерельної бази), користуючись ... по-схоластичному спрепарованими гіпотезами й теоретичними конструкціями»²³. Сумнівні, на погляд Я. Дашкевича, висновки про те, що «в середніх віках ... 1) не було взагалі національної держави, а лише «об'єднання осіб», або інтернаціональні імперії ...; 2) не було не те, що нації, але навіть народів»²⁴. Згодом, продовжує історик, – «етносоціологи змушені були піти на певні поступки. Вони оголосили, що зі зміною феодалізму на капіталізм виникла не просто нація, а «модерна нація», не намагаючись одночасно пояснити, що таке була «немодерна нація» і коли вона існувала»²⁵.

Про які нації і спосіб їх утворення в процесі утворення давньої київської держави говорить дослідник? По-перше, про «політичну націю» владної верхівки, яка утворилася після прибуття «на середнє Подніпров'я до Києва варяжських дружин, які підпорядкували собі місто і довколишню територію, надаючи їм – від свого власного етнічного імені «русь» – назву Руської землі»²⁶. Політичною нацією він вважає владну верхівку, яка на початковому етапі «утворилася з кількох етнічних елементів: норманського, східнослов'янського та іранського (аланського)»²⁷. Дуже швидко, вважає історик, у цьому «етнічному симбіозі» переміг «східнослов'янський початковий субстрат», що означало перетворення руської політичної нації в етнічну²⁸. Нагадаємо, що мова йде про націю тогочасної політичної еліти Київської Русі – консолідовану спільноту осіб, які володіли політичними правами,

²² Див.: Формування української нації: історія та інтерпретації : матеріали круглого столу істориків України (Львів – Брюховичі, 27 серпня 1993 р.) – Львів, 1995. – 127 с.

²³ Дашкевич Я. Нація і утворення Київської Русі / Я. Дашкевич // Формування української нації: історія та інтерпретації. – С. 8.

²⁴ Там само. – С. 9.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. – С. 11.

²⁷ Там само. – С. 12.

²⁸ Там само.

свободами й обов'язками в цьому державному утворенні, сповідували певні ідеологеми та культурні цінності. Що стосується населення цієї держави-імперії, то воно було поліетнічним. Нація, про яку йде мова, – це політичне ядро народу Київської Русі.

Доповідь іншого учасника цього «круглого столу» Франка Сисина, доктора філософії з Канади, директора Центру досліджень історії України ім. Петра Яцика на тему «Хмельниччина та її роля в утворенні модерної української нації» присвячена аналізу української націєгенези в XVII ст. Для характеристики національних процесів він використовує терміни «нація-еліта», «політична нація українського (руського) народу», «нова політична нація», «націоналізація» козаків, «козацька українська нація» тощо. Дослідник робить такі висновки:

До 1648 р. «руська нація включала у себе шляхту, що нагадувала собою польську національну модель, але, на відміну від останньої, в українській ... особливе місце належало князям»²⁹. Однак перехід великих князів та частини шляхти в XVI–XVII ст. у католицизм «скоротили кількість носіїв та вплив цієї політичної нації»³⁰. У цей час міщани, їх братства відігравали більшу роль у руських національних справах, але вони «не мали ані достатнього багатства, ані збройної сили, ані єдності, щоб репрезентувати руську націю»³¹.

З 1620-х рр. розпочинається «націоналізація» козацького стану, тобто він бере на себе «функції руської політичної нації». Між 1648 і 1658 рр. терміни «козацький», «руський», «український» стали майже синонімами. Козацьке повстання створило новий тип еліти і новий тип політичної нації українського народу. Ця «нова політична нація почала процес творення нової української державности»³².

На кінець XVIII ст. «козацтво вже не становило свідомої політичної нації». «Козацька еліта перетворилась на політичний клас, який захищав автономію та історичні традиції Гетьманщини, але ця еліта була занадто новою як політична нація і занадто подібною до російської еліти мовою і релігією, щоб витримати тиск і звабу інтеграції в російське імперське дворянство»³³.

Як бачимо, і Я. Дашкевич, і Ф. Сисин використовують національну термінологію для характеристики народу, який перебував на аграрній стадії свого розвитку. Нацією вони називають не весь народ, а лише

²⁹ Сисин Ф. Хмельниччина та її роля в утворенні модерної української нації / Ф. Сисин // Формування української нації: історія та інтерпретації. – С. 30.

³⁰ Там само. – С. 31.

³¹ Там само.

³² Там само.

³³ Там само. – С. 37.

освічену, політично активну й національно свідому частину. Тобто мова йде про «внутрішню націю» – націю-еліту чи націю-стан. Вона об'єднана не лише політично, але й культурно та етнічно (мовно, релігійно, світоглядно, ідеологічно), тобто це нація, за сформульованим нами визначенням, є поєднанням політичного та етнічного способів самоорганізації людей на певній території. Спільноти, які сформували внутрішні нації, а отже володіли власною державністю, ми пропонуємо називати народностями, маючи на увазі, що це другий етап етнічного розвитку народів та людства загалом (племена – народності – нації)³⁴.

На об'єктивні обставини відсутності «повномасштабних націй» у домодерний період історії вказує А. Колодій. Вона зауважує, що тогочасним етносам для «тіснішої консолідації і яскравішого самовияву як суб'єктів історичного процесу» бракувало важливих рис і обставин:

етнокультурна приналежність значною мірою камуфлювалась релігійною та державною підставами ідентифікації і тому не стояла на першому місці в ієрархії критеріїв групової самоідентифікації;

приналежність до того чи іншого етносу ще не розглядалась як підстава для самостійного державного існування народу;

наявність станового поділу суспільства перешкоджала поширенню ідеї «рівності людей як однаково людських сутностей незалежно від їх соціального стану, а це, своєю чергою утруднювало сприйняття ними представників усіх станів як членів однієї спільноти»³⁵.

Так звані «модерні нації» – це соціуми, в яких більшість, а то й усе доросле населення має політичні права, і ці права рівні для всіх членів політичного формування. Але і модерні нації на початку свого існування охоплювали обмежену частину суспільства, яка володіла політичними правами, насамперед виборчими. Спочатку виборче право суттєво обмежувалося майновим цензом. Тривалий час виборчого права були позбавлені жінки. Загальне виборче право для всіх дорослих громадян Великобританії запроваджено лише в 1928 р., а в Швейцарії – у 1971 р. У США загальне виборче право формально діє з 1920 р., хоч на Півдні масова дискримінація темноношкірих громадян як на федеральному, так і на місцевому рівні тривала аж до 1965 р., коли в результаті політичної боротьби та судових процесів було ухвалено закон про виборчі права.

У сучасній науковій літературі все більшого поширення набуває поняття «ранньомодерна нація», яке описує стан українського народу в

³⁴ Рудакевич О. Національний принцип: етнополітична концепція нації. – С. 144–145.

³⁵ Колодій А. Нація як суб'єкт політики. – Львів, 1997. – С. 13.

XVII–XVIII ст. З поміж концепцій, які пояснюють тогочасну українську націю, інтерес викликає точка зору В. Масненка, яку він обнародував влітку 2005 р. на VI Конгресі Міжнародної асоціації українців у м. Донецьк. У доповіді «Концепція трансформації ранньомодерної нації у модерні та українська спільнота XVIII–XIX ст.» дослідник зазначає: «У Європейській історії формування модерних націй відбувалося саме на основі попередніх національних спільнот, тобто ранньомодерних. Тим самим, – продовжує він, – хотілось би ще раз наголосити на думці, що національні утворення – це продукт не лише модерності, а і більш віддалених часів, зокрема, періоду переходу від доби Середньовіччя до сучасності»³⁶.

Під ранньомодерною нацією дослідник розуміє політичну спільноту («політичний народ»), «що у період переходу від доби Середньовіччя до модерності, виступала соціальною основою для державної влади». Цим спільнотам властиві такі сутнісні ознаки:

- 1) доволі жорстка станова приналежність, тобто членами цих націй були політично активні власницько-військові верстви. В українському випадку – це шляхта і козацтво;
- 2) носіями суверенітету були не всі піддані держави, а лише певні страти, які відігравали роль елітного прошарку – це «еліта-суверен». Важливо зазначити, що коло цих людей було ширшим за чисельністю, ніж владна еліта Середньовіччя;
- 3) членів ранньомодерної нації об'єднувала конфесійна належність. Для українців – це православна, «руська» віра;
- 4) спосіб легітимації влади належить переважно до традиційної або харизматичної моделей (наприклад, харизма Б. Хмельницького), хоч уже виявляються елементи раціонально-цільової легітимації³⁷.

В. Масненко хоч і допускає, що в механізмі легітимації державної влади певна роль належала елементам етнічності (особлива «руська кров», «рідна земля», «Батьківщина» тощо), але не вважає їх основними чинниками націєтворення. З цією думкою можна не погодитися тому, що релігійна віра народу в добу Середньовіччя була здебільшого системоутворюючим елементом етнічності.

На теренах ранньомодерної України співіснувало кілька альтернативних національних спільнот: руська княжо-шляхетська нація, яка була впливовою до середини XVII ст., шляхетська ранньомодерна нація Речі Посполитої; козацька нація, як була соціальною основою

³⁶ Масненко В. Концепція трансформації ранньомодерної нації у модерну та українська спільнота XVIII–XIX ст. [Електронний ресурс] / В. Масненко. – Режим доступу: <file:///C:/Ustrs/92EA~1/AppData/Local/Temp/X24823J1.htm>

³⁷ Там само.

Гетьманської держави; малоросійська нація в умовах згортання прав і вольностей козаків та їх державності. Погоджуючись з В. Масненком, зазначимо, що особливість власне українських ранномодерних націй полягала в тому, що вони володіли «обмеженим суверенітетом», а тому не мали необхідної політичної сили для консолідації своїх спільнот та розширення соціальної бази нації. Це пояснює одну з причин того, чому формування модерної української нації відставало від сусідніх народів.

Російський імперіалізм гальмував процес модернізації українського суспільства. Українці залишались на узбіччі процесу розбудови основ індустріального суспільства, працюючи переважно в аграрному секторі і проживаючи в селах та хуторах. Влада цілеспрямовано руйнувала українську етнічність, блокувала процес формування високої української культури. Обмежувалось також право українців на розбудову власної суспільно-політичної інфраструктури як основи боротьби за власну державність.

Незважаючи на ці та інші негативні чинники, модерна українська нація активно формувалась наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., набуваючи загальногромадянського характеру, тобто охоплюючи громадян незалежно від їхнього станового статусу. Носієм суверенітету в Західно-Українській Народній Республіці та Українській Народній Республіці були широкі народні маси різних національностей. З цієї точки зору – це «народ-суверн». Етнокультурні особливості у національній ідентифікації почали відігравати домінуючу роль. Легітимацийною основою був територіально-етнічний принцип. Та чи інша релігійна віра чи конфесійна приналежність не є ознакою модерних спільнот. Не випадково один із теоретиків української модерної нації Р. Шпорлюк наголошує: «Модерна українська нація починається тоді, коли кажуть: один з нас уніат, інший – православний, але всі ми українці»³⁸.

Перші вияви формування модерної української нації цілеспрямовано руйнував комуно-радянський режим. Радянська модернізація, яку в зарубіжній літературі ідентифікують як «контрмодернізацію», дала потворний симбіоз традиційності (феодалізму) з науково-технічним прогресом. В Україні, як і в інших республіках СРСР, вщент було зруйновано зародки громадянського суспільства, модерні економічні та соціальні структури, відчужені базові права і свободи громадян. Влада цілеспрямовано здійснювала політику, яка обмежувала можливості соціальної мобільності українців.

³⁸ Шпорлюк Р. «Модерна нація починається зі слів : «Ми різні, але всі українці» [Електронний ресурс] / Р. Шпорлюк. – Режим доступу : <http://www.istpravda.cjm.ua/articles/2012/02/12/72390/>

Як наслідок, українцям бракувало ваги в стратегічних секторах економіки, духовному та політичному житті.

З проголошенням суверенітету та незалежності Україна отримала шанс відродження своєї автентичної культури, розбудови громадянського суспільства та консолідації регіонів з їх історично своєрідною культурою та світобаченням, різним рівнем національної свідомості та самосвідомості. Але в умовах перманентної всеохоплюючої соціально-економічної та політичної кризи, суворой неоімперській політики Москви щодо України та інших колишніх республік Радянського Союзу розвиток модерної української нації має надто повільний та суперечливий характер. Нація наче «зависла» між домодерном та модерном.

Як зазначає М. Ожеван, – «не зовсім успішна постсоветська модернізація вже встигла спричинитися до розшарування соціумів на домодерні, модерні та постмодерні». Якщо перші живуть у вимірах напівфеодальної патерналістської культури, другі – культури модерного економізму, то третім властива культура постмодерну західного взірця³⁹. Останні – це представники елітного прошарку інтелігенції, які значний час проводять або за кордоном, або у віртуальному світі Інтернету. Дослідник робить висновок, що сучасна українська нація «зависає» між домодерном, модерном і постмодерном, про що свідчать такі ознаки і процеси:

«1. *Квазіімперськість*. Збереження регіональних ідентичностей за векторами колишніх імперій або державних утворень, які володіли колись українськими землями.

2. *Етатизм та патерналізм*. Держава як центральний актор модернізації не посилює, а послаблює роль громадянського суспільства й політичної нації.

3. *Переважаючі зовнішні ідентичності* над внутрішніми та поява зденаціоналізованих ідентичностей.

4. Поява та посилення у відповідь на глобалізаційні тенденції різноманітних версій націоналізму та субститутів у вигляді «Руського міра» або різноманітного «європеїзму».

5. *Зовнішнє управління* та тенденції до внутрішньої і зовнішньої десоверенізації⁴⁰.

³⁹ Ожеван М. Українська національна ідея та культурополітика наздоганяючої модернізації [Електронний ресурс] / М. Ожеван. – Режим доступу :file:///C:/Ustrs/92EA~1/AppData/Local/Temp/A1JOX7FK.htm

⁴⁰ Ожеван М. А. Українське націєтворення: зависання між модерном і постмодерном / М. А. Ожеван // Українська політична нація: проблеми становлення: зб. нак. ст. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Степико, В. М. Яблонського. – К. : НІСД, 2012. – С. 11–12.

Крім того, М. Ожеван вказує на тенденції, пов'язані з постмодерном та постмодернізацією, які змінюють соціальну структуру у таких напрямках:

«Мережі замість вертикальних ієрархій.

Мікроелементи замість блоків.

Транснаціональне замість національного.

Медіатизація й нація як бренд замість реальної нації»⁴¹.

З наведених характеристик неважко помітити, що Помаранчева революція та Революція гідності в Україні були спрямовані, з одного боку, на подолання відставань та викривлень у процесі формування модерної української нації, а з іншого – свідчать про початок постмодернізації вітчизняного соціуму.

Доки суспільна свідомість громадян України матиме фрагментарний характер, який проявляється в різній політичній культурі Західної, Центральної та Східної України; доки не сформується глобальне в межах держави (загальноспільнотне) громадянське суспільство і не буде подолано відчуженість народних мас від влади; доки в Україні не настане кінець пануванню олігархічних груп і доки влада не стане достатньо легітимною в очах народу, Україна перебуватиме в стані модернізаційного транзиту.

Основні процеси, що супроводжують формування сучасної української нації, такі:

а) відродження та розвиток української етнічної нації, що передбачає повернення до власної культури та мови зрусифікованого населення країни та творче сприйняття українцями сучасних досягнень європейської та світової цивілізації;

б) формування основ української політичної нації на базі спільної громадянської культури населення країни та залучення до активного політичного життя представників усіх національних груп, що проживають в Україні;

в) модернізація пострадянської української етнічної нації та всього українського народу;

г) взаємодія та конвергенція української етнічної та політичної націй та утворення в майбутньому змішаного типу нації – модерної української етнополітичної нації.

⁴¹ Там само.

1.2. Українська нація та національна держава в умовах сьогодення

Важливою складовою теретико-методологічного осмислення процесів формування модерної української нації є концептуалізація поняття «національна держава» в контексті українських соціокультурних та політичних реалій. Національна держава, поєднуючи риси конституційно-правової та демократичної держави із сутнісними характеристиками нації, її життєвими потребами, стала однією з основних цінностей сучасної цивілізації. Однак, стоячи на перехресті особистих, групових та загальнонародних інтересів, національні держави, як правило, мають драматичні історії своєї генези, утвердження й розвитку. Не обійшла стороною ця закономірність і українську націю, оскільки перші дві спроби побудови власної держави закінчувалися невдачею. Сьогодні, на початку XXI ст., коли у світі нагромаджений великий досвід творення національних держав, і коли світова спільнота сприяє національному відродженню, національно-державне будівництво в суверенній Україні відбувається надто мляво і непослідовно. Не сприяють цьому процесові і науковці, не приділяючи належної уваги проблематиці національної держави. Достатньо сказати, що «національна держава» як одна із базових категорій політології відсутня в «Політологічному енциклопедичному словнику», який уже вдруге виданий в Україні (1997, 2004 рр.). Лише у політологічному енциклопедичному словнику-довіднику, виданому у 2014 р у Львові за редакцією Н. Хоми, є відповідна стаття⁴².

Історична й політична науки вважають роком народження системи національних держав у Європі 1648 р. – рік укладення Вестфальського мирного договору, згідно з яким визнається пріоритет принципів національного державного суверенітету та рівноправності держав у міжнародних відносинах.

Українці саме в середині XVII ст. пробудились до самостійного політичного життя на своїй етнічній території під проводом Богдана Хмельницького. Звернемо увагу на те, що українська національна державність XVII ст. постала внаслідок такого демократичного акту, як національно-визвольна війна проти іноземного поневолення; по-друге, політична влада утвердилась у формі республіки; по-третє, козацька держава породила явище українського конституціоналізму, випереджаючи політико-правову практику інших європейських держав;

⁴² Рудакевич О. Національна держава / О. Рудакевич // Політологія : навчально-енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / за ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин]. – Львів : Новий Світ – 2000, 2014. – С. 414–415.

по-четверте, українська державність ранньонової доби зазнала поразки в протистоянні з російським імперським авторитаризмом, тобто національна держава була зруйнована в умовах недемократичного політичного середовища.

У літературі можна знайти різний за кількістю та змістом перелік сутнісних рис національної держави. Крім того, він залежить від історичної доби, що підлягає аналізу. Так, російський дослідник Є. Холмогоров називає такі риси національних держав, що притаманні ранньому Новому часу (XVI–XVII ст.): відносне співпадіння політоніму та етніоніму; іредентизм – наявність політики, спрямованої на об'єднання всіх представників цього етносу; несприйняття зовнішньої етнократії, хоч при цьому самі національні держави не були етнократичними; існування зародкових форм загальнонаціонального представництва; єдина суб'єктність народу перед лицем світової економічної системи; формування національної церковної організації; формування ідеології національного винятковості та ізоляціонізму. Зазначається, що національні держави, які почали формуватися, не були моноетнічними, а отже, й монокультурними, а також, що в цей час ще не визріла думка, згідно з якою держава має служити всьому народному загалу – нації⁴³.

У науковій літературі називається біля двох десятків сутнісних рис сучасних національних держав. Ці риси пов'язані, перш за все, із специфікою суб'єкта державотворчого процесу і джерела державної влади, правової та інституційної системи, державної мови і символіки, етнічної основи та кордонів, економічної, соціальної, культурної систем і державної ідеології, взаємодії з іншими державами. Розглянемо основні з них.

Визначальною рисою національної держави є те, що її системоутворюючою ознакою є нація як спільнота, яка характеризується політико-державною суб'єктністю, тобто прагненням розбудувати та підтримувати існування власної державності. Хоча самі нації формуються різними способами, і з цієї точки зору характеризуються як етнічні, політичні чи змішані, але у будь-якому випадку без існування нації (такої, що формується, чи зрілої) немає сенсу вести мову про генезу й функціонування національних держав.

Для розуміння специфіки національних держав важливо мати на увазі, що їхні кордони не збігаються з етнічними кордонами якогось

⁴³ Холмогоров Е. Существовало ли русское национальное государство? [Електронний ресурс] / Е. Холмогоров. – Режим доступу : <http://www.xpomo.com/ruskolan/liter/russia3.htm>

одного етносу. За своїм характером вони швидше нагадують держави міні-цивілізацій, тобто на їхній території проживає ряд етнічних груп (як корінних, так і прийшлих), які володіють спільним ментальним та культурним ядром. Основою такого ядра є традиції, цінності, символи однієї з етнічних груп, здебільшого титульного народу.

Поняття «національна держава» не рівнозначне поняттям «етнічна держава» та «держава-нація». Поняття «держава-нація» близьке за змістом до поняття «етнічна держава». В ідеалі воно мало б означити, що одна нація має одну державу. Розглядаючи співвідношення названих понять, авторитетний британський етносоціолог Ен. Д. Сміт зазначає: «Я віддаю перевагу терміну «національна держава» (national state), а не «держава-нація» (nation state). В останньому випадку радше йдеться про те, що країна має якусь домінуючу націю і що існує легітимуюча ідеологія націоналізму, яка лежить в основі держави»⁴⁴. Таких моноетнічних держав у світі лише 10%. Термін «національна держава» відображає ширше коло етнополітичних систем, яке характеризується тим, що: а) державний соціум є помітно поліетнічним і при тому б) не всі національні групи повністю асимільовані у домінуючу культуру. «Навіть у Франції, – зазначає Сміт, – яку можна вважати еталоном (національної держави – *O. P.*) у багатьох відношеннях, є такі національні спільноти, як британці, ельзасці, баски, що не визнають себе французами. Не всі вони повністю асимільовані»⁴⁵.

Погоджуючись з Ен. Д. Смітом, що слід розрізняти поняття «національна держава» та «держава-нація», зауважимо, що на теренах зрілої національної держави функціонує національна спільнота, яка, крім спільної політичної культури, сповідує певну сукупність інших цінностей, традицій і символів, які поділяють усі національні групи країни. Водночас існують і розвиваються культури національних груп, що населяють країну.

Національна держава характеризується сильною центральною владою як в умовах унітарності, так і федерації. Головну роль у системі державних органів виконує вищий представницький орган – національний парламент, який виражає інтереси всіх етнічних, соціальних та інших груп й інтереси нації загалом.

Ще однією важливою ознакою національної держави є наявність спільної офіційної мови, яка забезпечує комунікацію між органами державної влади й управління та між собою й громадянами (підданими)

⁴⁴ Підвалини націй. Ентоні Д. Сміт про минуле й сучасне націоналізму; спілкувався Б. Цюпін // Український тиждень. – 2012. – № 6. – С. 27.

⁴⁵ Там само.

країни. «Якщо ми прагнемо зрозуміти природу побудови сучасної держави, – зазначає канадський етносоціолог В. Кимліка, – нам потрібна зовсім інша, більш вузька концепція культури, у центрі якої – спільна мова та соціетальні інститути»⁴⁶. Йдеться про т. зв. «соціетальну культуру» – певний аналог поняття «національна культура». «Під соціетальною культурою, – пише науковець, – я розумію культуру, концентровану на певній території, яка зосереджена навколо спільної мови, що вживається у широкому колі соціальних інститутів, суспільному і приватному житті (школах, засобах масової інформації, праві, економіці, органах влади тощо), охоплюючи всі сфери людської діяльності, включаючи соціальну, освітню, релігійну, рекреаційну та економічну діяльність»⁴⁷. Називаючи культуру *соціетальною*, дослідник підкреслює той факт, що вона функціонує на рівні всього суспільного організму. Вона є культурою у вузькому розумінні, оскільки не виключає відмінності релігійних вірувань, етнічних та ідеологічних цінностей, особистого стилю життя тощо, а отже, «є культурою внутрішньо плюралістичною». На відміну від ортодоксальних лібералів, які наполягають на тому, щоб етнічні складові суспільного життя в національних державах були обмежені приватною сферою, В. Кимліка з позиції неолібералізму вважає за доцільне розвивати поруч із соціетальною культурою мовно-інституційну культуру національних меншин.

Феномен національної держави історично пов'язаний з набуттям політичних прав громадянами (підданими) і перетворенням народу (нації) у політичний суверен. За таких умов національна держава виступає як демократична – політичний інститут, який забезпечує функціонування і розвиток демократичних засад у суспільному житті.

Ідея національної держави в історії суспільно-політичної думки Європи жваво обговорюється тільки наприкінці XVIII – початку XIX ст. І теоретично, і практично вона виступає своєрідною відповіддю на ідею правової держави, яку обґрунтував класичний лібералізм епохи Просвітництва. У сучасній політології та правознавстві досі дискусійним є питання, чи була ідея національної держави продовженням ідеї правової держави, її розвитком, чи принциповим запереченням⁴⁸. Так, зважаючи на творчу й політичну еволюцію

⁴⁶ Кимліка В. Лібералізм і права меншин / В. Кимліка ; [пер. з англ. Р. Ткачук ; гол. ред. і автор передм. Дж. Перлін ; наук. ред. І. Лизогуб]. – Харків : Центр освіт. ініціатив, 2001. – С. 27.

⁴⁷ Там само. – С. 26.

⁴⁸ Блинов А. Национальное государство в условиях глобализации: контуры построения политико-правовой модели формирующегося глобального порядка / А. Блинов. – М. : МАКСПрес, 2003. – 150 с.; Межуев В. М. Идея национального государства в исторической перспективе [Електронний ресурс] / В. М. Межуев. – Режим доступу : polisportal.ru/files/puvli

видатного німецького філософа Й. Г. Фіхте, який спочатку був активним прихильником правової держави, але після завойовницьких воєн Наполеона з позиції її критики став ідеологом німецького націоналізму та борцем за консолідовану німецьку державу, можна стверджувати, що ідея національної держави є антагоністом відносно правової держави. Однак питання про співвідношення названих типів держав та відповідних ідей є доволі складним і суперечливим.

Ліберально-правова концепція держави базується на уявленні, що її формування є результатом договору між самостійними, незалежними один від одного індивідами, наділеними рівними формально-юридичними правами. Методологічний індивідуалізм привів лібералів до моделі держави, яку можна назвати не лише індивідуалістичною та правовою, а й космополітичною: держава і людство уявляються як єдність громадян, незалежно від їх національності, об'єднаних спільними для всіх рівними правами та свободами. Мова може йти як про громадянську спільноту невеликих держав, так і імперій чи про людство загалом.

Чи є ліберально-правова держава «ідеальною державою», про яку говорив Платон, та чи виражає вона всю сутність державного інституту? Річ у тому, що приватні інтереси та індивідуальні права й свободи не можуть переконливо пояснити формування спільноти і не можуть звільнити особу від обов'язку захищати батьківщину. Важливу роль відіграють спільні інтереси, колективний принцип, який приводить до ідеї національної держави, в якій сувереном виступає народ.

Оскільки приватні інтереси можуть не збігатися з колективними, особливо, коли ті свідомо перебільшуються, то й на практиці принцип (ідея) правової держави може суперечити принципу (ідеї) національної держави. Якщо спостерігається гострий конфлікт між особою і державою, ліберальними та національно-демократичними силами, слід шукати причину в неврахуванні або перебільшенні значущості приватних чи національних інтересів. Коли ж домінує прагнення політичних сил узгодити інтереси особи та спільноти, можна стверджувати про наближення суспільства до ідеалу цивілізованої демократичної держави.

Втрата ознак правової та демократичної держави, особливо засад конституціоналізму, завжди негативно впливає на її статус як національної. Сучасні суверенні держави також не застраховані від нівелювання статусу національних політичних утворень, при цьому не лише зовнішніми чинниками, а й зусиллями т. зв. «п'ятої колони».

Для суверенного існування національних держав вирішальне значення має факт міжнародного визнання, тобто їх зовнішньої

легітимації. Водночас, для сучасних національних держав, як і для початку Нового часу, важливою ознакою є несприйняття зовнішньої етнократії, тобто наявності при владі чи біля неї чужинців, особливо представників тих народів, які свого часу руйнували національну державу та гнобили націю.

Важливим культурним чинником життєдіяльності національної держави є формування національної ідеології, яка консолідує народ та мобілізує його на вирішення актуальних та перспективних завдань. Мова не йде про націоналізм крайнього, тоталітарного типу, який спонукає до етнократії, а про національний світогляд і його ядро – національну ідеологію, в якій нація та національна держава постають як вищі національні цінності і водночас шанується принцип поваги прав людини й національних меншин.

Можна погодитися з відомим українським правознавцем П. Стецюком, що «за своєю суттю, за аналізом конституційно-правових положень, сучасна українська держава є державою національною»⁴⁹. По-перше, у Преамбулі Конституції України наголошено, що Основний Закон держави прийнято, «спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійснення українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення». По-друге, державною мовою в Україні є українська мова (ст. 10). По-третє, державними символами є символи української нації: Державний Прапор України – синьо-жовтий стяг; Знак Княжої Держави Володимира Великого (Тризуб) як малий Державний Герб України, тоді як великий Державний Герб України має бути встановлений з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорозького; Державним Гімном України є «національний гімн на музику М. Вербицького» (ст. 20). У Конституції України, поруч із визнанням сувереном держави «Українського народу – громадян України всіх національностей», використовується поняття «українська нація», яким позначаються етнічні українці, що становлять основу «Українського народу»⁵⁰.

Незважаючи на перелічені конституційні положення, чимало політиків і науковців піддають сумніву характеристику України як повноцінної держави національного типу, у зв'язку з тим, що за задекларованою національною формою немає належного змісту⁵¹. Крім

⁴⁹ Стецюк П. Україна як національна держава: конституційно-правова характеристика [Електронний ресурс] / П. Стецюк. – Режим доступу : <http://www.lawyer.org.ua/?d=318&i+&w+r>

⁵⁰ Конституція України : (відповідає офіційному текстові). – К. : Центр учбов. літ., 2015. – С. 4–6.

⁵¹ Субтельний О. Розпад імперій та утворення національних держав: випадок України / О. Субтельний // Сучасність. – 1994. – С. 66–71.

цього, національна форма сучасної української держави час від часу стає об'єктом ревізійної політики певних політичних сил (намагання утвердити дві державні мови – українську й російську; внести проекти нових державних символів, оскільки існуючі, мовляв, є націоналістичними; наполягання на формуванні політичної нації, для якої етнічне, в тому числі й українське, належить до сфери особистого життя і не має впливати на політичні процеси тощо). Існує також точка зору, що сучасна Україна де-факто є державою космополітичною. У нашій реальності, зазначає Г. Приходько, це «означає домінування в ідеології і практиці політичного класу свободи від моральних обмежень та обов'язків, які витікають з національної ідеї як засади політико-правового та соціального устрою»⁵².

Формування модерних держав часто супроводжувалося гострою політичною боротьбою між національно-визвольними силами та представниками колишньої колоніальної адміністрації. Перехід України до суверенного статусу також непростий. Слід погодитися з канадським істориком О. Субтельним, який у статті «Розпад імперій та утворення національних держав: випадок України» вказав на особливості становлення незалежної української держави: «нова держава з'явилася без національно-визвольної боротьби», що є доволі незвичною рисою для новітньої історії; це означає, що «героїчний період» – час спільних зусиль, боротьби і жертв (дійсних і уявних), який зазвичай охоплює тривалий період в історії національних держав, – в українському випадку відсутній; внаслідок цього Україні буде важко витворити той, здатний надихати «міф творення», який є стандартною рисою нових державних формувань; більшість борців за українську справу, котрі провели десятки років у таборах ГУЛАГу, зробили свій вибір на користь співпраці з перефарбованим колишнім комуністичним істеблішментом і були більшою чи меншою мірою поглинуті ним; найсуттєвіші наслідки відсутності національно-визвольної боротьби пов'язані з кадрами, оскільки будівничими нової держави мали бути люди, які ще вчора заповзято боролися з будь-якими виявами української національної самосвідомості та ідеології⁵³. За таких умов платою за відносну безконфліктність у незалежній українській державі стали певні політичні та ідеологічні поступки силам, які намагалися стримати радикальне оновлення країни. Це пояснює те, чому Україна останньою з пострадянських республік прийняла Конституцію

⁵² Приходько Г. Національна держава українців [Електронний ресурс] / Г. Приходько. – Режим доступу : <http://uk.wikisource.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96>

⁵³ Субтельний О. Цит. праця – С. 66–71.

незалежної держави і чому вона значною мірою залишалася своєрідним заповідником радянського способу життя, політичного мислення і поведінки. Лише у 2015 р. було ухвалено Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки». Згідно з його вимогами в Україні мають бути перейменовані сотні населених пунктів, які містять інформацію про комуністичних вождів та здійснюваний ними комуністичний експеримент.

Конституційне закріплення українських національних ознак відбулося в умовах гострої політичної боротьби між власне українськими та прорадянськими й проросійськими політичними силами, і лише компроміс про пакетне голосування за питання про державні символи України та надання Криму прав автономної республіки дав змогу узаконити українські національні символи як державні. Конституційний процес 1996 р. та політичні події останніх років підводять до висновку, що загальноукраїнська національна свідомість у пострадянській українській державі ще не сформувалася. Натомість діють, змагаючись між собою, українська та російська національні свідомості, їх ідеологічні підсистеми. Ця боротьба виходить за межі конституційних принципів і набуває ознак неформальної та позаконституційної, що породжує феномен «напівконституційної» держави.

Вітчизняні науковці та політики часто наголошували на тому, що Україна не моноетнічна, а поліетнічна держава, применшуючи таким чином роль і значення власне українських інтересів та культури. Однак відомо, що Україна за типологією фахівців з етнополітичної географії не належить ні до моноетнічних держав, ні до поліетнічних політій за структурою ареалів розселення та питомою вагою етнічних груп. Вона належить до категорії “переважно моноетнічних держав”. Якщо територія «моноетнічної держави» є ареалом розселення тільки одного етносу за незначної частки (до 10%) чисельного складу етнічних меншин і нечисельних корінних народів, то «переважно моноетнічні держави», де понад 80% території – ареал розселення одного етносу за наявністю порівняно невеликих ареалів компактно розселених етнічних меншин. При цьому частка державотворчого етносу в абсолютній чисельності населення становить 65%, а розселення етнічних меншин має переважно малокомпактний та дисперсно-змішаний характер (Білорусь, Молдова, Румунія, Словаччини, Туреччина, Фінляндія, Франція та ін.)⁵⁴. В Україні,

⁵⁴ Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики : моногр. / М. С. Дністрянський. – Львів : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – С. 59.

за даними перепису населення 2001 р. етнічні українці становили 77,8% і були в чисельній більшості майже на 95% території держави. Тоді ж показник етнотериторіальної мозаїчності дорівнював 0,10, що є характерним для етнічно моноареальних держав⁵⁵.

Отже, сучасна українська держава належить до «переважно моноетнічних держав», що є вагомим аргументом на користь розбудови України як національної держави. Революція гідності кінця 2013 – початку 2014 рр. засвідчила суперечливий характер національного та державного будівництва в Україні. З одного боку – ця революція консолідувала різні етнічні групи у боротьбі з авторитарним режимом В. Януковича, тобто засвідчила формування української політичної нації, а з іншого – породила сепаратизм з боку російської меншини, яка почала вимагати то федералізації України, то надання східним регіонам статусу державності, то відокремлення цих регіонів та входження їх до складу Російської Федерації. Як не парадоксально це звучить, але окупація Росією Криму та окремих регіонів Донецької та Луганської областей, на думку окремих аналітиків, «полегшує та пришвидшує трансформацію України у типову національну державу Європи»⁵⁶.

Враховуючи сутнісні риси ідеальної моделі сучасної національної держави, можна зробити висновок, що суверенна Україна, ставши на шлях цивілізованого розвитку, поступово утверджується як національна держава. Для цього є як конституційно-правові й геоетнополітичні передумови, так і воля переважно більшості українського політикуму й широкого народного загалу. Вирішальними умовами подальшого прогресу в розбудові національної держави є забезпечення демократичного й правового характеру суспільного та державного життя, формування загальнонаціональної свідомості і культури, утвердження української мови як єдиної офіційної. Президент України П. Порошенко, виступаючи на заходах з вшанування жертв голодоморів 22 листопада 2014 р., зазначив, що саме відсутність повноцінної національної держави та національної армії могла спричинити сталінський терор щодо українського народу⁵⁷.

Формуючи та зміцнюючи ментальне і культурне ядро модерної української нації та її держави, слід максимально сприяти

⁵⁵ Там само. – С. 222–223.

⁵⁶ Крамар О. Україна стає типовою національною державою: що віщує зміна мовної картини [Електронний ресурс] / О. Крамар. – Режим доступу: <file:///C:/Users/92EA~1/AppData/Local/Temp/BWCYOVTW.htm>

⁵⁷ Слово Президента України в День вшанування пам'яті жертв голодоморів в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/31642.html>

задоволенню лінгво-культурних потреб національних меншин, активному включенню їх у діяльність органів державної влади й самоврядування. Головне, щоб українська національна держава дбала про добробут та свободу всіх своїх громадян, послідовно виражала й захищала їхні інтереси, викликала та зміцнювала почуття гордості за свою Батьківщину.

Отже, українська держава має трансформуватися в повноцінну національну державу, яка з відламка російсько-радянської імперії перетвориться в справжнього виразника та захисника інтересів українського народу (модерної української нації). Важливо також усвідомлювати процеси, що відбуваються у сфері національно-державного будівництва. Сучасна українська держава володіє такими статусами:

а) по-перше, це держава української етнічної нації, без існування якої окрема держава не могла бути утворена;

б) по-друге, це держава української політичної нації, яка почала формуватися, тобто це загальнонародна держава, держава всіх етнічних груп, що проживають в Україні;

в) у майбутньому – це держава модерної української етнополітичної нації, яка сформується в результаті конвергенції етнічної та політичної українських націй.

У теорії і на практиці важливо розрізняти поняття «нація-держава» та «національна держава». Сучасні національні держави є поліетнічними, але побудованими на основі однієї мови та культури (частіше титульної нації). За цих умов етнічні (національні) меншини різною мірою асимільовані в домінуючу культуру, мають право на свою національно-культурну автономію та розбудову власної соціетальної культури.

1.3. Роль громадянського суспільства в національній самоорганізації

Впровадження демократичних засад є державне та суспільне життя відкриває шлях народній ініціативі та самодіяльності. За цих умов одним із базових процесів національного розвитку постає формування громадянського суспільства. Впродовж останніх десятиліть становлення громадянського суспільства в Україні стало важливим об'єктом дослідження вітчизняних учених. У працях Н. Барановської, А. Єрмалаєва, Д. Горелова, А. Колодій, О. Корнієвського, В. Лісового,

Г. Луцишин, Ю. Римаренка та ін.⁵⁸ аналізуються теоретико-методологічні засади осмислення самоорганізації громадян у різних сферах суспільного життя, сутність та роль громадянської свідомості, взаємодія громадянського суспільства і держави, співвідношення прав людини та нації, самоорганізація національних меншин тощо. Значною перепорою на шляху осмислення впливу громадянського суспільства на національне будівництво є відсутність загальноновизнаного трактування сутності національного феномена, належної уваги до нації як самоорганізованої системи, з'ясування закономірностей взаємодії між національним та громадянським суспільством. У дослідженнях генези модерної нації в Україні не повною мірою проаналізована націєтворча роль громадянської самоорганізації. Прикладом може бути колективна монографія «Українська політична нація» (2006 р.) в якій не виокремлено питання впливу громадянського суспільства на формування нації⁵⁹.

Відповідь на питання «Що виникає швидше: громадянське суспільство чи нація?» має в науковій літературі різні варіанти. Так, відомий американський науковець Е. А. Шилз у праці «Нації, національність і громадянське суспільство» зазначає: «Національність – необхідний інгредієнт, а, можливо, і передумова існування громадянського суспільства»⁶⁰. В. Лісовий висловив подібну точку зору в праці «Феномен громадянства». Він вважає, що громадянське суспільство як відносно «окремішня та більш-менш цілісна» соціальна система може існувати тільки спираючись на політичну націю⁶¹. Суть, очевидно, в тому, що консолідоване громадянське суспільство неможливе без сформованої національної самосвідомості членів спільноти, їх духовної єдності. Лише за

⁵⁸ Барановська Н. П. Національно-культурні товариства у життєвому просторі держави [Електронний ресурс] / Н. П. Барановська. – Режим доступу : <http://histans.com/LiderUA/978-966-02-6441-0/5.pdf>; Колодій А. Національний вимір суспільного буття / А. Колодій. – Львів : Астролябія, 2008. – 368 с.; Лісовий В. Культура – ідеологія – політика / В. Лісовий. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1997. – С. 153–119; Луцишин Г. Особливості взаємодії політичної нації та громадянського суспільства / Г. Луцишин // Українська національна ідея : реалії та перспективи, 2008. – Вип. 22. – С. 137–141; Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні : аналіт. доп. / А. В. Єрмалаєв, Д. М. Горелов, О. А. Корнієвський [та ін.]. – К.: НІСД, 2012. – 48 с.; Римаренко Ю. Громадянське суспільство і національна сфера / Ю. Римаренко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / Відп. ред. Ю. І. Римаренко. – К.: Генеза; Довіра, 1996. – С. 453.

⁵⁹ Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2006. – 632 с.

⁶⁰ Шилз Е. А. Нації, національність і громадянське суспільство [Електронний ресурс] / Е. А. Шилз. – Режим доступу : <http://www.Ji.Lviv.ua/n21texts/shilz.htm>

⁶¹ Лісовий В. Культура – ідеологія – політика. – С. 165, 168–169.

цих умов громадянське суспільство може на одному рівні взаємодіяти з державою, контролювати її діяльність, спрямовувати державну політику на реалізацію інтересів народу. Ведучи мову про взаємозв'язок громадянського суспільства і політичної нації, український філософ акцентує увагу на тому, що «серцевиною політичної нації у національних державах» є етнічна нація⁶². Однак постає питання: «Яка роль громадянського суспільства у становленні самої етнічної нації?».

Відомий вітчизняний фахівець з питань громадянського суспільства та націєбуття А. Колодій обґрунтувала концепцію т. зв. громадянської нації, яка базується на категоріях «політичне суспільство» (яке близьке за змістом до поняття «політична нація»), «громадянське суспільство», «соцієтальна культура» та, власне, «громадянська нація». Політичне суспільство, громадянське суспільство та громадянську націю дослідниця вважає аспектами, а в певному розумінні й стадіями національної консолідації – етапами руху до повної (повномасштабної) нації⁶³. На етапі громадянської нації політична та соціальна консолідація, яку забезпечували політичне та громадянське суспільство, доповнюється культурною, оскільки формується і ефективно діє спільна (соцієтальна) культура.

Як бачимо, в представленій концепції громадянське суспільство передує виникненню нації, є його необхідною умовою та важливим компонентом. Визнаючи значний пізнавальний потенціал такої моделі становлення нації, слід зазначити, що політичне й громадянське суспільство та громадянська нація як аспекти консолідаційного процесу завжди взаємопов'язані в часі та соціальному просторі. Крім цього, за зазначеного вище формулювання питання стає незрозумілою сутнісна характеристика нації, оскільки усі різновиди націй (етнічна, політична, громадянська тощо) мають підпорядковуватись спільній закономірності та виявляти спільні риси, володіючи певною специфікою.

Для з'ясування сутності нації нами використана теорія самоорганізації, згідно якої нація визначається як особливий тип етнічної спільноти, що виникає в процесі діалектичного поєднання етнічної та політичної самоорганізації соціуму. Таке поєднання властиве всім різновидам націй, у т. ч. політичній. Етнополітична концепція нації та засадничий для неї національний принцип обґрунтовані нами в монографії «Національний принцип: етнополітична концепція нації» (2009 р.)⁶⁴. Важливою складовою етнополітичної

⁶² Там само. – С. 170.

⁶³ Колодій А. Національний вимір суспільного буття. – С. 110.

⁶⁴ Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації. – С. 79–120.

концепції нації є також поняття «національна етнічність». Йдеться про те, що нація володіє особливим механізмом своєї внутрішньої самоорганізації, який виконує етноінтегруючу та етнодиференціюючу функції, не меншою мірою, ніж етнічність племен та народностей як історичних попередників нації. Особливістю національної етнічності є те, що вона включає політичну та правову культуру, які, маючи своєрідні національні риси, володіють значним етнічним потенціалом, особливо, коли йдеться про політичні нації.

Розвиваючи етнополітичну концепцію нації, зауважимо, що кожна із основних складових національної самоорганізації – етнічна (етнокультурна) та політична – значною мірою спираються на інститути громадянського суспільства місцевого, регіонального та загальнонаціонального рівнів. Останні є організаційними формами соціокультурної самоорганізації та важливими засобами боротьби за суверенітет і розбудову національної держави. Новітня історія яскраво засвідчує той факт, що українське національне відродження наприкінці ХХ ст. відбулося завдяки формуванню власне українського громадянського суспільства в умовах «перебудови».

Для осмислення місця і ролі громадянського суспільства в сучасному націєтворчому процесі важливу теоретико-методологічну роль відіграє ряд ідей, які впливають із сутності національного принципу.

1. Етнічна спільнота, що позбавлена політичного компонента, як і політичне суспільство, в якому не сформувалась спільна культура та етнічність, за визначенням не можуть вважатись національними спільнотами до того часу, поки кожна з цих формацій не збагатиться достатньою мірою іншим самоорганізаційним механізмом: етнічна спільнота – політичною самоорганізацією, а політичне суспільство – етнокультурною. Крім цього, кожна з універсальних форм самоорганізації (етнокультурна та політична) має долучати інститути громадянського суспільства, які сформовані і підтримувані народною ініціативою.

2. Коли держава включає основний державотворчий етнос та доволі чисельні етнічні меншини, в такому соціумі відбуватиметься два основні націєгенетичні процеси: 1) відродження, зміцнення та розвиток титульної етнічної нації; 2) формування модерної політичної нації з усіх етнонаціональних груп, що населяють державу. Кожний із названих процесів активно впливає один на одного та передбачає формування двох основних різновидів громадянського суспільства: домінуючої етнічної нації та політичної нації. Можливе також формування громадянських суспільств національних меншин.

Сьогодні в Україні існує українська етнічна нація, яка активно відроджується в умовах суверенного буття, а також почала формуватися українська політична нація, яка в Конституції позначається терміном «Український народ». Отже, досліджуючи вплив громадянського суспільства на націєгенетичні процеси в Україні, слід окремо проаналізувати його дію щодо української етнічної та української політичної націй.

Розглядаючи місце і роль громадянського суспільства у життєдіяльності української етнічної нації, варто мати на увазі, що етнокультурна самоорганізація українців включає, по-перше, *спонтанну самоорганізацію*, яка реалізується через дію архетипів національної ментальності, національну самоідентифікацію, національні авто- та гетеростереотипи, феномен націєцентризму, консолідуючу дію рідної мови, традицій, релігійної віри, символів, міфів, національних цінностей та інших соціетальних форм національної культури.

По-друге, важливим компонентом етнокультурної самоорганізації українців є *усвідомлений і цілеспрямований процес* формування національних інститутів громадянського суспільства, спрямованих на захист та примноження українських національних цінностей. Особливо яскраво дія цього громадянського чинника виявляється в умовах, коли основним атрибутом нації загрожує небезпека руйнації. Вияви цього чинника можна було спостерігати влітку 2012 р., коли Верховна Рада України ухвалила Закон «Про засади державної мовної політики», який, як вважає більшість науковців НАН України, зашкодить функціонуванню української мови як єдиної державної. Слід зазначити, що інститути громадянського суспільства, які діють у сфері етнокультурної самоорганізації етнічних українців, відкриті для участі в них представників інших національностей, що також вболівають за стан і майбутнє української культури. Це яскраво виявилось під час акцій на захист української мови як у столиці, так і в регіонах держави, в т. ч. східних, а також під час Помаранчевої революції та Революції гідності.

Ведучи мову про місце і роль громадянського суспільства в етнокультурній самоорганізації, слід мати на увазі, що культура в широкому трактуванні цієї категорії є основою кожної із сфер суспільного життя. Це означає, що етнокультурна самоорганізація українців за допомогою сформованих ними добровільних асоціацій охоплює весь національний організм, всі сфери його життєдіяльності: економічну, соціальну, правову, політичну, моральну тощо.

У структурі політичної самоорганізації української етнічної нації діють три механізми: державне врядування; місцеве самоврядування; функціонування політичних і політизованих громадських інституцій.

Громадянське суспільство має різні вияви свого функціонування. Зокрема, воно може бути визначене як громада, що «здатна використовувати державу як засіб самоврядування»⁶⁵. Сучасна українська державність – результат тривалої всенародної боротьби за суверенне існування етнічних українців. Нині важливим теоретичним та практичним питанням є «Чи стала Україна національною державою»? Конституція України прямої відповіді на це питання не дає, хоч згідно з Основним Законом українська мова є державною і українські національні символи мають статус державних. Українська держава має розробити засади етнонаціональної політики, які б сприяли самоутвердженню не лише національних меншин, а й повнокровному функціонуванню українського етносу. На думку авторитетного вітчизняного етнополітолога О. Майбороди, висловлену під час парламентських слухань у Верховній Раді України в січні 2012 р., «пошуки шляхів оптимізації державної національної політики будуть безплідними, поки в центрі цієї політики не буде поставлено питання мовно-культурного, духовного відродження титульного етносу, який усією історією України покликаний бути інтегруючим ядром української поліетнічної нації»⁶⁶. До цього варто додати, що таке відродження неможливе і без утвердження національного характеру української держави.

Політичні та політизовані самодіяльні україноцентричні політичні інститути представлені насамперед національно-демократичними та націоналістичними партіями, відповідними молодіжними організаціями та суспільно-політичними рухами. Такі формування відкриті для представників інших національностей, однак їхні основні програмні цілі спрямовані на захист власне українських цінностей та інтересів. Потреба в таких політичних формуваннях пов'язана, перш за все, з наявністю значних проблем українців в державі Україна, які залишились у спадок від минулих політичних режимів. Те, що за Всеукраїнське об'єднання «Свобода», яке має розгорнуту «Програму захисту українців» на парламентських виборах 2012 та 2014 рр. проголосувало відповідно 10,5 і 4,7% виборців, засвідчує потребу в діяльності таких політичних партій в сучасній Україні. Після Революції гідності значну підтримку серед населення отримали такі новоутворені патріотичні формування, як Національно-визвольний рух «Правий сектор», Українське об'єднання патріотів – УКРОП та ін.

Національні меншини, в т. ч. нечисельні корінні народи (кримські татари, караїми та ін.), в умовах демократії мають право на свою самоорганізацію,

⁶⁵ Лісовий В. Культура – ідеологія – політика. – С. 168.

⁶⁶ Яка етнонаціональна політика нам потрібна? // Віче. – 2012. – № 3. – С. 41.

створення власних інститутів громадянського суспільства. Це, зокрема, передбачено Ст. 6 Закону України «Про національні меншини в Україні», в якій зазначається, що держава гарантує всім національним меншинам право на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою, розвиток національно-культурних товариств, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації тощо⁶⁷. В Україні нині створено біля восьми сотень національно-культурних товариств, 32 з яких мають статут загальноукраїнських. Всі вони входять до Асоціації національно-культурних об'єднань України й активно співпрацюють з владою⁶⁸. Незважаючи на чисельність та важливу роль цієї категорії самодіяльних асоціацій, дослідники громадянського суспільства не звертають належної уваги на їхню значимість в консолідованому українському громадянському суспільстві. Так, жодним словом про них не згадується в аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень «Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні», опублікованій у 2012 р.

Місце й роль громадянського суспільства у створенні та функціонуванні української політичної нації, яка почала формуватися в суверенній Україні, можна проаналізувати за наведеною вище схемою.

Етнокультурна самоорганізація *політичних українців* розгортається на базі загальнолюдських цінностей та культурних форм, які утверджуються в Україні в процесі спільної життєдіяльності представників різних національностей. До культурних форм, властивих політичній нації, не входять етнічно специфічні культурні цінності, стереотипи, символи тощо. Їхня дія обмежена ареалом відповідних етнічних груп, хоч певні етноспецифічні культурні форми, які засвідчили свою ефективність, можуть набувати загальнонаціонального статусу. Етнокультурна самоорганізація української політичної нації, крім спонтанної, включає і продуману й цілеспрямовану дію. Остання уособлює функціонування інститутів громадянського суспільства, сформованих на поліетнічній основі. Такі організації та рухи активно формувались під час Помаранчевої революції та Революції гідності, та й самі революційні майдани в столиці та інших населених пунктах України, як новітня форма громадянської самоорганізації, були поліетнічними, багатомовними, такими, що загальнодержавні інтереси ставили вище вузько партійних та регіональних.

⁶⁷ Закон України «Про національні меншини в Україні» [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>

⁶⁸ Барановська Н. П. Національно-культурні товариства у життєвому просторі держави [Електронний ресурс] / Н. П. Барановська. – Режим доступу : <http://histans.com/LiderUA/978-966-02-6441-0/5.pdf>

Політична самоорганізація української політичної нації відбувається за допомогою держави, місцевого самоврядування та політичних і політизованих поліетнічних громадських інституцій.

Українська держава, маючи, як і більшість інших сучасних держав, національний характер, водночас є загальнонародною державою всіх національностей, що проживають в Україні. Це діалектичне поєднання українського національного та загальнонародного (інтернаціонального) характеру вітчизняної державності вимагає належного рівня політичної культури як владної еліти, так і опозиційних сил, усього громадянського суспільства.

Більшість самодіяльних політичних інституцій за своєю етносоціальною базою є плюралістичними утвореннями, що представляють загальнонародні та загальнодержавні інтереси й цілі, мета яких сформувані життєздатну модерну українську націю. На нашу думку, ця нація матиме змішаний – етнополітичний – характер і поєднає засади етнічної та політичної моделей нації.

Підводячи підсумок сказаному, зазначимо, що громадянське суспільство відіграє важливу роль у формуванні та функціонуванні національних спільнот. Його важливе значення полягає в горизонтальній консолідації соціуму, формуванні свідомого переконання в тому, що нація є спільною справою всіх її членів. З іншого боку, нація, національна самосвідомість та культура є основою громадянського суспільства як цілісної системи, яка може ефективно впливати на державу.

На перехідному етапі розбудови модерної української нації відбувається відродження й розвиток української етнічної нації, який діалектично поєднується з генезою української політичної нації. В умовах цього національного транзиту важливу роль відіграють як етнічно однорідні інститути громадянського суспільства, так і поліетнічні за складом асоціації. До певної міри вони існують паралельно, часто конкуруючи між собою, але, в процесі їхньої взаємодії відбувається усвідомлення спільних інтересів та вироблення культурних і політичних форм, що узгоджують потреби різних етнічних груп, забезпечують їхній компроміс.

Зважаючи на сказане, можна побажати Координаційній раді з питань розвитку громадянського суспільства при Президентові України в майбутньому більше уваги приділяти питанням взаємозв'язку та взаємодії громадянського суспільства й нації, її самоорганізаційним механізмам.

Отже, громадянське суспільство стосується обох складових національного принципу:

а) формування національної культури;

б) формування політичної сфери суспільства та функціонування політичної системи країни.

Без участі громадянського суспільства неможливе формування етнічної і політичної нації. Це означає, що на сучасному етапі націєтворення в Україні мають існувати а) інститути громадянського суспільства етнічних українців; б) інститути громадянського суспільства національних меншин; в) загальнонародні (поліетнічні) інститути громадянського суспільства. Інститути громадянського суспільства етнічних українців мають бути провідною силою зміцнення та розбудови української нації та української національної держави.

Розділ 2. ДУХОВНІ ЧИННИКИ ВІДРОДЖЕННЯ ТА МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Для формування націй як спільнот, що володіють ознаками суб'єктності – спільним світоглядом, метою, волею, – необхідна цілеспрямована діяльність елітних груп та народних активістів з формування національної ідеї та історичної пам'яті, які відповідають ментальним настановам народу. Для спільнот, які тривалий час були бездержавними, ідеологія й практика націєтворення має активно протидіяти негативним виявам національної психології, що зумовлені несприятливими умовами життєдіяльності. Для українського народу, який століттями перебував у поневоленому стані, стратегія і тактика національної розбудови має враховувати як позитивні, так і негативні риси національного характеру та ментальності: перші посилювати, а другі – нейтралізувати. У розділі саме в такому аспекті будуть проаналізовані духовні чинники відродження та модернізації української нації, їхній творчий потенціал.

2.1. Ментально-філософські засади національного буття, їх детермінуючий вплив на суспільні процеси

У сучасних суспільствах відбуваються процеси всесвітньої інтеграції та уніфікації, що веде до формування глобального соціокультурного простору. Водночас проблема національної ментальності переживає в Європі та світі своєрідне друге народження. Людські спільноти наполегливо ідентифікують власні, самодостатні й неповторні особливості духовної й матеріальної культури, роблячи акценти на її етнічній самобутності. Українознавчі наукові інституції в роки незалежності теж почали активно вивчати проблему національної психології, оскільки, щоби будувати дієздатну державу, яка б відповідала особливостям народної вдачі, треба знати іманентні якості та специфіку національної ментальності, яка формувалася тисячоліттями. Багато дослідників зверталися до проблеми української ментальності, але саме мислителі XIX–XX ст. розробили теоретичні основи аналізу психологічних рис українського народу, які варто мати на увазі сучасним науковцям.

Фундамент українського менталітету закладався у IX–XIII ст. в Київській Русі в ході творчого діалогу мітологічної свідомості з візантійським християнством.

Характеризуючи духовність українців, вчені виділяють її етнічно-расові особливості. Так, український вчений О. Кульчицький визначає «расову структуру» українців як складну, до якої входять дві головні складові: динарська та східна (остійська). «Відношення двох головних рас у першому десятиріччі цього століття, – зазначає він, – відсотково виражалося так: 44% динарської раси, 22% східної, решта – мішанці цих рас і численно далеко слабші домішки нордійської і середземноморської рас»¹.

«Остійську расу» філософ порівнює із формою кулі, а її основні риси шукає насамперед у групі почуттів не надто великої сили, але доволі великої глибини та доволі виразної якості (глибина почуттів – це та обставина, в результаті якої вони пронизують особистість), тобто це так звані настрої. Через те, що ці настрої, які особливо характерні для українців, мають переважно спокійно-сумне забарвлення, тому людину остійської раси можна охарактеризувати як «елегійно-ідилічну».

Символом «динарської раси» є «ламана лінія зигзагу», обличчя якої має найбільше з драматичної маски, витісненої внутрішніми бурями переживань; цьому відповідає динарська схильність і здібність до театрального мистецтва й музики. Динарський ідеал може виражатися по-різному: «від сп'яніння парубоцькою бійкою чи козацьким бенкетом – до сентиментальної насолоди мелодійністю зворушливої пісні, від гасла «vivere pericolosamente» до фавстівської (напівдинарець Гете) туги й бажання не залишати ніякої спроможности переживання не здійсненою і не випробуваною»².

Динарську людину О. Кульчицький відносить до типу «почуттєвої людини», яка визначається особливо великою силою почуттів, тому її ще можна назвати «людиною афекту», або «лірично-драматичною людиною».

Отже, підводить підсумок вчений, те, що в українській психіці відповідає «козацькому ідеалові», виходить переважно із психічної тенденції динарської раси.

Аналіз геопсихічних причин, які можуть формувати психіку людини, О. Кульчицький розглядав за сучасною структурною психологією (Е. Ротгакера, О. Лерша), за якою в людській психіці визначається три шари: соматопсихічний (сміслові відчуття), тимопсихічний (почуття та пов'язані з ними намагання), поїопсихічний (мислення і свідомо воля).

¹ Кульчицький О. Психологія Адлера (Вдача, виховання, родина в світлі індивідуальної психології Адлера) / О. Кульчицький. – Коломия, 1939. – 61 с.

² Там само. – С. 18

Серед геопсихічних умов на перший шар діє підсоння, на другий – якісна і кількісна цілісність природних даних географічного середовища в його відношенні до потреб, схильностей і настанов людини, впливаючи на її світосприйняття, а отже, на її ставлення до світу.

Так, вчений пояснює вплив підсоння через ендокринну систему на самопочуття, життєрадісність або пригніченість, оскільки відомо, що жаркий і вологий клімат ослаблює «біотонус», життєву енергію, а жаркий і вітряний клімат подразнює нервову систему. Водночас більше або менше сонячне освітлення викликає або життєрадісність, або пригніченість.

Як зазначалося вище, вплив на тимопсихічний шар «краєвидного мотиву» сприяє процесам «вчування», яке «є складний психічний процес нашої внутрішньої психічної активності насамперед уяви, що супроводить сприймання всіх форм, отже, і форм географічного рельєфу. В остаточному висліді форми, в «фізіономічному підході» до зовнішнього світу стають немов «виразами» життєво-психічних сил...»³.

Існує також «вчування» у форми географічного рельєфу. Наприклад, в українській мові часто вживаються такі мовні звороти, як «гора піднімається», «долина розлягається», «струмок в'ється» та інші – це і є перенесення «проекції» у форми рельєфу. Сюди також відносяться наші реакції на перенесені нашою «проекцію» в об'єкти психічні тенденції і стани. Водночас існують ще «вчування» в динамічні процеси природи, такі як: буря, повінь і т. д. Все це впливає на переформування та перебудову психіки.

На пойопсихічний шар діє «якісна і кількісна суцільність природних даностей географічного середовища в його відношенні до потреб, схильностей і настанов людини, впливаючи на світосприймання, отже, й на її ставлення до світу»⁴. Світосприймання залежить не тільки від особливостей сприйняття, але й від характеру світу. Вибір «світосприймальної настанови» залежить від географічного середовища. Через це не випадково, що для Тибету характерні містичні особистості, а для Греції або Італії – індивідуальності з естетичними нахилами.

О. Кульчицький визначає існування в Україні чотирьох різновидів геопсихічного впливу:

- геопсихічний вплив північної низовини;
- геопсихічний вплив лісостепу;

³ Там само. – С. 2.

⁴ Там само. – С. 28.

- геопсихічний вплив степової смуги;
- гірський краєвид.

Геопсихічний вплив у першому виді пов'язаний із меншою дією сонячного світла, більшою хмарністю і кількістю опадів. Він сприяє зменшенню життєрадісності, але не до рівня сумовитості, а до рівня настрою поваги. Для мешканців цього типу характерне нещадне змагання за життєвий простір, постійна боротьба за існування. Це сприяє формуванню у мешканців песимістично-позитивістського світогляду.

У другому виді із його значною кількістю сонячного світла відбувається підвищення настрою в напрямі життєрадісності й оптимізму. Досить велика амплітуда коливань температури повітря не досягається на Правобережжі так сильно, як це відбувається на Лівобережжі під впливом різкого континентального клімату. Через це «краєвидний мотив», який опановує «вчування» в статистичні форми лісостепового українського рельєфу, що складається із чорнозему, розташованого м'якими плоскими хвилями, які пливають до виднокола кучерявістю першої ніжної зелені або лагідними хвилями золотистих незорих ланів, розмежованих у деяких місцях в'юнкими річками і потоками, найкраще передати визначенням «хвилястої м'якості». Все це може схилити людину до стану небажання до зусилля або обачності, обережності і компромісів. Деколи це зводиться до безтурботності, м'якої поступливості проти чужого опору, чужих впливів, аж до самого зречення, толерантності й схильності комусь і чомусь підкорятися.

«Вчування в процесі природи для хліборобської людности чорнозему є, – на думку О. Кульчицького, – вчуванням у плодючість землі, в її лагідність, щедрість і добрість у подвійному значенні «доброї землі»: в розумінні хліборобської видайности і морально-містичному розумінні «обдарованої любові»..., що з нею немов співдіють інші прояви природи: сонце, дощі, вітри. Таким станом відповідають як людські реакції – почуття довірливості, релігійної вдячності. Споглядання м'яких форм рельєфу як вислідів і виразів формотворчих сил, що діють на землю, – це вчування в м'якість та лагідність, але і в постійність діяння сил води, вітру, сонця, що разом становлять «дію ерозії»⁵.

Світосприйняття, яке виникає у такому виді, накладає свій гармонійний відбиток на зв'язок людини й землі, землі, яку можна охарактеризувати, перефразовуючи вислів Б. Спінози, «означення «*substantia sive Dea*», що ні в чім однак не порушує віри в її великого Господаря – персонального Бога»⁶.

⁵ Там само. – С. 48.

⁶ Там само. – С. 50.

Третій вид формується навколо краєвидного аспекту «безкрайої далечини». Через те, що степ не має рельєфу, «вчування» у форму рельєфу пов'язане із рухом у безмежність. Це означає, що, з одного боку, це пов'язано з ентузіазмом від шукання недосяжного, а з іншого – рух у безкрайність є одночасно і рухом в нікуди, що заперечує саму потребу руху. У такій формі переживання відповідає психічним станам – від деякої байдужості інколи до повної «апатії» через низку почуттів, подібних до безнадії, розчарування, включно до розпачу.

Пізнання і переживання степу – це дуже часто переживання, пов'язані не тільки з «плодючою Деметрою», але із нищівною силою дощів і демонів, хуртовин та періодичних посух, які можуть перетворювати океан степового життя на мертве море смерті.

Таким чином, світонастанова людини українського степу – це насамперед так звана «ентузіастична настанова», коли панує стан душі, який характеризується як сп'яніння, замріяність, любов і шал. Поруч з «ентузіастичною настановою» можлива і протилежна «нігілістична настанова» радикального заперечення всякої цінності й бажаності.

Четвертий вид характерний тільки для української периферії. Через це він більше психологічно відобразився на племінних особливостях, ніж на загальнонаціональних. Це саме стосується і впливу моря, який також не був постійний і ніколи не охоплював великої частини нації.

На формування душі українця, крім геопсихічних чинників, суттєво впливають також історичні. На думку П. І. Гнатенка, саме на історичних чинниках формування національного характеру наголошували у своїх творах представники української діаспори⁷.

Багато дослідників називає це «спільністю історичної долі», яка залежить від геополітичного положення країни, що, за висловом вченого, називається геополітичною «межовістю» – це постійне, невіддільне від людського існування перебування людини на «межах можливостей існування», на межах «боротьби, випадковості, провини, страждання, загрози смерті». Так, історично склалося, що «межовість» України була нічим не захищена, а одночасно надзвичайним багатством і врожайністю простору приваблювала завойовницький Захід і степово-хижацький Схід, непомірно збільшувала тиск «межових ситуацій» кожної української людини. Україна постійно зазнавала нападів, зазіхань, загарбань.

«Таким чином тут частіше, ніж деінде, мусіло доходити до екзистенціального «відштовхування», тобто залишення нижчого,

⁷ Гнатенко П. І. Український національний характер / П. І. Гнатенко. – К. : «ДОК-К», 1997. – С. 89.

наставленого на особисте щастя й задоволення існування, як нездійсненого, і до переставлення буття з нижчої форми «біотичного», тваринно-природного існування на його вищу «екзистенціальну» форму. При цій формі вісью відношення життя стає не воно само, не турбота про життя, але щось вище за нього, якась його «трансценденція», якась ідея чи ідеал, що переступає й перевищує границі життя...»⁸.

Через це в українців спочатку сформувався дружинницький, а згодом лицарсько-козацький тип людини, підпорядкований ідеалові оборони, честі, волі й віри, географічній формі життя. Характерним для козацького типу було те, що під впливом історичних чинників центр ваги їхнього життя перенісся із турботи про саме життя на збереження лицарської честі, на завдання оборони своєї землі. Таких козаків, як Б. Хмельницький, П. Сагайдачний, козак Мамай українознавці називають прикладом козацько-лицарського ідеалізму. Але існував й інший тип козаків – авантюрицько-здобичницький, який жив «миттю і насолодою ризику і здобування», хоча не вони творили традицію та ідеал козаччини, яка дала «образ і подобиє всієї України». Сила цього козацького ідеалу сягає до часів «козака армії УНР і січового стрільця, тривко оформлюючи українську психіку. Те, що в свій час назви «козацька нація» вживали в розумінні «українська нація», є найкращим показником впливу козацької форми життя на українську психіку»⁹.

Поруч з лицарсько-козацьким типом історичні чинники породили в Україні й інший тип, який народ характеризував такими влучними висловами, як «тихіше води, нижче трави», «покірне теля дві мами ссе», «моя хата з краю, нічого не знаю». Це той тип, який, на відміну від першого, старався перечекати несприятливі історичні моменти долі. Найкраще це виявилось в замкненості, звуженні зовнішньої життєвої експансії до мінімуму.

Отже, історичні обставини не тільки створили два різних стилі життя, але й сприяли тому, що перший нещадно знищувався, а другий – зберігався.

Історична дійсність впливала на українську людину не лише шляхом селекційної дії, але й через історичну свідомість спільної історичної долі. Ця свідомість українця завдяки розповсюдженню козацької думи ніколи не зникала, через це домінанта поразки й даремного, хоч інколи дуже близького до мети зусилля, що взагалі характеризує почини нашої історії, безперечно, могла іноді надавати

⁸ Кульчицький О. Цит. праця. – С. 55.

⁹ Там само. – С. 58.

нашій національній психіці деякого забарвлення «фаталістичного песимізму»¹⁰.

Безпосередньо історичні чинники мали вплив на формування національної психіки, але ще більше впливало, визначення суспільних форм і умов життя українця.

Найбільше вплинули на формування української психіки, по-перше, недостатня диференціація суспільної структури із перевагою у ній класу селян; по-друге, спричинене історичними обставинами виключне значення малих груп у соціальному житті українця.

Особливу роль у формуванні психіки відіграла переважаюча більшість серед українців селянства. Через це психіка має характер селянськості із рисами близькості до землі. Цей чинник також відобразився на змісті й формі української культури, надавши їм особливого народного характеру. Перевага селянства в українській суспільності визначила рід і обсяг людських взаємин і також вплинула на формування української душі.

Оскільки обсяг людської взаємодії у селян дуже обмежений, він значною мірою не ґрунтується на поділі праці, через це у сільських мешканців існує більша залежність від природи, ніж від іншої людини, а звідси і спрямованість психіки на надмірне самозаглиблення, смиренність, насторожене ставлення до світу, недовіру до авторитету і влади. Тобто формувалася стиль так званого прихованого життя («*vita minima*»). Тому психіці нації, в якій переважає селянський клас, може не вистачати тих особливостей, які виникають із самого поділу праці, наприклад, існування потужної провідної верстви.

Взаємини в межах селянства зводяться до взаємодії пов'язаних із організаційними формами невеликих територіальних одиниць, сіл чи селищ із їхнім своєрідним самоврядуванням. Найчастіше основною формою такої взаємодії є толоки, на яких і зав'язуються дружні товариські контакти. Через це у суспільному житті селян не залишається місця для планування і проведення широкомасштабних селянських рухів, цим самим не виявляючи широкої всезагальної солідарності. Це, з одного боку, явище негативне, але з іншого – оскільки селянський побут сприяє особистим сусідським контактам, збереженню родинних і родових стосунків, приятелюванню та побратимству, одночасно розвивалась здатність до приязні, симпатії, «психологічного розуміння» чужого душевного життя, тому це одночасно і явище позитивне.

Цілком відповідно до традиції, що склалася впродовж розробки української ідеї у XIX ст., твердження про більшість серед українців

¹⁰ Там само. – С. 59

селянства було правильним, хоча сьогодні воно застаріло. Як зазначає Т. Гунчак, сьогодні не більшість українців – селяни, просто серед селянства переважно збереглася українська традиційна культура, фольклор, а міське населення було сильно зрусифікованим, і тільки мала її частина (переважно інтелігенція) була національно свідомою¹¹.

Для формування української душі велике значення має культура. Її також потрібно розглядати з двох сторін. По-перше, культура – це витвір спільноти, вираз її душі. По-друге, оскільки кожний член спільноти розвивається в середовищі даної культури, востає в неї, засвоюючи її цінності, то культура є одночасно і утворюючою силою душі. Жодна культура не є і не може бути загальним витвором однієї національної спільноти. З одного боку, існують спільні «культурні кола», а з іншого – кожна нація вибирає компоненти культури даного «культурного кола» і перетворює їх залежності від своєї душі.

Через це багато вчених українську культуру і українську душу відносять до «європейського культурного кола», до сфери «окцидентальної (західної) духовності, але посідають геокультурно периферійний характер супроти окцидентальної духовної сфери»¹².

Так сталося, що історично й культурно Україна знаходиться на перехресті шляхів між Сходом і Заходом. Ця геокультурна периферійність позначилась на сприйманні західної духовності. Периферійність нашої держави в європейському «культурному колі» веде до природного ослаблення впливів європейського осередку в міру наближення до периферії як «межової лінії і захисної смуги». Одночасно вона не може повністю відмежуватися від впливів, тому якусь частку їх вона переймає, переробляє, сполучаючи «своє» з «чужим».

Периферійність України спричинила ослаблення дії трьох «хвиль ідей», які сприяли утворенню «окцидентальної» духовності: католицизму, ренесансу, просвітництва. Так, католицизм діяв «формативно» на психіку європейця як перевтілення римського принципу «ордо», при цьому спонукав до створення великої кількості філософських термінів і логічної виробленості. Ренесанс був не тільки відродженням античного світу й людини, пройнятої духом гуманізму, а й, у повному розумінні цього слова «відкриттям світу і людини», створив основу для розвитку індивідуалізму. Просвітництво пройшло шлях розвитку від раціоналізму до позитивізму, «просвітило» усі ділянки життя. Разом ренесанс і просвітництво породили західну

¹¹ Гунчак Т. Україна перша половина ХХ ст. : Нариси політичної історії / Т. Гунчак – К. : Либідь, 1993. – С. 50.

¹² Кульчицький О. Цит. праця . – С. 59.

духовність, виявом якої став «сцієнтизм: примат і культ науки, спертої на досвід, ... з їх дальшими наслідками – технікою і техніцизмом наук...»¹³. Іншим виявом ренесансу і просвітництва є персоналізм – «високе цінування своєрідної психічної цілоти, яку називаємо особою і яка своїм індивідуальним ставленням до цінностей релігійних, етичних, естетичних, соціальних, політичних і економічних стає їх справжнім носієм. Раціонально-активна світонастанова, що творить для окцидентального сцієнтизму і персоналізму психічну основу, – це готовість до дії, керованої і контрольованої розумом»¹⁴.

Вплив католицизму, ренесансу і просвітництва на первісну народну українську культуру ще з часів трипілля був неоднаковий, але особливий вплив мало на неї християнство.

У межах історико-філософського, культурологічного аналізу особливо актуальним є визнання того факту, що поняття «внутрішнього» (душевного) світобачення має давню традицію, є «віссю» специфічності української філософської думки.

З огляду на це ми повинні зазначити важливість надбань історико-філософського минулого. Саме в ньому, нехай і в «неявній» формі, знаходяться джерела, початкові витoki і компоненти українського гуманістичного світогляду. Відповідно до цього умовно можна виокремити три «лінії», які визначають тенденції розвитку філософської думки України.

Перша з них – аристотелева традиція, джерела якої сягають Київської Русі. «Збірник 1073 р.» містив у собі «Філософський трактат», який подавав опис і тлумачення «Метафізики» Аристотеля. З XVI ст. зростає потяг до збагачення на ґрунті аристотелізму наукових знань про природу, Всесвіт. В українській філософії аристотелізм репрезентує логіко-раціоналістичну традицію. Завдяки цьому запроваджується термінологія як перша спроба утворення якоїсь власної філософічної термінології в Україні. І хоча цей вплив був невеликий, все ж таки в українське «культурне оточення» були введені «твори суто філософічного змісту, що мали цікавість лише як філософічні і лише для читачів з суто філософічним інтересом»¹⁵.

Варто зазначити, що питання онтологічного, гносеологічного, морально-естетичного плану розглядаються з позицій аристотелізму або його інтерпретацій. Факт поширення аристотелізму в Україні засвідчує

¹³ Так само. – С. 59.

¹⁴ Там само. – С. 59.

¹⁵ Цимбалістий Б. Рух за патріярхат і українська суспільність / Б. Цимбалістий. – Нью-Йорк, 1978. – С. 9.

про інтенсивне залучення української філософської думки до вирішення науково-світоглядних проблем.

Другою лінією у розвитку і становленні гуманізму є ісихазм. Це релігійно-філософське вчення грецьких богословів Григорія Синаїта і Григорія Палами. Воно теоретично оформилося на Афоні та в Константинополі у середині XIV ст. і на Влахериському помісному соборі 1351 р. було визнане офіційною ідеологією православної церкви у Візантії. Вже з XIV ст. вчення ісихазму поширювалось у Візантії і Північній Болгарії, набуваючи теоретичного, філософсько-богословського вираження. З XV ст. ісихазм потрапляє і в Україну.

Відомо, що згідно з вченням ісихастів Божественна суть (вона об'єднує три іпостасі в єдиносущу Трійцю) міститься поза межами людського осягнення і розуміння та є трансцендентною. Для зрозумілості свого вчення Г. Палама вводить у нього поняття «божественної енергії», яка проймає і животворить весь земний світ. Вона – проміжна ланка між позасвітовою божественною сутністю і світом та людьми. Через осяяння божественною енергією людина може стати понад «матеріальною двоїтністю», досягти «мисленого раю», «обожитися не лише душею, розумом, але й тілом, стати Богом за благодаттю і осягнути весь світ з середини»¹⁶. Ісихазм як релігійно-філософська теорія не був принципово новим. Він систематизував стару православну традицію. Його попередниками вважаються отці церкви – Василій Великий, Григорій Ниський, Григорій Богослов, Діонісій Ареопажит та інші. Отже, ісихазм – це відродження на пізньовізантійському ґрунті елліністичного християнського містицизму. Він протягом усього існування східної церкви був її животворчою силою.

Через те, що ісихазм великого значення надає людині, він є гуманістичним вченням. Згідно з ним людина знаходиться в центрі Всесвіту, і все видиме й невидиме Бог створив для людини: не тільки небо, землю, повітря, тварин, але й ангелів. Тільки люди мають можливість робити доступним чуттю слуху слово і зображати його матеріальним способом. Мета кожної людини – моральне самовдосконалення.

У вченні ісихастів переплетені зародки багатьох інших філософських систем, наприклад схоластики, гуманізму, містики.

Все вищесказане підтверджує, що вчення ісихастів є теоцентричним і антропоцентричним. Прихильники ісихазму ставили питання про людську природу. Це мало велике значення для тогочасної

¹⁶ Пахомов Ю. Україна і Росія: порівняння соціогенезу / Ю.Пахомов // Філософська думка. – 1991. – № 9. – С. 3–9.

культури через своє тлумачення гуманізму. Своїм змістом ісихазм вносив зміни у весь релігійний світогляд. Він був певною формою ідеології, яка охоплювала різні соціальні, політичні, філософські ідеї. В Україні ісихазм сприяв засвоєнню неоплатонізму і утвердженню екзистенційно-персоналістської лінії у вітчизняному гуманістичному світогляді.

До третьої лінії, яка визначала розвиток української філософії, необхідно віднести неоплатонізм, поширенню якого в його християнському варіанті сприяло знайомство давньоукраїнського читача з творами Псевдо-Діонісія Ареопагіта. У зв'язку з цим Д. Чижевський писав, що для «старої» України «стало доступним» засвоєння елементів західної філософії, і, відзначаючи особливу роль «теоретичної» філософії Арістотеля, говорить про безпосереднє знайомство української інтелігенції з Платоном, згадки про якого нерідкі, і «платонізм міг досить впливати і через святоотцівську літературу, – зокрема через «Ареопагітики» та найбільше через твори одного з улюбленіших письменників старої України – Августина»¹⁷.

Саме через «книжну мудрість» давньокиївських інтелектуалів відбувається філософська інтерпретація неоплатонізму, в якому найскладнішу «обробку», на думку відомого філософа А. К. Бычко, отримала філософська ідея ірраціонального, котра стала «стремневою віссю» християнізованої картини світу¹⁸.

Важливо зазначити, що людський дух, духовність фіксує розпад Космосу і виділення з нього індивідуально-особистісного начала. Розчарувавшись у раціоналізованому Логосі античних мислителів, людина шукає вихід в ірраціональних засобах відтворення. Це стало причиною виникнення віри в чудо як «надприродний» засіб спасіння від оточуючого світу. Із філософських традицій у цих умовах виявляються придатними тільки містико-ірраціоналістичні елементи, які містяться в ній.

Зауважимо, що в неоплатоніків буття розпадається на світ божественний, досконалий і благий (світ світла) та світ нижчий, копія вищого. Між світами знаходиться «душа», яка «звернена» «всередину» себе і вже потім «зовні». «Душа» виступає як «іскра божественного інтелекту», яка роздроблюючись, утворює космічні сфери і весь матеріальний світ. «Душа», знаходячись на «грані» двох світів, є одним з «ключових» понять неоплатонізму, дає розгадку всієї його доктрини.

¹⁷Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – Прага : Укр. громад. видав. фонд, 1931. – С. 34.

¹⁸Бычко А. К. У истоков христианского иррационализма / А. К. Бычко. – К. : Политиздат Украины, 1984. – С. 121.

У творах отців церкви йшла активна робота з обґрунтування ірраціоналістичних ідей неоплатонізму, які стали внутрішнім змістом християнської догматики, її гуманістичним вкрапленням. Тобто гуманізм виводиться за межі реальності, він нерозривно пов'язаний з релігійним світобаченням, через те що основою християнської «картини світу» є поняття, є образ Бога, а вся онтологічна проблематика набуває морально-гуманістичного характеру, але неоплатонізм був заскладним для його розуміння. Через це він, трансформуючись у християнство, зазнає змін і від впливу національного менталітету.

З огляду на вищесказане необхідно зазначити, що жодна з трьох «ліній» не повинна абсолютизуватися, ставати «наріжним каменем», «основою» і т. п. українського світогляду. Вони («лінії») є лише тенденціями, які в суспільно-історичних, культурно-духовних умовах найбільш співзвучні «світосприймальним настановам» українця. Через них «часто виявлялась виразна конвергенція... тих чинників, що впливали на формацію української душі»¹⁹.

У руслі цього аналізу потрібно зазначити, що основними проблемами пізнання в українській культурі виступила гуманістична дійсність. Саме у вивченні цього питання українська наука має значні досягнення. Це особливо яскраво виразилося у свідомості української нації XIX і XX ст. Таким чином, дослідження гуманістичної дійсності великою мірою насичувало український «сцієнтизм етично-релігійними первнями».

Українська культура великою мірою переймає «окцидентальний персоналізм» Західної Європи, але одночасно надає йому дещо іншого напрямку, близького до азійського світовідчуття. Це напрям, за висловом О. Кульчицького, – «розбудова особи вглиб, замість експансії вшир». Таким чином, у своїй світосприймальній настанові українська культура, виступаючи могутньою силою, яка формує національну психіку, з одного боку, здійснює орієнтацію на Європу, а з другого – не виключає й азійського ренесансу.

Так, І. Лисяк-Рудницький, вказував на два різних джерела орієнтальних («східних») впливів – східне християнство з його візантійськими культурними традиціями і світ євразійських кочівників, номадів. «Схід» євразійських номадів, – пише І. Лисяк-Рудницький, – мав подвійний вплив на формування українського національного характеру: по-перше, як гальмуючий чинник на шляху нормального

¹⁹ Кульчицький О. Риси характерології українського народу / О. Кульчицький. – К. : Інститут історії України, 1995. – Т. 2. : Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – С. 710.

поступу країни, по-друге, через сильну оборонну реакцію з боку українського народу»²⁰. Проте євразійська кочова стихія діяла на український народ ззовні, але вона не була «інтерналізована», та не стала складовою частиною українського національного типу. Другий «великий східний вплив – грецька (візантійська) релігійна й культурна традиція – діяв зовсім відмінним способом: зсередини, формуючи саму духовність суспільства»²¹. Отже, Києворуська держава «поєднувала переважно східню, грецько-візантійську релігійну й культурну традицію з переважно західньою суспільною й політичною структурою»²². Вказуючи на те, що етнос і естетичне чуття українського народу «закорінені» в духовній традиції східного християнства, І. Лисяк-Рудницький одночасно підкреслює прагнення українців до синтезу між Сходом і Заходом. «У релігійній сфері це зробило Україну клясичною країною унійної традиції. Але ця тенденція була притаманна всім українцям, а не тільки католикам східнього обряду»²³. Вона позначилася не тільки на тих українцях, що дотримувалися православ'я, а й серед українців-протестантів. «За приклад може служити Київська Академія, розбудована митрополитом Петром Могилою, що стала головним інтелектуальним центром цілого греко-православного світу та у своїй організації й програмі навчання йшла за прикладом західних університетів. Ця тенденція знайшла свій вираз і в мистецтві, в стилі українського (або козацького) барокко, який в оригінальний спосіб сполучав візантійські й західні первні»²⁴.

З'ясування причин формування української душі було б неповним, коли б не зачепити того аспекту, де розглядається доглибинна психологія комплексів у психіці кожного поневоленого народу, а саме комплекс меншовартості. Оскільки українці не спромоглися забезпечити свій суверенітет, і в їхній свідомості відтак ідея державності перетворилася на своєрідну *ultima Thule* – крайню межу, їм був притаманний цей комплекс.

До цієї теми зверталось багато дослідників, але найбільше розвинувся цей напрямок філософування в еміграції. Дослідники-емігранти здійснювали його в той час, коли чергове історичне поривання до національно-державного самовизначення України зазнає краху. У найбільш екстремальній формі це можна бачити у Д. Донцова

²⁰ Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом / І. Лисяк Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 6.

²¹ Там само. – С. 6.

²² Там само. – С. 8.

²³ Там само. – С. 9.

²⁴ Там само.

(з цілого реваншистського пафосу його «Націоналізму» виразно проступає, сказати б, потреба дефінітивності – нарікання на неясність змісту української ідеї»²⁵, а також у красному письменстві Є. Маланюка, чий образ химеричної України-ілюзії, що живиться кров'ю своїх adeptів («А може, й не Еллада степова, Лиш відьма-сотниківна, мертва й гарна, що чорним ядом серце напува і опівночі воскресає марно?»), – співставний хіба що з уявленнями російського філософа-містика Д. Андрєєва про ідеальну Душу народу та її демона-антагоніста²⁶. Подібним «комплексом національної меншовартості», хоч і різною мірою, перейняті писання В. Липинського²⁷, І. Мірчука²⁸, І. Лисяка-Рудницького²⁹, П. Феденка³⁰ та інших.

Ці дослідники визначили основні причини, які ведуть до утворення комплексу меншовартості. До них вони відносять насамперед особливо погані умови життя і розвитку українців. Це, перш за все, несприятливі природні геополітичні умови існування. Розташована на плодючих чорноземах між ворожим степовим Сходом та експансивним, краще організованим Заходом, на перехресті шляхів із Азії в Європу і навпаки, Україна через це і стала об'єктом поневолення. Коли до цього ще додати пасивність і байдужість; виключно хліборобський характер українського життя, який не сприяв зростанню ризику, сміливості, енергійності зародження різних починань; особливі «геопсихічні впливи землі й підсоння», тоді виникнення комплексу меншовартості стає не тільки явищем samozрозумілим, але й закономірним.

Не сприяли визволенню із комплексу меншовартості і подальші умови життя українців під чужоземним гнітом. «Предмет «панських жартів» аристократичних сусідів, відсунений в сіру закутину менший брат «малорос», без права на свою національно-правну особовість – не міг здобути на корисну самооцінку³¹.

²⁵ Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов. – Львів : Кальварія, 2001. – Т. 1. – С. 245–425.

²⁶ Андрєєв Д. Л. Роза мира : Метафілософія истории / Д. Л. Андрєєв – М. : Прометей, 1991. – С. 10.

²⁷ Липинський В. Листи до братів хліборобів про ідею і організацію українського монархізму : Пис 1919–1920 рр. / В Липинський. – Мюнхен : Сучасність, 1983. – (Українська суспільно-політична думка в ХХст.: Документи і матеріали / В. Липинський; Т. 1.). – С. 483–506.

²⁸ Мірчук І. Світогляд українського народу: Спроба характеристики / І. Мірчук. – Прага : Український Вільний інститут у Празі, 1942. – С. 225–243.

²⁹ Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом. – С. 1–9.

³⁰ Феденко П. Вплив історії на український народний характер / П. Феденко.– Мюнхен : Український вільний університет, 1942. – С. 375–385.

³¹ Кульчицький О. Психологічна проблема національно-патріотичного виховання / О. Кульчицький // Кульчицький О. Український персоналізм. Філософська й

Цей комплекс меншовартості відобразився і в мові народу: як, наприклад, в українців існують прислів'я про «покірне теля», про «мою хату з краю», у звеличенні Лиса Микити і т. д. Боляче виявляється цей комплекс у покірливості українців до насилля з боку чужих, у сплескові агресивності, спертої на фразу сили, а то раптово веде у затишок домашнього вогнища, де відбувається плекання традицій українського запічка, або в край уяви та мрій.

Українські дослідники пропонують також і протизасоби для подолання комплексу меншовартості. Насамперед через індивідуальну психологію можна вилікувати й перевиховати українців.

Незважаючи на комплекс меншовартості, українці виявили багато відваги й героїзму, щоб змінити життя на краще, щоб визволитися із-під іноземного назрівання, але остаточно цей комплекс українці не здолали. Через це, щоб його ліквідувати не вистачить збільшити свою мужність, потрібно збільшити сили. Для цього потрібно, щоб кожний член суспільства відчував свій зв'язок із громадою, який сприяє зміцненню солідарності, неослабленої чварами, а це дає почуття безпеки і сили, що знищує весь корінь комплексу меншовартості і стає основою відновлення національної спільноти.

На думку вчених, основним завданням українців є «довершити цієї духовної обнови через психоаналізу збірної української душі»³².

Комплекс меншовартості постійно сприяв посиленню в українців стану «vita minima». Особливо сприяє поширенню цього явища поневолення українців іншими націями і народами, які до недавніх часів заперечували їм навіть право на мовну самостійність.

Особливого забарвлення комплекс меншовартості набуває внаслідок розходження між цілком виправданою сприятливою самооцінкою власного внутрішнього світу та внутрішнього життя і традицією «даремності» збірних нац. зусиль у менш цінному й для українця менш цінному «зовнішньому світі»³³. У такому випадку комплекс меншовартості набуває забарвлення «комплексу кривди», відчуття «даремності» національних зусиль. Страшна руйнація українського народу протягом століть створила певні умови виживання – соціопсихологічний і політичний конформізм, який передбачав не лише прислужництво «меншовартої» нації, але й її «задоволення у рабстві».

етнопсихологічна синтеза. – Мюнхен-Париж : Український вільний університет, 1985. – Ч. 42. – С. 25.

³² Там само.

³³ Кульчицький О. Психологія Адлера – 61 с.

Закономірним завершенням є те, що комплекс меншовартості веде до «надвирівняння», «надолуження», «надкомпенсації». «Надкомпенсація» може бути різною, наприклад, у надмірному звеличуванні своєї ролі і значення. Але «надкомпенсація» може йти по лінії «етично-ідилічного мрійництва з його вірою в прихід рахманного царства правди, братерства й вселюдських ідей». Такі погляди взяли собі на озброєння українські соціал-ліберали. «Надкомпенсація» в комбінації з «жіночо-мазохістичним компонентом української душі» творять «ареол страждання».

Одним із характерних наслідків комплексу меншовартості є ворожість. Це відбувається через те, що людина в стані, який викликає комплекс меншовартості, має всі причини виявляти ворожість до причин, які породжують комплекс, але через нерівність сил, не маючи спроможності їх виражати відкрито, змушена їх придушувати. Тому, коли настає слухний момент, людина використовує його із особливою наснагою, щоби помститися.

Якщо шари персонального несвідомого із існуванням в українців комплексу меншовартості негативно впливають на їх психіку, порушуючи рівновагу українського індивідуального і збірного психічного життя, то, навпаки, вплив найглибших шарів «колективного несвідомого» на формування української психіки позитивний.

У «колективному несвідомому» праобрази-уявлення безпосередньо пов'язані з тими типовими колективними переживаннями і ситуаціями, які його породжують. Як відомо, ці праобрази-уявлення Д. Юнг назвав «архетипами». Прикладами таких «архетипів» у народній творчості є містичні та казкові мотиви демонів, героїв-провідників людських громад, магів-пророків і так далі. Пов'язані із переживаннями людини «архетипи» мають у собі дуже велику рушійну психічну силу, яка може великою мірою впливати на людську душу, зворушувати її й керувати нею. Ще Д. Юнг довів, що якість «архетипів» та їх взаємозв'язок у «колективному несвідомому» певної людської групи виявляється у віруваннях, перевтілюваннях, а часто і в літературно-мистецькій творчості.

Через це, як зазначали І. Мірчук та Д. Чижевський, саме українська література цілком винятково насичена і натхнена «духом землі», містичним зв'язком з нею. О. Кульчицький про це писав так: «Осередком українського колективного несвідомого можна вважати злеліану в переживаннях і життєвих досвідах хлібороба – архетипову «*terra mater*» – добру землю, Деметру..., що в променях її ласки навіть демони перетворюються на дрібних із гумором змальованих, дещо комічних чортів... Для характерології українського народу має важливе

значення те, що архетипова констеляція його «колективного несвідомого» свідчить про добру первісність і первісну доброту найглибшої сфери української психічності»³⁴.

Тяжкі історичні випробування, яких зазнав український народ у ХХ ст., позначилися на його психіці. Найжорстокішим для українців був комуністичний терор. Все це спричинило зростання опору серед українців, спроби націоналістичних течій виховати новий тип вольової людини.

Отже, характеризуючи духовність українців, багато дослідників приходять до висновку, що вона має особливі, притаманні лише їй, відмінні від інших народів риси (чинники), які «рішають про те, як ми світ сприймаємо і тому яким його сприймаємо, яке у нас «зображення світу», та що за ним іде»³⁵.

Однією із важливих рис нашого народу є індивідуалізм. Започатковує цю традицію М. Костомаров, який у статті «Две русские народности» чітко вказує: поряд з іншими ознаками українців і великоросів розрізняє те, що у ментальності росіян панує загальність (Бог і цар) над особистістю, а українець вище цінує окрему людину, ніж загал³⁶.

Думку М. Костомарова про індивідуалізм української ментальності поділяє і розвиває згодом М. Грушевський, який суттєво прикметою українського народного характеру вважає «високий розвиток гідності своєї, пошанування гідності чужої, любові до певних, уставлених зверхніх форм, «законних речей», етикету й добрих манер...»³⁷. На індивідуалізм як рису української ментальності вказує також В. Янів: «Зовсім самозрозуміло, що спрямовання уваги на власну особу з різночасним сильним чуттєвим забарвленням мусить вести до індивідуалізму, отже до риси світогляду, яка- поруч із українською емотивністю – викликає найменше сумнівів...»³⁸.

Д. Чижевський вважав, що для українців характерним є «визнання великої цінності за окремою особою, визнання для кожної людини прав на власний, індивідуальний етичний шлях»³⁹.

³⁴ Там само. – С. 28.

³⁵ Там само. – С. 30.

³⁶ Костомаров М. Дві руські народності. Українська накладня / М. Костомаров. – Київ – Лейпціг, В. р. – С. 47.

³⁷ Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. С. Грушевський. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – С. 147–148.

³⁸ Янів В. релігійність українця з етнопсихологічного погляду / В. Янів // Релігія в житті українського народу. – Мюнхен-Рим-Париж: записки НТШ, 1966. – Т. 181. – С. 193.

³⁹ Чижевський Д. Цит. праця. – С.75.

Безперечно, що індивідуалізм є невід'ємною ознакою українського характеру. Однак, ставши на бік Візантії після розколу між Римом і Константинополем, Київ сприймає і таку цінність візантійського світу, як підпорядкування індивідуального колективу. Ця обставина суттєво відобразилася на всій подальшій історії розвитку взаємовідносин між індивідом і суспільством. Крім того, доля українців склалася так, що вони тривалий час були включені і підпорядковані більш могутньому в плані державності етносу – російському, в якому переважає «хорове», колективне начало над індивідуальним.

На буття українського народу значно вплинули всі засади російської державності, але на таку його ментальну характеристику як індивідуалізм особливо згубну дію спричинила зрівняльно-передільна російська община. В аграрному устрої російського села індивіди поглиналися общиною, фактично повністю розчинялися в ній. Вже сам порядок користування землею, яка належала колективу, а не індивіду, відіграв роль основи безправ'я особистості. Якщо ж врахувати деспотію державної влади і влади поміщиків, а також православної релігії з її культом покірності, то стає очевидним, що в таких безособових колективах стає неможливим формування якостей, необхідних для індивідуально-підприємницьких форм ведення господарства. Саме таку форму економічного і політичного устрою нав'язала імперія українському народу, для котрого раніше общинне ведення господарства у російському варіанті було чужим.

Звичайно, збереженню і якоюсь мірою розвитку економічного індивідуалізму українців сприяло козацтво. Як зауважує Ю. Пахомов, з козаками «тісно пов'язане було існування свого часу вільних землевласників, що не минуло безслідно для формування економічної культури нації. Однією з ознак її рівня в Україні... є більш розвинута приватновласницька свідомість, особливо щодо землі»⁴⁰.

Загалом вплив козаччини на генезу українського етносу був доволі обмеженим, оскільки, по-перше, козацтво існувало відносно нетривалий час, по-друге, було географічно локальним явищем, і по-третє, все-таки за своєю суттю козацька держава була, як би ми не ідеалізували її, добичницькою, а не виробничою. Відповідно у виробничій сфері індивідуалізм як ментальна риса українців мав доволі обмежені можливості свого вияву.

Звичайно, досліджуючи генезу української ментальності, варто врахувати і ту обставину, що в XVI ст. спостерігається тенденція до

⁴⁰ Пахомов Ю. Україна і Росія: порівняння соціогенезу / Ю. Пахомов // Філософська думка. – 1991. – № 9. – С. 8.

формування приватної власності на землю і базового на ній індивідуального сільськогосподарського виробництва, що було закріплено окремими статтями в Переяславських уступах. У цей же період відбувається географічне розширення впливу Запорозької Січі. Однак зазначені процеси протікали дуже суперечливо, з натугою, не мали підтримки в масовій козацькій свідомості. В XVII ст. в середовищі козацтва йшла жорстка боротьба поміж «низовою козаччиною», котра хоче зберегти «свій общинний устрій «запорозький» з щорічними переділами угодів, з нерозораними степами, що неподілені на плугові гони, не до поодиноких хліборобів, а всі до всіх разом козацьких полків, сотень і куренів...»⁴¹, і хуторським хліборобським козацтвом та дрібною покозаченою шляхтою, котра опиралася на право індивідуального володіння землею і вводила нові форми господарювання. Саме з цими новими формами входила в козацьку Україну і в козацьке військо Запорізьке європейська індивідуалістична хліборобська цивілізація, ґрунтована не на общинній, а на приватній власності на землю, завдяки чому вона сприяла формуванню психології індивідуального підприємництва, і саме цей шлях вів Україну в Європу. Проте зростання сили і значення осілої хліборобської верстви віщує біду стихійному й анархічному низовому Запоріжжю, яке чинить відчайдушний опір незрозумілим і чужим для нього нововведенням, що ламають віковічні традиції. Ця протидія внутрішньої сили і сила Речі Посполитої, а згодом і нового союзника – общинницької Москви, яка не знала вільного приватного землеволодіння, поступово згасили слабкі паростки індивідуального землеробства. Їх замінило общинне володіння російського штибу.

Варто також пам'ятати, що основна маса простих козаків ніколи не ставила собі за мету розширити вплив Запорізької козаччини на всю Україну. Навпаки, як свідчать історичні документи, серед козаків домінувала установка позбутися різних податків магнатам, орендарям і старостам тільки на своїй споконвічній землі, і лише на цій землі вони хочуть і можуть користуватися добутою волею. Після Корсунської перемоги козаччина не хоче йти далі «на волость». Скликана тоді гетьманом рада козацька гуде, «щоб вертати на Запоріжжя за всією здобиччю...»⁴².

Історичний поступ українського етносу пішов таким чином, що ідея європеїзації козаччини, а з нею й усієї України за наступне століття

⁴¹ Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті / В. В. Липинський // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 136.

⁴² Там само. – С. 136.

зійде нанівець, в якій практично немає місця індивідуальному підприємництву.

У духовній культурі утворюється подібна ситуація: весь культурний дискурс у найширшому розумінні є возвеличенням «ми» над «я», колективного над індивідуальним.

«Радикальна відмінність між «латинським» та «візантійським» світами полягає в тому, що світ латинський протиставляє індивідуальне «я» колективному «ми», а візантійський світ з усіма його слов'янськими видозмінами формується на «хоровій» основі... Наші «неписані», а також писані «не наші закони кодифікують статус суспільства в людині». Підсумовуючи, О. Пахльовська зауважує: «Незаперечним є факт: наша культура складається на основі «хорового» начала, яке розчиняє в собі індивідуальність»⁴³.

Думається, що висновок про повне підпорядкування індивідуального колективному началу в житті українського етносу є занадто категоричним і необґрунтованим. Інша річ, що в «офіційному» дискурсі індивід дійсно підпорядковується колективним цілям та інтересам, але ж офіційно задекларована культура не вичерпує духовного життя народу.

Незважаючи на різні перешкоди розвитку в українців індивідуалізму, – це дійсно глибинна риса українського народу і вона не могла зникнути, бо ментальні характеристики зникають лише із зникненням етносу. Склалася своєрідна ситуація: і щезнути індивідуалізм не в змозі, і виявитися він не може. Вихід знайшовся нетривіальний – розвиток українського індивідуалізму пішов шляхом прямо протилежним європейському, а саме: він має інтравертивний характер і спрямований на відособлення індивіда від інших людей та від суспільства. Зусилля особистості спрямовані на створення свого маленького індивідуального світу, на ізоляцію в ньому і збереження себе від впливу інших людей і від соціуму: якщо індивід не може утвердитися в суспільстві, у «великому світі», то він прагне зробити це в побутово-локальних, «малих» соціальних формах: сім'ї, побуті і т. д. Лише в цьому своєму «мікросвіті», відгородженому від інших людей і суспільства, він відчуває себе індивідуальністю і утверджує себе нею.

Такий спосіб самоутвердження приводить до сумних наслідків: колективні цінності стають для індивіда другорядними, а то й зовсім втрачають значимість і, крім того, у нього не формуються (а якщо вже й

⁴³ Пахльовська О. Україна: шлях до Європи... через Константинополь / О. Пахльовська // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 101.

були, то атрофують) навиків утвердження себе у «великому» світі, в соціальному житті. Саме цим і пояснюється значною мірою парадоксальна ситуація нашого сьогодення, коли в нації індивідуалістів катастрофічно не вистарчає соціально активних людей.

Ще однією важливою ментальною ознакою українського етносу є емоціоналізм, домінування емоційно-почуттєвого переживання над холодною розсудливістю.

Звичайно, що в слов'янській культурі, як і у всіх інших давніх культурах, космос як світ упорядкований протиставляється хаосу як світу неупорядкованому. Це уявлення про порядок і розміреність світу свого існування відображено і в мові давніх слов'ян, зокрема в слові «ряд», котре, за думкою дослідників цього періоду історії наших предків, означало «лад», «устрій», «бойовий стрій», «порядок», «правило» і т. п. Ці значення слова «ряд» свідчили: що воно охоплює кількісну і якісну упорядкованість соціального життя етносу. Цей факт вказує на те, що раціональність теж є однією із ознак духовно-психологічного складу слов'ян, але ознакою другорядною, підпорядкованою емоційно-чуттєвому переживанню. Раціоналізм більшою чи меншою мірою властивий ментальності кожного етносу. Зумовлено це тим, що без раціонально оформленої ідеальної мети і раціональної технології неможлива ефективна практична діяльність, але в структурі ментальності кожного етносу він займає свою специфічну нішу.

Варта зауваги думка І. Лисяка-Рудницького про те, що «національний характер не являє собою чогось абсолютного унікального й оригінального, але радше індивідуальну комбінацію прикмет, які широко поширені у світі й спільні багатьом народам»⁴⁴. І справді, якщо розглядати духовно-психологічні риси різних етносів, то у психології кожного із них знайдемо одні і ті самі ознаки. Ці суттєві ознаки є спільними для всіх народів, вони є вселенськими. Водночас кожний етнос має свій неповторно унікальний характер, свою властиву тільки йому ментальність, яка визначає весь устрій його життя. Неповторність ментальності етносу виявляється в тому, що певна комбінація характерних ознак утворює ядро стосовно всіх інших психологічних рис, які виступають підпорядкованими цьому ядру і є менш розвиненими стосовно ознак домінантних. У серцевину визначальних психологічних рис українців входять емоційно-почуттєві чинники.

⁴⁴ Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою: статті до історії та крити української суспільної політичної думки / І. Лисяк-Рудницький. – Б. М. : Сучасність, 1973. – С. 5.

У зв'язку з цим О. Кульчицький писав: «На основі постійної прив'язаності до землі, життя у патріархальній общині виникає схильність до утворення «спільнот», що характеризуються почуттєвою близькістю, базованою на симпатіях, спочуванні, приязні і взаєморозумінні, а не на раціонально обґрунтованому змаганні до розумово продуманої спільної мети»⁴⁵.

Емоційність як глибинна психологічна характеристика, за словами І. Старовойта, властива всім слов'янським народам, хоча у кожного з них вона виявляється по-своєму⁴⁶. М. Бердяєв, досліджуючи «душу» російського народу, виокремив як найважливішу ознаку – домінування емоційно-чуттєвих переживань над раціональними чинниками. «Російський народ не був переважно народом культури, як народи Західної Європи, він був більш народом одкровення і натхнення, він не відав міри і легко вдавався до крайнощів. У народів Західної Європи все значно відчутніше детерміновано і оформлено, все розподілено за категоріями і обмежено. Не так у російського народу, як менш детермінованого, як більш зверненого до безкінечності і який не бажає розподілу за категоріями»⁴⁷. Аналізуючи цю думку М. Бердяєва, треба зазначити, що він далекий від того, щоб ототожнювати ментальність українського і російського етносів. Це було б некоректно з позицій історичного поступу цих народів, котрий, свідчить про форми вияву емоціоналізму кожного з них, які не збігаються.

Емоціоналізм росіян виливається переважно у зовнішні форми – сваволю, бунт і розбійництво⁴⁸, а емоційність українців має насамперед внутрішню спрямованість. Специфічною ознакою української ментальності, відзначає І. Бичко, є «спрямованість на внутрішній емоційно-почуттєвий світ людини, у якому панує не холодний раціональний розрахунок «голови», але жагучий поклик «серця» – в зв'язку з цим говорять про кордоцентризм... української ментальності»⁴⁹.

Висока емоційність українців, поєднана з очікуванням справедливості сполучені з власною беспорядністю, неспроможністю активно діяти, виборюючи «правду» життя, стимулює фантазію, посилену діяльність уяви. Це й спрямувало український народ до

⁴⁵ Кульчицький О. Риси характерології українського народу. – С. 716.

⁴⁶ Старовойт І. С. Західноєвропейська і українська ментальність. Компаративний аналіз / І. С. Старовойт. – Тернопіль : Вид-во СМНВП «Діалог», 1995. – С. 128.

⁴⁷ Бердяєв Н. Русская идея / Н. Бердяєв. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2000. – С. 8.

⁴⁸ Бердяєв Н. Судьба России / Н. Бердяєв. – М. : Советский писатель, 1990. – С. 11–18.

⁴⁹ Бичко І. Українська ментальність і проблема гуманітаризації національної вищої школи / І. Бичко // Розбудова держави. – 1993. – № 3. – С. 59.

поглиблених духовно-моралістичних пошуків, націленості на внутрішньо-екзистенційний світ людини, в якому уявне переживання тих чи інших ситуацій значною мірою піднімає їх реальне проживання у зовнішньому світі.

Емоціоналізм української душі виявляється у всіх формах життєдіяльності етносу. Найбільш рельєфно і концентровано він втілюється в українській філософії, найвидатніші представники котрої – Г. Сковорода і П. Юркевич – обґрунтували «філософію серця», про що мова йшла вище. Тут хочеться відзначити, що її Д. Чижевський називав характерною для української думки. «Філософія серця» має смисл в тому, «що в людським душевним житті глибше ніж свідомі психічні переживання служить їх основа – «серце», найглибше в людині, «безодня», яка породжує з себе і зумовлює собою, так би мовити, «поверхню» нашої психіки»⁵⁰.

Етнографічні матеріали свідчать, що перевага емоційного начала над холодно-розсудливим була характерною ознакою етнопсихології ще давніх русинів. Вивчення текстів періоду Київської Русі показують, що князь думає насамперед серцем⁵¹. М. Грушевський однією із важливих психологічних рис слов'ян вважає їх поетичність, музикальність. Привітності і ширості слов'ян «відповідали риси характеру – поетичного, веселого, схильного до розваг. Пісня і музика були нерозлучними супутниками усіх значних подій в житті наших предків»⁵². Вивчаючи світогляд українського народу наприкінці ХІХ ст., Ф. Рильський відзначає його поклоніння перед поезією «зовнішнього культу», його вразливість перед поетичними образами релігійного життя і незначну схильність до абстракцій⁵³. Певна зневага до раціональної упорядкованості світу виражалася і в такій психологічній рисі, як відсутність суспільної дисципліни (М. Грушевський).

Таке привалювання емоційного чинника над раціональним у ментальності українського етносу виявляється в специфічних формах і сьогодні.

Однією із особливостей суспільної свідомості посткомуністичної України є її яскраво виражена мітологічно-романтична природа. Виявляється це у тому, що відбувається реабілітація архетипових тем, норм і ритуалів, зокрема теми «боротьби». Відмінність від минулого

⁵⁰ Чижевський Д. / Цит.праця. – С. 19.

⁵¹ Попович М. В. Мироззрение древних словян. / М. В. Попович. – К. : Наукова думка, 1985.– С. 147.

⁵² Чижевський Д. / Цит. праця. – С.19.

⁵³ Рильский Ф. Р. К изучению украинского народного мировоззрения / Ф. Р. Рильский // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К. : Либідь, 1991. – С. 41–46.

полягає лише в тому, що коли у більшовицькій ідеології боротьба означала боротьбу «за соціалізм», «комуністичний рай» «проти капіталізму», то в свідомості націонал-демократів вона означає боротьбу проти тоталітаризму, бездуховності. Марксизм, що не забезпечив економічного процвітання та західного рівня життя, замінюється на відроджені християнські ідеологію та іконологію. Ісусу Христу – недавньому табу – починають знову поклонятися, християнські святі та мученики замінюють героїв марксистської держави – «слуг народу». У руслі усталеної за останні десятиріччя традиції вирішення своїх власних проблем перекладається на когось іншого – в даному випадку на Бога. Ця тенденція до мітологізації суспільного життя з рівня елітарного переростає у феномен масової свідомості. Щоденно відкриваються і через масмедіа розповсюджуються нові об'єкти культу для всього демосу. Головне вбачається в тому, щоб заступити некомпетентних, імморальних, нездатних та безчесних політиків минулого новими обдарованими, здібними, ніби-то щирими героями – частіш за все поетами, митцями та новими політиками. Варто зауважити, що створення нових мітологічних героїв властиве не тільки Україні, й іншим посткомуністичним державам.

Сьогодні духовна ситуація ускладнюється і тим, що заперечення ідеології тоталітарного режиму з боку демократичних сил спрямоване на руйнацію всіх знань та досвіду, отриманих у попередньому соціалістичному світі і про той світ. Оскільки одночасно не відбувається утвердження реально-значимих позитивних цінностей, то це веде до втрати суспільством чинників самодетермінації. Цінності і установки, котрі визначали поступ тоталітарного суспільства, розмиваються і вже не є активними засадами життя, але на їх місце не висуваються інші, доволі вагомні регулятивні смисли, котрі були б сприятливі для народу, спрямували його зусилля на досягнення соціально-конструктивних ідеалів. Через зазначені обставини в демосі починає домінувати одна мета – вижити. Трагічна парадоксальність полягає в тому, що коли кожен індивід ставить собі за мету вижити за будь-яку ціну, то не виживає таке суспільство. Втрата суспільством внутрішніх детермінант, як переконливо показав А. Тойнбі, є надламом цивілізації, що за певних умов може призвести до її повного зникнення⁵⁴.

У сьогоднішній Україні найбільш впливовими формами суспільної свідомості виступають неობільшовицька і націонал-демократична.

⁵⁴ Тойнбі А. Дж. Постигание истории / А. Дж. Тойнби. – М. : Прогресс, 1996. – С. 275–277.

Незважаючи на діаметрально протилежні цілі, котрі переслідує кожна із них, вони збігаються в одній площині: і перший, і другий тип свідомості виявляються як емоційна, мітологічно-утопічна свідомість, а не раціональна.

Необільшовицька і демократична свідомість оцінює світ за однією схемою. Для кожного з цих типів свідомості характерним є створення словесно-мітологічних конструкцій, в яких реальність і вимисел зливаються у згустки магічного символізму. Ці магічні символи претендують на підпорядкування реальності і часто продукують ілюзію про те, що їх закони сильніші за закони реального світу. Останній є недосконалим, спотвореним і його можна й потрібно підкорити, переробити згідно з планом (необільшовизм) або ж національною ідеєю (націонал-демократизм), тобто поставити символ над життям, як чимось нікчемним, таким, що не має самоцінності. У свідомості і необільшовизму, і націонал-демократизму реальне життя перетворюється у фантом, ілюзію, а мітологічна символіка, ілюзія набуває атрибутів трансцендентності, всепоглинаючої переборної сили.

У сфері політичної діяльності в націонал-демократичному русі домінує цілком закономірне і бажане для більшості населення устремління знищити будь-які залишки тоталітарної держави і побудувати демократичне суспільство, але і в такому разі емоціональний характер демократичної свідомості виявляється дуже чітко.

Нова державність має бути створена негайно, зараз же і тільки в такій формі, як це уявляється саме цій свідомості. Думки всіх інших верств населення, політичних сил або не приймаються до уваги, або оцінюються як ворожі. Традиційна утопічна надія на всемогутність національної ідеї виявляється в політичній сфері, мабуть, найвишукліше: з погляду націонал-демократів досить проголосити ідеал національної процвітаючої демократичної України і люди забудуть про всі інші земні потреби й почнуть натхненно будувати таку державу. Лідери націонал-демократів бачать себе месіями, спасителями нації. Реальний процес розбудови національної державності, котрий буде непростим, тривалим і потребуватиме значних корекцій ідеальних конструкцій на кожному поворотному етапі, ними не осягається. Життя має бути наближене до ідеологеми. Якщо цього не вдається зробити, то вина покладається виключно на партократів, але аж ніяк не на авторів мітологічних проєктів. Про корекцію ілюзорних ідей питання навіть не ставиться. Думка про те, що справжня демократична держава ґрунтується не на підпорядкуванні її громадян нав'язаним зверху доктринам, а на вільному виборі вільних людей є принципово чужою як для

необільшовиків, так і для націонал-демократів. І перші, і другі виходять із засади, що коли люди добровільно не хочуть йти до щастя, то їх потрібно змусити це зробити.

Більшовизм і націонал-демократизм у зазначеному питанні дотримуються тотожних позицій. Цю рису націоналізму виокремив ще в довоєнні роки один із його ідеологів Д. Ткачук, який вказував, що «український націоналізм підходить до поняття тоталітарного руху; він прагнув охопити впливом усе життя українського народу в усіх його виявах. Націоналізм організує націю на підставі свого власного світогляду, щоб в той спосіб дати нації силу, в тяжкій боротьбі вибороти собі свободу...»⁵⁵. У посткомуністичній Україні націонал-демократизм намагається виконувати таку саму функцію. Внаслідок цього, як слушно зауважує Є. Бистрицький, «нові провідники національної ідеології використовують ту саму політику тотального втручання у життя людей, на загальні методи якої спиралася доктрина наукового комунізму»⁵⁶. Зазначимо, що вияви елементів тоталітаризму в демократичній свідомості є не чимось випадковим, а зумовлені її вихідними засадами. Річ у тім, що у націоналізмі ідеї, догми є більш цінними порівнянно з емпіричним життям, вони є святинами, які не можна переглянути, тоді як реальне життя реальних людей є чимось другорядним. Коли люди не підпорядковуються ідеалам, то потрібно, гуманно використати всі відомі і наявні засоби для перетворення життя згідно з догмами.

Для обох виокремлених типів свідомості властивим є і втеча від аналізу справжнього життя, і підміна його вимислом. Тут діє катехизисна логіка, яка пов'язує бажаним (а не справжнім) чином псевдотеоретичні конструкції з реальністю і насаджує їх у свідомості інших людей. Структура думки в цих типах свідомості абсолютно ідентична і будується за таким зразком. Чому йде розлад економіки в Україні? Тому, що при владі залишилися партократи, колишня номенклатура. У такому разі навіть не ставиться питання про те, щоб вивчати економічну ситуацію, ті реальні чинники, котрі згубно впливають на виробництво.

Домінування емоційно-почуттєвих чинників над раціональними чітко виявляється в політичній сфері. Для української політики минулого і сучасної є характерним багатоманітність глобальних

⁵⁵ Ткачук Д. Український націоналізм. – [2-ге вид]. / Д. Ткачук. – Прага : Накл. вид-ва «Пробоем», 1941. – С. 13–14.

⁵⁶ Бистрицький Є. Чому націоналізм не може бути наукою / Є. Бистрицький // Політична думка. – 1994. – № 2. – С. 32.

прожектів різної спрямованості, що мають за мету перетворення вітчизняної дійсності загалом або, що буває значно рідше, окремих її галузей. Переважна більшість цих прожектів мають такий зміст, що реалізувати їх принципово неможливо: їх відірваність від реалій життя настільки глибока, що питання про практичне втілення в дійсності майже і не постає. Мистецтво перекладу політичних програм, планів, цілей у практичні реальні дії, прогнозування наслідків тих рішень, які приймаються, традиційно слабе місце української політики. Це і є свідченням її недостатньої раціональності.

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства менталітет відіграє свою важливу роль як «вмонтований у соціум» регулятор економічних, політичних та культурних подій. Саме через особливості українського менталітету (певному консерватизму, уповільненості, зваженості) важко реформувати наше суспільство, оскільки вони не дають змоги надати розвиткові країни бажаної динаміки та ініціювати прорив на фронті впровадження в життя інноваційних політичних, соціальних та суто інформаційних технологій.

Втім, ці перешкоди навряд чи можуть вважатися постійними. Чітке визначення та нормативне закріплення спочатку на рівні провідних політичних сил, а потім і на рівні держави української національної ідеї, ініціювання консолідації етносу навколо цієї ідеї значно прискорять соціальні процеси та виведуть їх на рівень виконання Україною своєї всесвітньо-історичної місії. Це можливо на рівні логічного усвідомлення спочатку на рівні національної еліти, а потім і всього нашого населення, архетипу «Україна».

В Україні народ ще не зрозумів, що українська держава – це він сам, це всі громадяни, яким сьогодні потрібно визначитися і активно включитися в державотворчий процес, працюючи для утвердження державності, наводити всюди лад і довести до добробуту громадян.

Починати відродження української ментальності, на наше глибоке переконання, слід з боротьби з хуторянством – «моя хата скраю, я нічого не знаю». Треба брати приклад з євреїв, які, завдяки своїй солідарності, розумові, дисципліні і завзяттю мають сильний вплив не лише у фінансовому світі, але і в медичному, юридичному, мистецькому, а головне – у засобах масової інформації: пресі, на радіо і телебаченні. Їх об'єднує не лише релігія, а й національна (етнічна) солідарність.

Для формування української нації, менталітету, перш за все, потрібна українська національна ідея, виразником якої має стати український Президент, еліта нації, насамперед політична, об'єднана у велику партію національно-державницького спрямування, українська

церква, державна (українська) мова, школа, газета, книжка, радіо й телебачення.

Першочергово сформувати український менталітет мусить українська еліта, перш за все, політична. Неспроможність колишньої політичної, економічної, інтелектуальної еліти вирішити проблеми в інтересах громадян України свідчить про те, що серед неї були відсутні особистості. Відтак Україна має взяти курс на виховання особистості і покласти це завдання у фундамент української національної ідеї. Звичайно, не кожна людина спроможна досягти рівня особистості, але суспільство мусить створити всі умови для розвитку здібностей людини.

2.2. Українська національна ідея: генеза та сучасний зміст

Людство вступило в третє тисячоліття. Це епоха інтенсивних глобалізаційних процесів, тобто цивілізаційного єднання та уніфікації світу. Водночас Європа увійшла в ці процеси, закінчивши формування модерних націй, національних держав. Українці в 20-х роках ХХ ст. втратили шанс створити свою національну державу. Навіть сьогодні, коли маємо двадцятичотирьохлітній ювілей існування держави – Україна, з прикрістю констатуємо, що ця держава дуже мало має «українського духу». І чому ми маємо національно-індиферентну інтелігенцію? Парадоксально, але чому, отримавши статус державної, потребує захисту українська мова? Мимоволі згадуємо слова Т. Шевченка: «на своїй, не своїй землі».

Нині, в епоху майданних протестів, як і в минулу добу Визвольних змагань, основною детермінантою становлення і зміцнення суверенності України слугує українська національна ідея. Дослідження її змісту є таким самим важливим й актуальним, як на початку попередніх етапів становлення нашої держави, – чи то під час формування сучасної мови й поширення поезії Кобзаря, чи написання «молодими радикалами» нових програмних гасел, чи укладання «Декалогу» і перших мітингів кінця 80-х років ХХ ст. Усвідомлення української ідеї залишається актуальним і злободенним питанням сучасності.

Про українську ідею писали видатні засновники культурного дискурсу України – П. Куліш, Т. Шевченко, М. Максимович, М. Драгоманов, С. Рудницький, В. Антонович, М. Чубинський, М. Костомаров, М. Грушевський. Про неї говорили полум'яні вірші Т. Шевченка, герої поем Івана Франка і Лесі Українки. У світлі вогню

Визвольних змагань на українську ідею вказували публіцистичні й наукові праці М. Міхновського, В. Винниченка, В. Липинського, Д. Донцова, І. Лисяка-Рудницького та багатьох інших особистостей, чий імена загубилися на стертих аркушах листочок УПА, на хрестах забутих могил.

Філософські основи національної ідеї досліджують такі сучасні науковці: В. Андрущенко, А. та І. Бичко, В. Брюховецький, О. Гринів, В. Горський, В. Єрмоленко, О. Забужко, А. Карась, С. Квіт, В. Кебуладзе, В. Крисаченко, В. Лісовий, М. Мінаков, М. Мокляк, І. Старовойт, А. Яртись, О. Петрушенко, М. Попович, М. Розумний, В. Маринюк, Н. Хамітов, Л. Филипович, А. Фурман, В. Янів та інші.

Державотворчі аспекти національної ідеї висвітлено у працях Я. Грицака, Я. Дашкевича, М. Жулинського, С. Здіорука, Г. Касьянова, Ф. Кирилюка, І. Кураса, П. Кононенка, В. Кириченка, А. Колодій, А. Колодного, В. Кременя, М. Михальченка, М. Ожевана, А. Пашука, А. Чемериса, Н. Ржевської, Ю. Римаренка, О. Рудакевича, В. Сабадухи, В. Сергійчука, С. Вовканича, Ф. Медведя, В. Мосейчука та інших.

Національна ідея – вмістилище творчих національних програм, політичних ідей, гасел, цінностей; це рушій національного прогресу, духовна основа національно-визвольних рухів, промотор національної само-суверенізації. Національна ідея становить платформу національної ідеології, визначає теоретичні засади національної свідомості. Про національну ідею говорять тоді, коли народ усвідомлює себе, помічає свою єдність, свій внутрішній зв'язок, свій історичний характер, автентичні традиції, своє становлення і розвиток, власну долю й призначення, і застановляється над цими формами самоосмислення, мотивування дій та волевиявлення⁵⁷. «Синтетичний погляд на свою національну (етнічну) спільноту як на єдиний, розгорнутий у соціальному часі й «соціалізованому» просторі континуум і водночас як на суб'єкт всезагального історичного процесу ми називаємо національною ідеєю», – так сформулювала зміст цього поняття О. Забужко, яка одна з перших досліджувала це питання⁵⁸. Відтак вислів «національна ідея» – це вкрай багатозначний світоглядний конструкт, що передбачає створення в Україні монолітної політичної спільноти у форматі конструктивних національно-творчих процесів.

У чому ж зміст національної ідеї українського народу? Філософія української ідеї зароджується на стику історіософії, етнопсихології, історії філософії, культурології, а почасти й релігійної філософії.

⁵⁷ Брюховецький В. «Україна в пошуках себе: національна ідея, проблеми розвитку» : передмова. / В. Брюховецький. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 328 с.

⁵⁸ Забужко О. «Філософія української ідеї та європейський контекст»: Франківський період / О. Забужко – К. : Наукова думка, 1992. – С. 8.

Сучасні українські науковці, дослідники націогенезу та значення в цьому процесі національної ідеї, схильні вважати, що це питання неможливо розглядати без інтелектуального контакту зі світовим суспільствознавством. Зокрема, Я. Грицак у праці «Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст.», обґрунтовуючи концепцію українського націогенезу, наголошує, що дослідження історії України виходить далеко за національні межі, тому «потрібно сконфронтувати український історичний матеріал XIX–XX ст. з найновітнішими теоріями, передовсім – з теоріями про націоналізм»⁵⁹.

Автор дотримується огляду сучасних західних дослідників націогенезу та націоналізму, тому акцентує увагу на тому, що західні теоретики розмежували дві концепції процесів національного становлення: перша – національне почуття як лояльність до своєї держави. Такий спосіб творення національного організму названо «громадсько-політичним розумінням нації» (Е. Сміт) або «суб'єктивним чи західно-європейським розумінням нації» (Г. Кон), а також «державною нацією» (Ф. Майнеке). Окреслена модель національного становлення вважається універсальною, тому що пов'язана із утвердженням об'єднавчої ідеї, позбавленої впливу зовнішніх чинників і розвинутої під дією внутрішніх. Науковці зауважують, що у цьому випадку наголос робився передусім на політичних ознаках нації, тоді як етнічні ознаки (мова, традиції тощо) мали другорядне значення. Друга концепція – національне почуття як результат етнічної культури народу. Іншим типом національної самоорганізації прийнято вважати «об'єктивне розуміння нації» (Г. Кон) «етнічну націю» (Е. Сміт) чи «культурну націю» (Ф. Майнеке). Етнічна нація – це спільнота, яка виникла в результаті об'єднання домодерних племінних утворень у нову культурну цілісність. У її генезі домінуючу роль мали такі чинники: передусім створення літературної мови, розвинені фольклорні традиції, мистецтво та релігія як потужний етноінтегруючий чинник. У такий спосіб народна культура проектувала майбутню етнічну націю, у розвитку якої головну роль відігравали світська інтелігенція та духовна еліта.

Культурна індивідуальність як єдино можлива форма суспільного існування стала основою схеми національно-творчого процесу, запропонована чеським дослідником М. Грохом, чию думку для українських науковців однією з перших передала О. Забужко. За цією схемою становлення нації відбувається в такій послідовності: «А» –

⁵⁹Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – С. 7–8.

академічний етап, коли національна спільнота виокремлюється як предмет наукового дослідження. Представники інтелектуальної еліти науковим шляхом обґрунтовують осібність нації на основі з'ясування самотніх етнічних ознак.

«В» – виразниками та носіями «національної ідеї» стають ширші кола інтелігенції – літератори, музиканти, діячі освіти, преси та ін. Сформоване попереднім етапом уявлення про національну окремішність знаходить ширше коло прихильників, засобами художньої творчості, літератури ця ідея, виходячи за межі кола інтелігентів, прищеплюється народові. Це культурницький етап.

«С» – національна свідомість народу, будучи достатньо сформованою, набуває значного поширення. Розпочинається масовий рух за політичні права нації. Характеризується створенням політичних партій, котрі визнають себе націоналістичними. Це – етап політичного націоналізму.

«Малі народи» – ті, що не посідали ні власного адміністративно визначеного політичного утворення, ні сильної й неперервної професійно-культурної традиції в рідній мові, ні повної виробленої соціально-класової структури, тобто власного правлячого класу – були змушені послідовно «проходити етапи «А», «В», «С».

Модель українського націогенезу відрізняється дещо збільшеним етапом «В» (хоч і його етап потрібно розглядати як еволюційний процес), бо саме тоді виникла нова еліта, протонаціональна, котра осмислює заново свою культурно-історичну спадщину й активно включається в процес національного самовизначення, розпочинаючи його процес з пробудження національної свідомості. Пожвавлення інтересу до традицій української духовної культури, історії, фольклору викликало низку указів царського уряду про заборону всього українського – мови, книгодрукування, театральних вистав, навіть пісні. Діячі громадівського руху, намагаючись протистояти цим заборонам, творили українську духовну культуру: засновували журнали, де публікували твори українського письменства, недільні школи, товариства з вивчення історії і фольклору, писали історичні та літературознавчі дослідження, а загалом нове світобачення, центром якого є самотній «дух народу». Так стверджувалася думка, своєрідність, призначення та виняткове місце кожного народу у світовій цивілізації. Культивувалася ідея самоцінності нації як збірної одиниці. У цей період еліта намагалася якнайповніше осягнути глибини своєї історичної пам'яті. «Становлення національної ідеї, – зазначає О. Забужко, – відбувається в національному русі між академічними дослідницьким і просвітницько-патріотичним етапами». Виокремлена

завдяки праці інтелігенції (мовознавців, фольклористів) певна національна (етнічна) спільнота як «об'єкт суто наукового інтересу» переходить до такого стану, коли національна свідомість, як свідомість своєї окремішності вноситься інтелігенцією вглиб етнічного масиву. Третій етап втілюється в масовому русі за політичне самовизначення⁶⁰. Я. Грицак також стверджує, що процес національного самоусвідомлення українців має кілька періодів, кожен з яких відрізняється особливостями його вияву. Так, у період з початку ХІХ ст. і до 1914 р. (Першої світової війни) репрезентантами української нації є інтелігенція, духовні діячі культури. Цей період характеризується також перетворенням українського селянства у націю⁶¹.

Потрібно зазначити, що згадані вище дослідники є послідовниками поглядів українських науковців періоду 20-30 рр. ХХ ст. Зокрема, І. Лисяк-Рудницький накреслив схему, де утвердження національної ідеї розглядається в контексті становлення української національної свідомості та проходить етапи, котрі можна співвіднести з такими основними періодами українського відродження ХІХ ст.:

1) шляхетський (дворянський) (1780–1840), коли виявляється український територіальний патріотизм, а іноді автономістичні традиції існують у середовищі дворянства козацького походження на Лівобережжі та польсько-українського шляхетства на Правобережжі (або ополяченої шляхти);

2) народницький (1840–1880), коли на провідне місце виступає демократична інтелігенція, яка своєю метою вважає «служіння народові»; у цьому періоді викристалізовується концепція про Україну як «етнічну національність»;

3) модерністський (1890–1914), коли український рух інтелігенції проникає в маси, з'являються політичні партії⁶².

Сучасними дослідниками націогенезу встановлено, що українська національна ідея сформувалася в атмосфері «весни народів» у Європі в межах ідеологій романтизму та позитивізму. Народи-нації заявляли про себе як про суб'єктів історичної дії. Саме на цьому ґрунті започаткувався процес формування модерних націй «недержавних народів», який фактично став першим етапом їх національно-визвольної боротьби. Значний внесок у формування української національної ідеї

⁶⁰Забужко О. «Філософія української ідеї та європейський контекст»: Франківський період / О. Забужко – К. : Наукова думка, 1992. – С.116.

⁶¹Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Я. Грицак – К. : Генеза, 1996. – С.5–6.

⁶²Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 – т. Т.1 / І. Лисяк-Рудницький; // Т.1. – К. : Основи, 1994. – С. 178–193.

зробили Т. Шевченко та І. Франко. Саме ці українські генії є репрезентантами свого народу, його «національного духу». Так, Т. Шевченко художніми засобами створив українську націю як органічну єдність, спільноту «І мертвих, і живих, і ненароджених...», переживаючи усі її трагедії та болі немов свої особисті.

І. Франко у праці «Одвертий лист до галицької української молоді» бачить Україну як «узгоджений культурний механізм, здатний до незалежного життя і податний на присвоювання собі в щонайширшій мірі і в щонайшвидшій темпі загально людських духовних здобутків, з відсутністю яких жодна нація та країна не може обійтися»⁶³. Створення із звичайного суспільства сильної та вільної української нації для І. Франка було не «якоюсь політичною метою, а, в першу чергу, філософською та антропологічною темою, тому що нація є для митця є новим типом свідомості, утвореної з багатьох вольових індивідуальних типів свідомостей», – зауважує О. Забужко⁶⁴.

Філософія української національної ідеї має духовну культуру незамінним компонентом. Саме так формується українська свідомість. Вона відображала ті процеси, які відбувалися в українському народі та була тісно пов'язана з художньою та релігійною думкою. Очевидно, націологічний досвід свідчить, що кожна національна ідея, а особливо в долях «недержавних народів», неодмінно мала свій релігійно-церковний вияв. «Через те, що країна впродовж віків не мала власної держави, а функцію етноконсолідатора фактично тривалий час виконувала церква, то релігійна духовність перебрала на себе невластиві релігії функції – і етноінтегруючу, і етноконсолідуючу, і звичаєзберігаючу», – зазначає відомий релігієзнавець, професор А. Колодний. – «Релігія є і світоглядом народу, і його етикою, і його правовим регулятором, і господарчим регламентатором, і політичним компендіумом»⁶⁵.

Знаковими для української національної ідеї стали погляди релігійних діячів А. Шептицького та І. Огієнка. Це підтверджує професор А. Пашук: «Греко-Католицька Церква, очолена Митрополитом Андреем Шептицьким, зміцнювала віру українського народу на здобуття духовної свободи, вселяла надію на національне визволення. Як польський, так і московсько-більшовицький режим

⁶³Франко І. «Одвертий лист до галицької української молоді» / І. Франко // Зібрання творів у 50 т. – Т. 45. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 401–409.

⁶⁴Забужко О. «Філософія української ідеї та європейський контекст»: Франківський період / О. Забужко – К. : Наукова думка, 1992. – С. 112.

⁶⁵Колодний А. Релігія в духовному житті українського народу / А. Колодний. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 7–8.

звинувачували Митрополита Андрея та весь клір в українському буржуазному націоналізмі»⁶⁶. Митрополит Шептицький називав «святою справою» національне відродження українців та їх право на власну державність. Він вважав, що національна природа церкви, перш за все, має виявлятися у практиці виховання молоді в патріотичному дусі, використання національної мови у богослужбовій практиці та щоденному житті, активному сприянню розвитку національної культури. А. Шептицький закликав до духовного та релігійного єднання українства з метою побудови своєї «Рідної Хати»⁶⁷.

Погляди владики УГКЦ співзвучні переконанням митрополита УАПЦ Івана Огієнка. Він стимулював процес національного становлення та унезалежнення православних українців. За допомогою моделі «людина – родина – громада – держава» І. Огієнко доводив важливість вивчення національної культури та історії, а також вплив традицій свого народу на виховання молодого покоління. Митрополит Огієнко розумів, що для виховання національно свідомого громадянина потрібно з дитинства підтримувати в ньому почуття зв'язку з рідним народом, землею. «Без добре виробленої рідної мови нема всенародної свідомості, без такої свідомості нема нації, а без свідомої нації нема державности як найвищої громадської організації, в якій вона отримує найповнішу змогу свого всебічного розвитку і виявлення»⁶⁸.

Усі історичні вияви української національної ідеї свідчать, що цей зразок повністю відповідає етнічній моделі нації. Однак і в модерному варіанті вона має базуватись на органічних, історично сформованих національних прагненнях. Оскільки національна ідея – це національна філософія життя, відповідне бачення ідеалів та цінностей. Вона вбачає в собі, насамперед, ідею існування певної спільноти, пов'язаної між собою поглядами.

Проголошення суверенної української держави ознаменувало історичну віху на споконвічній стежі мрій й домагань українського народу жити вільно, мати господарські й громадські права. Проте, результати створення цієї держави не відповідали національним та соціальним сподіванням. Нова українська держава позбавлена українських національних ознак та соціальної справедливості. Її реальні

⁶⁶ Пашук А. Українська церква і незалежність України / А. Пашук. – Львів : Вид. центр Львів. ун-ту, 2003. – С. 48.

⁶⁷ Шептицький А. Як будувати Рідну Хату? / А. Шептицький – Львів. : Свічадо, 1999. – С. 36.

⁶⁸ Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко. – К. : Наша культура і наука, 2001. – С. 82.

здобутки, на нашу думку, зрівнянні хіба що з поразками минулих визвольних змагань: більшість населення опинилося за межею бідності; кількість осіб, що проживали, зменшилась майже на п'яту частину. В Україні за часів Л. Кучми та В. Януковича набуває поширення антиукраїнська пропаганда, все українське витіснено з інформаційного простору, знищуються будь-які ознаки демократії. З огляду на це виникає питання: чому практичне втілення державотворчих мрій українців виражається в такій негативній формі?

Актуальність цього питання набуває особливої гостроти через те, що на території України відбуваються інтенсивні процеси глибокого відчуження – між владою й «електоратом», між власниками великих підприємств і більшістю населення, між противниками і прихильниками тих, хто програв та виграв на виборах. Прірва між народом і владою утворена кров'ю людей, убитих на Майдані, людей, які пропали безвісті, загинули під час «затримання» чи пізнішого катування на допитах.

Врешті всі разом ці чинники ведуть до створення ідеологічної, політичної та інформаційної атмосфери, за якої більшість населення не хоче жити під владою, яка втратила легітимність пролитою кров'ю, а хоче жити за законом, за заповідями, за традиціями. Водночас, внутрішні розколи вже мають ідеологічну форму вираження, вони слугують основою для «відтворення образу ворога». Так, окремі політики, висловлюючи думку, що потрібно «вирізати з неї [України] Галичину як пухлину», називаючи Західну Україну «електоральним гетто», задають для «східняків» раціоналізовану ідею, яка «пояснює причину всіх негараздів» наявністю внутрішнього ворога. Цього «внутрішнього ворога» вимальовують численні анонімні учасники різноманітних форумів: від рядових «тролів», до президента «великої сусідньої держави». Відтак, ці приклади, взяті для ілюстрації, показують, що пізнавальне питання, чому Україна перетворилася в свій антипод, – має й соціально-практичний зміст: які корені процесу внутрішньої поразки, чи є способи її відвернути, стати на шлях правди?

Реальність, яку спостерігаємо в дійсності, – економічна, соціальна, політична – є втіленням запланованих бажань, прагнень, явних чи прихованих. Тому нинішнє перетворення України як національного концепту «раю на землі» (своєї правди в своїй хаті) в Україну-Мачуху, яка зжила вже десяток мільйонів людей, котра продає своїх дочок у рабство, а синів – «так губить» (безробіттям, надмірною працею чи самою лиш тугою), необхідно розглядати з позицій впливу української психології на формування колективної ідеології, її виявлення у тих чи інших реальних феноменах – економічних, соціальних, громадянських.

Якщо би вдалося знайти спільні ідеологічні основи поведінки усіх сучасних «електорально-соціальних груп в Україні», розрізнених і ворогуючих, це б дало змогу вималювати на національних просторах спільні символи, виголосити гасла, близькі всім «ворогуючим сторонам», і відтак, повернути втрачену внутрішню терпимість, толерантність. Всупереч цьому ідеологія України, за якою мала би бути побудована «своя правда в своїй хаті», з першого моменту проголошення Незалежності опинилася в круговій облозі антиукраїнської ідеології, яка на території нашої держави не припиняла свого впливу з часів поразки УНР й більшовицької окупації України.

Так, 6-та стаття Конституції СРСР про керівну роль партії в Україні «плавно трансформувалась» у комуністичну більшість у Верховній Раді, потім у групу 239 (яка пригадує про кількість нуклонів в ізотопі гіркої пам'яті Чорнобильського урану), потім – у виразно антиукраїнську більшість, яку з впертістю раба вибирав «електорат» на «сході і півдні». У законах, які ухвалювала влада, змінилося значення слів. До певного часу у назвах законів, прийнятих Верховною Радою, слово «відновлення» зустрічалося в реченнях про «відновлення історичної справедливості», «відновлення історичної назви». Згодом це слово активно вживалось в інших назвах її ухвал: «відновлення ліцензії», «відновлення права господарської діяльності». Так, влада ще на початку творення незалежності ступила на шлях – від законності до комерційного покривання її порушення. Маючи всю повноту влади, «гарант Конституції» на четвертому році незалежності виголосив, що українська національна ідея «не дала нам бажаного результату, і, передусім, тому, що з самого початку в ній було закладено не державне, не політичне і економічне, а національно-етнічне "содержаніє"»⁶⁹. Цим проголошено початок неукраїнської ідеології в Україні, внаслідок якої багато з українців переймалися лише тим, як привласнити найбільше виробничих фондів, «приватизувати» майно.

Другого удару по національній ідеології завдано знищенням наукового українознавства як ідеологічної основи національної, державної й української єдності в Україні. Наукове українознавство, створене працями українських дослідників 1880–1990-х років, відзначалося такими компонентами, котрі могли бути цементуючою основою українського народу. Це наукова об'єктивність, показ природи людини і нації на екстремальних виявах людського, любов, відданість,

⁶⁹Кучма Л. Д. Доповідь Президента України Леоніда Кучми на урочистих зборах, присвячених Дню незалежності України, 24 серпня 1995 року / Л. Д. Кучма // Робітничка газета. – 1995. – 28 серпня. – С.1–2.

демонстрування вселюдських антропологічних зразків вірності, любові, терпеливості, покірності Божій волі. І без історичних плям деструктивного. Ідеологія наукового українознавства була зруйнована під впливом західних думок: сучасний «вільний світ» не потребує жодної ідеології (ніби таке твердження не є ідеологічним принципом). Відтак, «ідеологічний вакуум» наповнила ідеологія антиукраїнська, втілена поправленням прав і свобод, потоптанням внутрішнього інформаційного простору, гвалтуванням культури. Внаслідок цього, численні письменники і науковці, борзі і не дуже, кинулися кувати «новий тип людини» - несвідомого українця, «несвідомості», – людини, згідної на всяке приниження людської гідності.

Третім негативним виявом було змішання ідеології України (яка до першого Майдану впливала на сучасні суспільні процеси лише як річ у собі) й ідеології ринкового лібералізму (якій вільно надано за «вигідною ціною» всі «рекламні площі»). Ця пропаганда наводить різні причини нужденності сучасного господарства країни: радянський спадок, нестача інвестицій, нерозторопність на ринку, аж до етнічної самотності автохтонів, які зовсім не пояснюють, чому в Україні настала нова руїна. Інакше кажучи, в сучасній пропаганді ринкового лібералізму приховують, що в Україні його використали для обмеження економічних прав більшості громадян і неситого зловживання політичною владою тими, хто домінує в суспільстві економічно. Відтак, само-утаємничена пропаганда «залишає місце» емоційним уявленням. У свідомості «несвідомих» має бути рефлекторна зв'язка: «нинішня бідність» – це результат, а її причина – домагання «свідомих» до «незалежності, Європи, ринку».

Названі обставини показують, що дослідження ідеології України з погляду національних ідей, спільних для всієї території, всіх діалектних зон, відбуваються за умов протиукраїнської пропаганди, фронтальної й тилової.

Поняття роду, племені, народності і нації відомі з ранніх писемних часів, з античності, і вони позначали різні ступені та форми гуртування людських спільнот. Нинішні противники українства в Україні залюбки посилаються на марксистсько-сталінське «відкриття», що нації «виникають при капіталізмі». Ринкове товарне виробництво позначається на внутрішньо-етнічних відносинах, урізноманітнює їх, але не є визначальним. Адже спільність мови, почуття товариської приязні, любов до краю – давніші за ринкову економіку, не кажучи вже

про «капіталізм» – діяльність, пов'язану з не з організацією виробництва, а з «укладанням раніше накопичених грошей»⁷⁰.

Стародавні римляни вважали себе більш згуртованими, зв'язаними спільними обов'язками, ніж варвари з північних околиць Риму. Такою самою внутрішньою відповідальністю були поєднані громадяни інших держав давнього світу. І на концепції «внутрішньої відповідальності» було поставлено своєрідні терези – на одній шальці яких – добробут родини, а на другій – цінність життя, яким кожної миті треба було бути готовим «вальчити» (як кажуть поляки), щоб зберегти першу шальку терезів.

Внутрішня організованість визначена на шкалі цінності життя – таким була єдність давніх держав. І не тільки давніх. Внутрішня організованість держави і комплекс почуттів, котрі єднають її громадян, є взаємовідповідними між собою. Інша річ, що вже в мові давніх римлян, людей, які мають державне обрамлення, називали нацією, і ще інша річ, що комуністичній ідеології було вигідно винести «виникнення націй» на початок формування товарного виробництва. В дійсності – відповідність між нацією та ступенем організованості спільноти (в культурі чи в державі) є емпірично спостережуваним фактом. На цю емпіричну закономірність, «де тривалий час існує держава, там виникає нація», – звертає увагу Я. Дашкевич. Історик також вказує на ще одну історично спостережувану закономірність. Держава пронизана ідеологією нації. Ідеологія, яка згуртовує людей у націю, і держава як форма самоорганізації, побудована на національній ідеології, таке замкнуте коло «автокаталітичного прогресу», рекурсії в утворенні нації і держави – національної держави. Додамо, що ідеологія як «вищий шабель» спіральних витків автокаталізу є вдосконаленим подовженням психологічної комплементарності індивідів, об'єднаних близькими умовами праці. Відтак вектор вдосконалення «від етносу до нації» має логічну паралель: «від психології приязні й порозуміння» до ідеологічної згуртованості⁷¹.

Лише за екстремальних умов (як у визвольних змаганнях українського народу) ці дві паралелі поєднуються, стають сингулярно

⁷⁰Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України: Націогенез – національна свідомість українців на зламі XVI–XVII ст. / Я. Дашкевич // Україна. Наука і культура. – Вип. 26–27. – С. 44.

⁷¹Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України: Націогенез – національна свідомість українців на зламі XVI–XVII ст. / Я. Дашкевич // Сучасність. – Київ. – 1992. – № 3. – С. 56–74.

нерозчленованими чи нерозлучними і цим ховають свій зміст під сферою неусвідомленого.

Зауважимо, що у ХХ ст. національна ідея в Україні була виражена закликом «збудуємо українську державу». Сингулярність не була б такою, якби не заховувала в собі всю широчінь простору: національна ідея доби визвольних змагань була закликом збудувати державу, щоби вона стала доказом існування та реалізації української ідеї. Як доля сліпих кобзарів є доказом правдивості їхніх дум, нерозділеність творення нації і викристалізування ідеї, національної та української, були «ознакою часу» і суттю визвольних змагань. Це віковичне прагнення до самодостатності, до вдосконалення. За таких умов – психологія та ідеологія, користь з держави і жертва для неї, автокаталітичне вдосконалення ідеї дією і дією ідеї – вилилися у все те, що ми тепер називаємо «національною ідеєю доби визвольних змагань», запитуючи самих себе: за кого розп'ялися їхні герої. Крапля води відображає не лише океан, а й перші миті існування Всесвіту. Так само гасло «здобудеш державу!» під нашаруванням словесної оболонки ховає безмір цінностей людського життя: правду в своїй хаті, доладність родинного гнізда, громадську злагодженість і «сине мариво удалині», і «карії очі, чорні брови», і те, про що сказано в Писанні: «нема більшої любові понад ту, якби хто життя віддав за друзів своїх». Врешті, як іменем названа людина, як у прислів'ї інкапсульовано глибокий досвід, зафарбований барвами слів, так і у вербальному вираженні української національної ідеї доби визвольних змагань була захована Заповідь любові: до краю, до майбутніх нащадків, до тих, задля чийого добра ця ідея кликала до праці, до подвигу, до жертвовного самозречення. Якщо не зможеш збудувати державу – заплати своїм життям за заслугу перед Всевишнім, щоб нащадкам таки держава дісталася, – такий зміст української національної ідеї тих, хто «зродився великої години».

Це як екстремальна для людської історії форма життя державотворчих процесів й кристалізації національної ідеології, хоч і є «синусорно-всевидющою», але вона не відрізняється від не екстремальних закономірно-поступальних процесів переплетення нації – і державотворення.

В усіх випадках взаємозв'язку: «державна – національна ідея» – це двонаправлений причинно-наслідковий або вдосконалюючий вплив. Держава виникає під «зорею ідеї», а ідеологію формує державність.

Звернемо увагу, що держава формує ідеологію, а ідеологія згруповує люд у націю. З однієї сторони, – нація формує собі державу як втілення «речі для себе», а з іншої – держава створює націю через пропаговану нею ідеологію.

На території України існували держави, створені чужинцями, окупантами. Ці держави були антиукраїнськими не лише через економічний гніт автохтонів, а ще більше через намагання знищити їхню (нашу українську) мову, культуру, вжиткове мистецтво, як чинники національної (замість державної) самоорганізації. Сучасна держава на території України мало відрізняється від колишніх окупаційних режимів.

Її ідеологія ґрунтується на інтересах Росії чи Євросоюзу; психологічна мотивація пропаганди – виведення з архаїчних стереотипів російського етносу, а практика – полягає у витісненні українства з України.

Сучасна держава в Україні виявилася чинником ризику для існування українського етносу й засобом демонтажу української нації, оскільки в державі панувала антиукраїнська ідеологія і вона об'єктивно вела до формування нації, об'єднаної антиукраїнською або неукраїнською ідеологією, індиферентною до українства. Цей визначальний суспільно-політичний процес – державне формування в нашій державі неукраїнської нації (і неукраїнської національної ідеї) – має інші паралелі. Це нехіть до продовження роду, глузування над Україною як матір'ю і жінкою, нищівне збіднення, тощо.

Ще один негативний чинник полягає в тому, що така непритомність української ідеї опинилася поряд з двома – аж надто прудкими ідеологіями: зі Сходу і Заходу. Росія вже інтерпретує нашу історію, і вдячний телеглядач пожинає її телесеріальну пропаганду. За таких умов приходимо до питання: чи є українська ідея, коли в Україні вільно орудує антиукраїнська російська пропаганда?

Українська ідея є, бо існує боротьба проти неї. Ця мудрість апологетів була актуальною в роки сталінського атеїзму. Нині вона – з арсеналу аргументів важкої артилерії. Україну впізнаємо гонінням на неї.

Особливості цієї модерної української ідеї виявляються в порівнянні. Порівняємо українську ідею з ідеями російською й польською. Російська ідея з українського погляду – суперечлива. З однієї сторони, вона має «царя в голові», допускає «значний розхід живої сили», є ксенофобськи чутливою, а з іншої – позначена приязністю, про яку говорять, що в Росію «можна лише вірити». Такою ж внутрішньо суперечливою є польська ідея: це поклоніння перед «правдивою європейськістю» і колонізаційний апетит залучити до тої Європи «люд» з України. Внутрішні протиріччя російської й польської ідей раз у раз виявляються «історично помітними подіями». Про суть ідей свідчать результати дій, вчинених за ними. Агресія, експансія,

мордування, покорення – це вияви ідей сусідніх націй. Навколо таких наслідків обертається саморефлексійне пізнання російської й польської ідей.

Навпаки, українська ідея є історично непомітна, крім моменту визвольних змагань. Точніше – українська ідея є історично спостережувана, але контексти, в яких виявляються ідеї інших народів, сильніші. Тому Україну відносять до «народу без історії». Національна ідея – це абстрактний концепт, план, бажання, програма його втілення, цілеспрямований імператив, котрий поєднує чуттєве, світоглядне, ціннісне і має прагматично спрямований словесний вираз, вербальну раціоналізацію, котрий через міфологічну широту світобачення і світосприйняття, цінність досвіду передає мотивацію, позитивістське потрактування і заклик до дій – повсякчасне дбання про насущне і святковість, котрі разом уміщені у ритмі надзвичайно напруженої праці, аж до самозречення в любові до тих, хто об'єднані ідеєю нині або в прийдешньому.

Прикметою української ідеї було бажання досягнути достатку, зберегти добробут, забезпечити хлібом і житлом нащадків, незважаючи на гіркі несприятливі умови – важкість праці, марноту витрат життєвих зусиль, небезпеку природну і соціоетнічну. За різних історичних обставин така ідея набувала неоднакових етнографічно і соціально спостережуваних форм, як відомі провідні гасла етносу. В одні часи ці гасла ставали яскравими закликами, які робили людей істинними (в сенсі Сковороди), змінювали суть і долю народу. Це доміанти поселенської колонізації середини першого тисячоліття. Скільки б не заявляли ідеологи антиукраїнства, що Україна виникла випадково через непорозуміння Австрії і Польщі, але нинішня структура заселеності нашої держави – це результат цього колонізаційного процесу. Водночас, були утворені ландшафтні назви, тип культури.

Інші яскраві провідні гасла, котрі залишили слід в історії, – це державотворчі доміанти ранньої княжої державності, гасла опору перед татарами і поляками з козацької доби і заклики Визвольних змагань ХХ ст. Між цими спалахами, локальними максимумами дієвої активності були віки, коли українська ідея не виявляла себе в історично спостережуваних формах. Тоді українці «лежали на гатах на негах», чатуючи за продовженням роду та його прогонуванням.

Так, у пільмі, українська ідея зріла. Вона проростала плодами: у хатах на печі – у цих криївках, замаскованих під звичайні оселі (от чому вони кололи очі), – ретельно дбали про простоту праці задля хліба насущного і про належне виконання всіх обов'язків: родинних, громадських, моральних, духовних. Спорадично на цім фоні виникали

раціоналізовані заклики, кожен з яких міг стати вираженням національної ідеї. «В своїй хаті – своя правда» – слова давніші за Кобзар.

Разом дві складові формування ідеології – «на чатах на печі» і підготовлене ідеологом про «другу Хмельниччину» – мають спільну інтерпретацію. Це поєднання розвитку і опору, які є дійсністю українського світу, а отже, і втіленням ідеї, історично непримітної чи «не спостережуваної». Опір – це намагання зберегти всі форми і вияви національного буття, які дорогі народу, і котрі хтось ззовні хоче знищити, деформувати. Цей опір був водночас «національним і соціальним», «індивідуальним і колективним», громадським. Він був спрямований проти татар, поляків, Московії. Опір був військовим і мирним, мав ознаки кругової оборони: всередині – український світ, а на круговій лінії оборони – зло, яке в нього вривається. І цей локально замкнений український світ був то хатою, уквітчаною мальвами, то возом, на якому селяни - втікачі перекочували майно від лихого пана до добрішого, чи – аж поза межі України. Врешті, внутрішній світ був у серці небоги – як у козака Мамаю.

Складова розвитку закликає побудувати життя таким, яким воно має бути, незважаючи на всі несприятливі обставини – надмірний визиск праці тими, хто має владу, марні перевитрати праці, що властиве господарюванню на цій землі. Розбудовуючи масток за таких несприятливих обставин, люди (молоді господарі) тратили життєву силу, старілися не доробившись. Їхня життєва енергія розпорошувалася, як хвилі розбиваються об кам'яну твердь марноти праці й мізерності зиску з неї. Так людський ентузіазм, жива енергія, покликані українською ідеєю створити своє господарство, перетворювалися на спосіб колоніального визиску.

Але навіть ця марна праця майже, як сказав би математик, – співмножник, який надавав їй «позитивного значення» на шкалі цінності людських зусиль. Сон молодій матері, котра «на панщині пшеницю жала», пов'язує працю, нехай і марну з істинними надзусиллями, в яких людина стає справжньою. Отже, просторово-часове оточення праці стає простором самої Святої правди. І вже звідси – одна мить до іншого вираження національної ідеї – «чом, чом, земле моя...».

Національна ідея пульсує, оновлюється і в сучасну епоху, коли постала суверенна Україна. Вона формується на барикадах революційного Майдану.

Українська ідея стає національною, якщо ритм дій людей спрямований на створення держави, проїнятої українським духом.

Навпаки, якщо держава пропагує антиукраїнську ідеологію, тоді нація, творена нею, стає антиукраїнською нацією. Ця різниця між ідеєю національною і українською приводить до висновку, що українська ідея в чуттєвому та історичному просторі ширша за ідею національну, хоч в ній досягає найсильнішого вияву як з погляду історичного спостереження («збудуєш українську державу або віддаси життя за неї»), так і з погляду цінності життя (про що сказано у Святій Заповіді любові).

У «велику годину» різниця між українською ідеєю та ідеєю національною дорівнювала дихостасному розбрату, який залишився поза когерентним ритмом опору. Коли збройний опір Визвольних змагань ХХ ст. перейшов у правозахисний рух, тоді учасники і свідки цього недавнього опору найчастіше говорили про обставини зради, відступництва й доносів. «Не дивно і не так жаль, що москалі, бо то вороги, вони на те прийшли, щоб загарбати, але – щоб своїх, видавали, доносили, допомагали ворогові, – то було найгірше», – такі слова тисячі раз повторювали сучасники. І вони стали ознакою історичної самоідентифікації, забутої нині. За екстремальних умов деструктивна сторона української ідеї, не пов'язаної з національною ідеєю, є національною зрадою в розумінні Я. Дашкевича. Це організована дія на шкоду етнічно-організованим діям, породженим конструктивною складовою української ідеї. В одних випадках – це заробляння на хліб, в інших – це криваве прислуговування ворогу⁷².

Сучасний український філософ та дисидент В. Лісовий констатував, що сьогоднішній пошук «національної ідеї» знов актуальний, а цей вислів здебільшого застосовують у таких значеннях: 1) «... коли існує згода більшості громадян, або ця більшість здатна отримати підтримку, сприяючи громадянському єднанню; 2) ...має місце відтворення культурної неповторності даної спільноти; 3) ...позначається національний ідеал-мрія (ідея економічно потужної та цивілізованої України)»⁷³. Фактично українське суспільство знов намагається винайти уже давно існуюче «колесо».

У період з 1991–2004 рр. можновладці держави Україна намагались нав'язати суспільству думку про гармонію та злагоду, яка можлива виключно на основі єднання усіх, хто проживає на цій землі, позаяк усі вони українці. Практичним підтвердженням цього стало зневажання граfi «національність» із документів, які ідентифікують особу

⁷² Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України. – С. 45.

⁷³ Лісовий В. Культура-ідеологія-політика / В. Лісовий – К. : Вид-во ім. О.Теліги, 1997. – С. 127.

(паспорт, свідоцтво про народження дитини та ін.). Однак не лише українці не зрозуміли такого кроку. Цього не підтримала, наприклад, польська національна меншина, яка проживає в Україні, оскільки вони хочуть бути саме поляками... Однак така ідея дуже припала до душі тим, хто, будучи при владі, незаконно привласнив державне майно. Тож після цього ними було висунуто тезу про національну ідею, як ідею добробуту в економічно потужній Україні... І от наслідок – Помаранчева революція, яка на весь світ продемонструвала сплеск української національної свідомості та обурення діями керівників держави. Потрібно відзначити, що українці вкотре успішно склали іспит на цивілізованість та толерантність, зберігши під час цих бурхливих подій пріоритет людських цінностей та християнської любові. Навіть до ворога свого... Однак цього не було справедливо оцінено політичною елітою. Помаранчева революція не була завершена. Тож цілком логічним рішучим вчинком українців постав Євромайдан та Революція гідності. За ці дні країна змінилась кардинально. Гасло «Слава Україні – Героям слава!» звучало уже на всій території: не лише у Львові та Тернополі, а й в Одесі, Дніпропетровську, Запоріжжі та Донецьку. Українська національна ідея проявилася по всій країні: як серед україномовних, так і в середовищі російськомовних українців, дивуючи цим навіть найбільших скептиків.

Українська національна ідея включає також ідею євроінтеграції як стратегічний напрям розвитку. «Україна – це Європа!» – одне з найбільш популярних гасел під час революційних подій 2013–2014 рр.

Українці відчують себе європейцями, тому вимагали від існуючої тоді влади кардинальних змін у державі, «повного перезавантаження існуючої потворної системи». Потрібно запровадити в державне управління систему європейських цінностей. Що ж це за соціальні і моральні цінності, що є в основі європейської цивілізації? Загальновідомою є теза про те, що, життя індивіда є онтологічною основою всіх цінностей. Іншою, безпосередньо пов'язаною з життям, цінністю є здоров'я. Щоб бути живим і здоровим, потрібно мати для цього сприятливі умови, а саме: благополуччя, благоденство та добробут. Тому матеріальне благо – це вища утилітарна цінність для людини як істоти тілесної. Свобода особи як загальнолюдська європейська цінність, а також інші права людини багато в чому мають своїм джерелом поділ політичної і духовної влади в суспільстві, завдяки чому особистість не тільки знайшла моральний ідеал, що сприяє її незалежності і прагненню до щастя, але і стала в багатьох відносинах незалежною, суверенною в питаннях вибору між добром і злом.

Цінності, що називають державними (іноді – соціальними, політичними і т.п.), насправді є загальнолюдськими, тому що нині людство розділено на суспільства, які керуються своїми державами, а кожна держава повинна виражати і реалізувати головні життєві потреби та інтереси суспільства і його громадян. Цінністю кожного суспільства, у тому числі Європейського Союзу (ЄС) є безпека країни, що безпосередньо пов'язана з можливістю життя цього суспільства. Іншою такою життєво важливою цінністю є економіка, що забезпечує насамперед задоволення матеріальних потреб людей у товарах і послугах. Важливою цінністю держави як країни є культура, медицина, охорона здоров'я і побут, тобто ті форми безпосереднього буття, у яких протікає повсякденне життя індивіда і родини. Наука є однією з найважливіших цінностей будь-якої держави. З наукою тісно пов'язані освіта і навчання, а отже, вони мають постійно бути в центрі уваги кожної держави. Громадянський мир – важлива цінність суспільства і мета держави, оскільки існування й успішне функціонування країни прямо залежить від збереження і підтримки в ній злагоди та порядку. Порядок у середині суспільства означає його згуртованість, інтегрованість у протигагу конфліктності і деградації. Для миру і згоди держава на основі закону має захищати права і свободи громадян, регулювати відносини між соціальними групами, партіями, рухами, запобігати та усувати суспільно небезпечні конфлікти і т. д.

Найголовнішими європейськими цінностями вважаються такі: 1) становище особистості в суспільстві базується на беззаперечному пошануванню гідності людини; 2) визнання демократії як єдиного можливого способу організації суспільних справ; 3) демократія базується на свободі громадян. Визнання суверенності особистості, спирається як на світський, так і релігійний гуманізм, історія якого сягає не тільки до Відродження, але і до первісного християнства, а також стоїцизму.

«Чи, може, Україна, отруєна 70-літніми наслідками комунізму, історією, географією і культурою, приречена стати стороннім глядачем, або вигнанкою в сучасній драмі свободи, щоб і надалі залишатися під владою грубої сили, що не дотримується жодних принципів моральної відповідальності?», – запитував Джордж Вайгель, американський релігієзнавець, провідний науковий співробітник Центру етики і громадської політики (Вашингтон, США) у перші дні грудня 2013 року, коли на Майдані було встановлено перші намети. Через кілька днів відповідь на попереднє запитання дав американський сенатор Джон МакКейн, що разом з колегами прийшов на Майдан висловити свою підтримку українцям: «Ваш мирний протест надихає світ. Ми тут, щоби

підтримати вашу справедливу боротьбу. Лише НАРОД України має визначати своє майбутнє. Україна зробить Європу кращою, і Європа – зробить кращою Україну»⁷⁴.

Такий потужний сплеск гідності та національного почуття найбільше налякав нашого «заклятого сусіда», який невдовзі розв'язав проти України новітню гібридну війну... Однак саме ці величні та трагічні події консолідували українців, змінили їх мрії та цілі, народили небачену досі жертвовність. «Найсерйозніша екзистенційна криза в історії України мобілізувала українців як ніколи раніше, вперше викувала реальну політичну націю і закріпила європейську ідентичність України», – підкреслив глава Європарламенту Мартін Шульц у привітанні українців з успішно проведеними демократичними виборами 2015 р.

Так, за короткий проміжок часу, з 1990 до 2015 р., в Україні відбулося три революції – антикомуністична (1990–1991 рр.) демократична або Помаранчева (2004 р.) та антиолігархічна Революція Гідності (2013–2014 рр.). Українці, керуючись своєю національною ідеєю продемонстрували, що заслуговують на повагу їх державотворчі прагнення і тепер уже не мають жодного сумніву, яку державу потрібно будувати. Підсумовуючи, можемо сказати, що національна ідея – це, ідеологія розвитку нації і держави. Національна ідея є всеохоплюючою і реалізується через національні інтереси як у внутрішній, так і в зовнішній політиці держави. Це і стратегія розвитку держави, і політична програма, і економічна політика, це єдність духовності і моралі на основі менталітету народу. Українці довели усьому світові своє прагнення до кращого життя і підтвердили свою спроможність відстояти власні права та побудувати нову Україну – таку, якою б її хотіла бачити нація. Саме завдяки цим подіям нашу країну почали розглядати як самостійну, суверенну й правову державу, яка має великий потенціал. Побудова громадянського суспільства та модерної української нації відповідно до національної ідеї, а не переконань політичних або державних лідерів, це – єдина перспектива розвитку України. Практичні кроки назустріч громадянській моделі української державності, впровадження просвітницького завдання, сильного громадянського суспільства – єдина надія на те, що не опинимося в ситуації позадержавності, втрати України взагалі. Українська національна ідея як державницька стратегія та як духовна складова нації вічна, невмируща і за нею майбутнє.

⁷⁴ Сенатори прийшли на Майдан: "Майбутнє України – з Європою, і США – підтримує" [Електронний ресурс] // Українська правда: газета. – 15. 12. 2013. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/photo-video/2013/12/15/7007024/>

2.3. Історична пам'ять народу у контексті актуальних завдань розбудови модерної української нації

Людські спільноти, як і окрема особа, мають здатність пам'ятати минуле. Історична пам'ять народу є складним, до кінця нерозпізнаним соціокультурним феноменом, дослідження якого можна віднести до найактуальніших проблем сучасної політичної науки. У контексті теорії націй та націоналізму історична пам'ять трактується як основоположний чинник становлення сучасних націй і держав, оскільки саме вона формує фундамент ідентичності, наділяє національні спільноти почуттям культурної винятковості та спільності історичної долі. Французький теоретик суспільної пам'яті П. Нора зазначає: «Ми живемо у добу торжества пам'яті. За останні двадцять або двадцять п'ять років всі країни, всі соціальні, етнічні та родинні групи пережили глибинні зміни традиційного ставлення до минулого... Світ затопила хвиля спогадів, міцно з'єднавши вірність минулому – дійсному або уявленому – з почуттям приналежності, з колективною та індивідуальною самосвідомістю, з пам'яттю та ідентичністю»⁷⁵.

Стан та перспективи становлення історичної пам'яті українців є надзвичайно важливими для подальшого розвитку їхньої держави, для демократичного європейського майбутнього її народу. Деконструкція імперсько-радянських стереотипів у колективних уявленнях про минуле, подолання дуалізму історичної пам'яті українців, націоналізація історичного наративу – необхідна умова успішної реалізації українського національного проекту.

Дослідження історичної пам'яті та її впливу на формування національної свідомості викликали інтерес як українських, так і зарубіжних дослідників. Фундатором теорії історичної пам'яті вважається французький соціолог Моріс Хальбвакс. Вивченню окремих аспектів проблеми присвячені праці Т. Адорно, Ф. Йейтс, П. Нора, Я. Ассмана, П. Коннертона. Проблема формування історичної пам'яті актуалізується та перебуває у полі досліджень сучасних українських науковців та представників закордонних українознавчих центрів, таких як Я. Грицак, Л. Зашкільняк, Ю. Шаповал, Ю. Зерній, А. Киридон, І. Гирич, В. Масненко, В. Артюх, О. Смоляр, О. Удод, Л. Нагорна та ін.

Наукові розвідки у сфері історичної пам'яті сконцентровані перш за все навколо кількох засадничих питань. Найголовнішим серед них є

⁷⁵ Нора П. Всесвітнє торжество пам'яті [Електронний ресурс] / П. Нора // Недоторканий запас. – 2007. – № 2–3. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>

дефініювання поняття «історична пам'ять». Існує думка, що історична пам'ять є «своєрідною сфокусованою свідомістю, яка відображає значущість і актуальність інформації про минуле, в тісному взаємозв'язку з теперішнім і майбутнім»⁷⁶. Вона є виразником процесу організації, збереження і відтворення історичного досвіду народу, країни, держави, з метою його використання в діяльності пересічних людей чи урядовців. Загальнонаціональна історична пам'ять – це угода (культурна, ідеологічна) між різними варіантами локальних моделей пам'яті, що належать різним соціальним групам та політичним силам, які їх представляють. П. Тронько вважає, що історична пам'ять – це сфокусована свідомість, що відображає особливе значення і актуальність інформації про минуле у тісному зв'язку із сучасним і майбутнім⁷⁷. Це вираження процесу організації, збереження і відновлення минулого досвіду народу для можливого його використання у діяльності людей чи для повернення його впливу до сфери суспільної свідомості. Л. Зашкільняк стверджує, що історична пам'ять – це здатність людського розуму зберігати індивідуальний та колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на підставі цього досвіду уявлення про історію та своє місце в ній. Фактично історична пам'ять – це наявна інформація для соціальної ідентифікації особистості і спільноти⁷⁸.

На думку А. Киридон, науковці артикулюють існування таких інтерпретаційних різновидів поняття «історична пам'ять»: індивідуальна пам'ять про минуле; частина соціального запасу знань, яка існувала вже в примітивних суспільствах; колективна пам'ять про минуле, коли йдеться про певну групу; соціальна пам'ять, якщо мова йде про суспільство; ідеологізована історія (здебільшого пов'язана з виникненням держави-нації); синонім історичної свідомості (пізнання); визначальний чинник національної ідентичності; канал передачі досвіду та відомостей про минуле, важлива складова самоідентифікації людини та соціальних груп тощо⁷⁹.

⁷⁶ Тощенко Ж. Історична свідомість та історична пам'ять. Аналіз сучасного стану [Електронний ресурс] / Ж. Тощенко // *Нова і новітня історія*. – 2000. – № 4. – Режим доступу : <http://vivovoco.rsl.ru/VV/JOURNAL/NEWHIST/HIMEM.HTM>.

⁷⁷ Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність : матеріали “круглого столу”, 22 квіт. 2008 р. [Електронний ресурс] / За заг. ред. Ю. Зерній. – К. : НІСД, 2008. – 68 с. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua>

⁷⁸ Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі. / Л. Зашкільняк // *Україна – Європа – Світ*. – 2009.– Вип. 2. – С. 156. – (Серія: « Історія, міжнародні відносини»).

⁷⁹ Киридон А. Концепт “історична пам'ять”: варіативність дефініювання / А. Киридон // *Україна – Європа – Світ*. – 2009. – Вип. 3. – С. 112 (Серія « Історія, міжнародні відносини»).

На нашу думку, історична пам'ять – складова суспільної свідомості та компонент соціальної пам'яті, яка представляє комплекс знань про історичні факти й процеси, що відображають життєвий досвід етнічної групи, нації, народу чи держави загалом. Водночас історична пам'ять є духовним конструктом суспільної групи, що включає культурну спадщину, стереотипи, традиції, міфи, символічно-образну систему спільноти, ретранслюючи пізнавальні орієнтації минулого народу, відображає його спільні інтереси, ідеали та світобачення.

Пам'ять як соціокультурне явище має свою структуру, види та форми, що можуть бути упорядкованими в єдиній класифікації. У структурі історичної пам'яті народу можна виокремити політичну, економічну, соціальну, духовну та інші складові, а також його національну пам'ять. Історична пам'ять функціонує на трьох рівнях: індивідуальному, локальному та соціальному (загальнонаціональному). Поняття «колективна пам'ять» вживається в соціології за аналогом європейського поняття «соціальна пам'ять», але можливим є розуміння колективної пам'яті як феномена мезорівня, що реалізується на рівні малих груп та невеликих спільнот. Під історичною пам'яттю розуміється комплекс історичних фактів, що зайняли особливе місце в соціальній пам'яті спільноти – тобто як сегмент, елемент соціальної пам'яті.

В аналізі співвідношення понять «колективна пам'ять» та «історична пам'ять» цікавим є трактування М. Хальбвакса, згідно з яким історична пам'ять – це «комплекс фактів, які зайняли найважливіше місце в пам'яті людей»⁸⁰. У такому разі історична пам'ять ґрунтується на загальноприйнятних для всієї спільноти фактах та слугує простим і зрозумілим варіантом інтерпретації минулих подій. Науковець наполягає на тому, що «історія зазвичай починається в той момент, коли закінчується традиція, коли затухає та розпадається соціальна пам'ять»⁸¹. Тобто, на його думку, соціальна пам'ять функціонує у повному своєму обсязі, доки живі справжні спогади про наших пращурів, про певні події, які з ними відбувалися, про особливості відносин у родині, якій ми належимо. Коли наступні покоління не можуть детально розповісти про членів своєї родини, про час їхнього життя, тоді починає функціонувати традиція. Ми уявляємо життя наших пращурів, спираючись вийняткові на аналізовані істориками події цих епох, але завдяки інституціоналізації форм

⁸⁰ Хальбвакс М. Колективна та історична пам'ять [Електронний ресурс] / М. Хальбвакс. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>

⁸¹ Там само.

суспільної діяльності деякі фрагменти життя наших пращурів сягають крізь покоління. Завдяки усній історії, а також письмовим джерелам та фотографіям ми можемо доволі стало утримувати в пам'яті певну специфіку відносин родини та територіальної спільноти, до якої ми належимо, оскільки історична пам'ять як частина пам'яті колективної не тільки є однією з вагомих складових національної свідомості, а й виступає зовнішнім виразом уявлення суспільства про своє минуле, в якому воно напрацьовує певний узагальнений стереотип ставлення до близьких і далеких історичних подій, дійових осіб історичних процесів, усталену галерею позитивних і негативних героїв минулого. Колективна пам'ять, окрім погляду суспільства на свою історію, включає також узагальнені думки кожної людини, що належить до колективної спільноти, про ідейно-духовні цінності життєдіяльності суспільства, його здобутки і втрати в ретроспективі.

Історична пам'ять є унікальною сукупністю уявлень національної спільноти про своє минуле. Лише однаковість в уявленнях та оцінках історичного процесу спроможна консолідувати суспільство. Коли ж окремі суспільні групи мають різні, а то й протилежні погляди на власне минуле, історична пам'ять є дезінтегруючим чинником, породжує у громадян несумісні погляди на перспективи держави й нації. Таким чином, тільки за наявності спільної для всіх регіонів країни історичної й колективної пам'яті можна стверджувати про належність тієї чи іншої особистості до єдиної національної спільноти. Ані територія розселення, ані етнічне походження, ані спільність господарського інтересу не мають суттєвого значення для понятійного визначення «нації». Дослідник І. Гирич вважає що, лише спільність історичної долі й національного відчуття, що ґрунтується на спільній історичній пам'яті, є головним чинником творення нації, оскільки феномен історичної й колективної пам'яті складається зі структурних елементів, які перебувають поза межами державного впливу⁸². Це й духовний досвід поколінь, і спогади про буття роду та родини, й національні традиції, міфи та легенди, і вплив творів мистецтва тощо. Історія зберегла безліч прикладів того, як у процесі творення модерних націй формувався суспільний запит на конструювання національного історичного наративу, що поступово відображався у суспільній свідомості.

Історична пам'ять як складний феномен виконує важливі соціальні *функції*: інтеграції, мобілізації, легітимації, соціалізації, солідаризації,

⁸² Гирич І. Чому необхідно переосмислювати минуле? / І. Гирич, Ю. Шаповал. – К., Konrad Adenauer Stiftung, 2010. – С. 20.

національної безпеки. Зокрема, Д. Александер вважає функцію солідаризації нації основним чинником націєтворення. Джерела національної солідарності він шукає в історичному минулому: „...солідарність стає фундаментальною, оскільки кожна нація має зрештою починатися історично”⁸³. Виконуючи, *функцію соціалізації*, історична пам’ять наділяє членів спільноти набором ціннісних категорій та смислових кодів, за допомогою яких вони орієнтуються у своєму оточенні. Усвідомлення історичних коренів на психологічному рівні формує у людини відчуття гідності, неприйняття власної залежності, підпорядкованості, вторинності. І навпаки – історична амнезія індивіда може призводити до заниженої самооцінки людини, формувати в неї комплекс меншовартості, негативний автостереотип. Конфлікт між особистими спогадами (автобіографічною пам’яттю) та офіційними репрезентаціями минулого, що виникає передусім в умовах колоніальних і тоталітарних (авторитарних) режимів, викликає в людини почуття самотності, самоізоляції і стає причиною глибоких переживань. Історична пам’ять виконує *безпекову функцію*. Монолітна пам’ять убезпечує націю від культурного, світоглядного, політичного розшарування, підсилює доцентрові настрої в суспільстві. І навпаки, множинність (полярність) колективної пам’яті може бути джерелом національної дезінтеграції. Враховуючи те, що історична пам’ять є надзвичайно політизованим сегментом суспільної свідомості, вона має властивість за певних політичних умов швидко перетворюватися на чинник соціальної напруги та громадянського протистояння. Конфліктуючі візії минулого є „реальною загрозою для існування самої держави”, – вважає Л. Зашкільняк⁸⁴.

Історична пам’ять є вагомою складовою національної свідомості та основою політичної ідентичності нації, яка забезпечує соціальну взаємодію між усіма її членами, спрямовану на розбудову національної держави. Співвідношення історичної пам’яті і національної ідентичності вкладається у формулу, запропоновану Т. Кузьо: „Немає пам’яті – немає ідентичності, немає ідентичності – немає нації”⁸⁵.

Проблема збереження і відтворення історичної пам’яті постає особливо гостро в посттоталітарних суспільствах, які перенесли

⁸³ Alexander Jefferi C. Core Solidarity, Ethnic Out-Groups and Social Differentiation / In : Differentiation Theory and Social Change. Comparative and Historical Perspective. Ed. by Jefferi C. Alexander and Paul Colomy. – New York : Columbia University Press, 1990. – P. 268.

⁸⁴ Зашкільняк Л. Україна між Польщею та Росією: історіографія та суспільна свідомість / Л. Зашкільняк // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 93 – 113.

⁸⁵ Kuzio T. Ukraine. State and Nation Buildin / T. Kuzio. – London : Routledge, 1998. – P. 134.

колективну історичну травму, перебуваючи в стані колоніальної залежності. «Всесвітній триумф пам'яті» за визначенням французького дослідника П'єра Нора, зумовлює значний інтерес до питань національної історії та є глобальним феноменом, що впливає на всі сфери суспільного життя⁸⁶. Подолання постколоніального синдрому є особливо актуальним і для українського суспільства. Українці прагнуть досягнути свій історичний досвід, створити об'єктивний історичний наратив, що є необхідною умовою формування ідентичності.

Трагедії, які переніс український народ у минулому столітті під час перебування України в складі кривавої «тюрми народів» СРСР, спричинили появу негативних явищ у структурі історичної пам'яті: історичної травми, історичної амнезії, квазіісторичної пам'яті, фобій, історичних міфологем, відчуття історичної кривди та безвиході і, як наслідок – історичної шизофренії, що виявляється в існуванні суперечливих моделей історичної пам'яті. Як зазначає дослідник Ю. Римаренко, – підміна пам'яті – це чи не найбільший злочин тоталітарного режиму⁸⁷. Аналіз тоталітарного суспільства дає підставу стверджувати, що важлива частина пам'яттєвих смислів, які сприяють формуванню нації і національної держави, витісняється у сферу забороненого, тобто у сферу замовчування і перекручування історичних фактів. Як наслідок, кожне залежне суспільство, і українське зокрема, зіштовхнулось із негативним явищем колективної травми, яка, на думку Л. Нагорної «залишає на колії історії сліди незбагненого. На історичній колії часового порядку вона викарбовує розломи й розриви»⁸⁸. Вплив історичних травм згубно відобразився на історичній свідомості українців, що спричинило абвівалентність історичної пам'яті та появу декількох моделей ідентичності. Зокрема, В. Артюх виокремлює три типи історичної пам'яті в сучасній Україні: українську, російську та радянську⁸⁹. Варто зазначити, що між цими моделями пам'яті існують нездоланні розбіжності, проте, російська і радянська моделі є близькими за своїми сутнісними рисами.

Формування української моделі пам'яті ускладнюється розмитістю національної ідентичності та руйнуванням досвіду передачі пам'яті поколінь як на колективному, так і на індивідуальному рівні. Останні

⁸⁶ Нора П. Цит. праця.

⁸⁷ Римаренко Ю. І. Національний розвій України: проблеми і перспективи / Ю. І. Римаренко. – К. : Юрінком, 1995. – С.105.

⁸⁸ Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – С. 128.

⁸⁹ Артюх В. Дещо про політику історичної пам'яті [Електронний ресурс] / В. Артюх. – Режим доступу : http://www.pravoslavuya.sumy.ua/readarticle.php?article_id=11

опитування, проведені Фондом Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва з 25 грудня 2014 р. по 15 січня 2015 р. в рамках проекту «Започаткування національного діалогу в Україні», підтверджують той факт, що у більшості регіонів України ще функціонує подвійна культурна (українська і російська) ідентифікація, в частині – подвійна державна ідентифікація. Так, згідно з опитуваннями, українську державу вважають близькою 95% опитаних (для 73% громадян українська держава є дуже близькою), а українська мова та культура так само близька для 95% населення (для 71% вона є дуже близькою), тоді як з російською державою відчувають близькість 57% (і тільки для 23% вона є дуже близькою), а з російською мовою і культурою 67% (для 29% вона є дуже близькою)⁹⁰. Розглядаючи державну та культурну ідентифікацію громадян різних регіонів України, слід зазначити, що українську державу вважають своєю (близькою) 100% жителів Галичини (з них 92% – дуже близькою), 99% – Волині (з них 77,5% – дуже близькою), 99% – Буковини та Закарпаття (з них 85% – дуже близькою), 96% – Поділля (з них 88% – дуже близькою), 93% – Центру (з них 75% – дуже близькою), 93% – Полісся (з них 78% – дуже близькою), 96% – Нижнього Подніпров'я (з них 80% – дуже близькою), 96% м. Києва (з них 74% – дуже близькою), 99% Причорномор'я (з них 63% – дуже близькою), 91% – Слобожанщини (але тільки 48% – дуже близькою) та 88% – Донбасу (49% – дуже близькою). Складніша ситуація з ідентифікацією з російською державою в регіонах України, адже на Донбасі з нею ідентифікують себе 95% громадян (із них для 53% вона дуже близька), у Нижньому Подніпров'ї – 73,5% (для 32% вона дуже близька), у Причорномор'ї 73,5% (для 27% вона дуже близька), на Слобожанщині – 56% (для 13% вона дуже близька). Навіть на Південному Заході, Поділлі, Поліссі та м. Києві російська держава близька для майже половини громадян (хоча дуже близька для 13–25%), незважаючи на рік україно – російського воєнного протистояння. Російська держава є чужою тільки для більшості громадян Галичини (74%) та Волині (56%)⁹¹. Як бачимо, подвійна ідентифікація громадян є характерною для більшості регіонів України, що вказує на абівалентність історичної пам'яті, спричинену тривалим періодом беждержавності та перманентним знищенням української нації тоталітарними режимами іноземних держав.

⁹⁰ Результати загальнонаціонального соціологічного опитування в рамках проекту «Започаткування загальнонаціонального діалогу в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://icps.com.ua/assets/uploads/files/nd_opinion_poll_1_part_ua.pdf

⁹¹ Там само.

Існування суперечливих моделей історичної пам'яті відображається і у ставленні українців до знакових історичних подій, які відбулись в історії України. Зокрема, це стосується розпаду СРСР, Майдану 2013–2014 рр. та Угоди про асоціацію з ЄС 2014 р., тобто сучасних історичних подій. Так, у ставленні до розпаду СРСР позитивно сприймає переважна більшість регіонів (найбільше в Галичині – 88%), але у трьох регіонах негативних оцінок більше ніж позитивних (Донбас – 70% проти 12%, Слобожанщина – 52% проти 31%, Подніпров'я – 49% проти 39%). До Майдану 2013–2014 рр. позитивно ставляться у більшості регіонах (від 94% на Галичині до 51% в Причорномор'ї), але в тих самих трьох південно-східних регіонах (Донбас – 69% проти 12%, Слобожанщина – 55% проти 36%, та Нижнє Подніпров'я – 47% проти 44%) переважають негативні оцінки. Угоду про асоціацію з ЄС також позитивні оцінки переважають у більшості регіонів (від 94,5% на Галичині до 51% в Причорномор'ї), але в двох регіонах (Донбас – 69% проти 18% та Слобожанщина – 41% проти 34%) переважають негативні оцінки цієї події. У ставленні до заснування ОУН в 1929 році та УПА в 1942 р. на сьогодні ситуація в регіональних оцінках виглядає по-іншому. Позитивні оцінки щодо ОУН та УПА вже переважають у «помаранчевих» регіонах України (Волинь, Галичина, Закарпаття, Буковина, м. Київ, Центр, Поділля, Полісся), а негативні – в південно-східних регіонах (Донбас, Нижнє Подніпров'я, Причорномор'я, Слобожанщина). Така сама регіональна диференціація оцінок спостерігається щодо Помаранчевої революції 2004 р.⁹².

Варто наголосити, що такі історичні події, як створення ОУН та УПА, а також Помаранчева революція 2004 р., як і раніше ділять Україну на дві великі частини. Вище зазначене підтверджує слухність слів І. Симоненко про те, що «головна проблема криється у наявності справжнього розколу історичної пам'яті громадянського суспільства, котрий ділить країну не на Схід – Захід, україномовну – російськомовну, а на дві ідеологічно протилежні моделі ідентичності – національно-демократичну і постколоніально-радянську»⁹³. Викликає оптимізм те, що 67, 5% українців вважають себе передусім громадянами України. Підґрунтям для формування єдиної української моделі історичної пам'яті є чинники, які названі, як кроки до примирення,

⁹² Там само.

⁹³ Симоненко І. Особливості структури історичної пам'яті Українського народу та шляхи формування національного історичного нарративу / І. Симоненко // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1. – С. 24.

зокрема: перемога у війні (36%), реальна боротьба з корупцією (35%), покращення соціально-економічного стану в країні (34%)⁹⁴. Також переважна більшість українців (57%) вважають, що владі слід проводити активну державну політику з примирення.

Процес творення нових пам'ятєвих смислів в умовах перехідного суспільства є необхідною умовою подолання дуалізму історичної пам'яті українців та їх примирення. У цьому сенсі державна політика пам'яті має бути зорієнтована на руйнацію тоталітарних установок та стереотипів, формування об'єднавчої системи цінностей. За визначенням А. Киридон, посттоталітарна пам'ять базується на актуалізації «репресованої пам'яті», «пригадування» забутих імен, подій і дат, «реабілітація пам'яті»⁹⁵. Цілеспрямована державна політика пам'яті здатна сприяти реінтерпретації історичних подій і їх репрезентації у нових культурних формах: монументах, меморіалах, ландшафтах, музеях, архівах, кіно, різних жанрах усних історій та біографічних конструкціях⁹⁶.

Революція Гідності та війна з Росією зумовили зростання національного патріотизму, що виявився у захисті власної землі від агресора, сплеску інтересу українців до науково обґрунтованої історії та прагненні позбутись комуністичного минулого. Сучасна політична еліта, яка прийшла до влади на революційній хвилі, значною мірою розуміє, що консолідація суспільства навколо єдиних цілей можлива лише за умов подолання дуалізму в оцінці історичних подій, а отже, – створення нової моделі історичної пам'яті, яка сформує спільний історичний наратив народу. Незважаючи на уявну спонтанність та еволюційність процесів формування історичних наративів, у сучасних умовах держава, використовуючи засоби політики та управління, виступає впливовим суб'єктом формування національної пам'яті. Така сфера діяльності органів влади у політичному та науковому дискурсі отримала усталену назву «державна політика пам'яті», яка є сукупністю офіційних репрезентацій історичного минулого, комеморативних стратегій та практик (формату вшанування), орієнтованих на формування історичної пам'яті національної спільноти. В інституційному, тобто державному вимірі, політика пам'яті трансформується під впливом зміни ідеології, політичного режиму, а це

⁹⁴ Результати загальнонаціонального соціологічного опитування в рамках проекту «Започаткування загальнонаціонального діалогу в Україні».

⁹⁵ Киридон А. Цит. праця – С. 112–116.

⁹⁶ Там само.

впливає на вписування індивідуальної пам'яті в матриці інституційні (державні). Зміна оціночних формулювань та ставлення до подій минулого з конкретною метою є сутнісною характеристикою інституційної версії пам'яті. Як зазначає А. Коник, «політика пам'яті» означає здійснення владною верхівкою чи домінуючою елітою контролю над конструюванням знань про минуле, який досягається через інтерпретацію історії, організацію масової історичної освіти (через держзамовлення на підручники, в яких викладено офіційний курс історії), організацію музейної і архівної бази, монументальну пропаганду, комеморативну практику, форми міфологізації (відзначення державних свят, символіка, меморіали), топоніміку (перейменування назв вулиць, населених пунктів), ЗМІ тощо⁹⁷. Очевидно, що всі ці практики активно застосовуються сьогодні в Україні.

Особливо активну позицію у сфері історичної пам'яті і політики пам'яті в сучасній Україні відстоює Український інститут національної пам'яті як центральний орган виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу. Потрібно зазначити, що основними завданнями УІНП є подолання тоталітарного минулого (десоветизація), відкриття та популяризація української історії, фіксація в національній пам'яті новітніх подій – Майдану та війни з Росією. За відносно короткий час науковцями Інституту було реалізовано ряд важливих проектів, що спрямовані на прощання українців з комуністичним минулим та конструюванням нового проукраїнського світобачення в контексті європейської історії. Зокрема, УІНП спільно з громадськістю підготували основні тези чотирьох законів про декомунізацію, які були прийняті 9 квітня 2015 р. Верховною Радою України, – про заборону пропаганди комуністичного та нацистського режимів, щодо відкриття архівів КГБ, вшанування борців на волю України у ХХ ст., увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. Реалізація цих законів включає важливі напрямки, що охоплюють: відкриття радянських архівів спецслужб, оцінка російської агресії в 1917–1920-рр. і визнання правонаступності державницької традиції в Україні, усунення радянських кліше із пам'яті про Другу світову війну, засудження тоталітарних режимів і заборона їх пропаганди. Так, історик та голова УІНП В. Вятрович під час голосування за закони слушно зазначив:

⁹⁷ Коник А. «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіакультури / А. Коник // Вісник Львівського університету. – 2009. – Вип. 32. – С. 158.

«Засудити злочини – це не питання помсти, це питання справедливості. Тому європейські країни, які пережили тоталітаризм, прийняли закони, якими ствердили: новопостала держава зобов'язується ніколи не повторити тоталітарні практики....»⁹⁸.

Декомунізація України передбачає здійснення таких вагомих кроків, як перейменування 240 населених пунктів та вулиць, які були названі на честь комуністичних діячів. Зокрема, у Києві за два роки було перейменовано 25 вулиць. Важливо, що значній частині вулиць було повернуто історичні назви, зокрема: Бульварно – Кудряківська (попередня – Воробського), площа Петропавлівська (Фрунзе), Либідська площа (Держжинського) та ін. Окрім того, в столиці України з'явилися назви вулиць на честь українських політичних та державних діячів – Костя Гордієнка (провулок Чекістів), Павла Чубинського (Крупської), Євгена Коновальця (Щорса), В'ячеслава Липинського (Чапаєва) та ін. Зміна назв вулиць у руслі модерної комеморативної практики забезпечує, по-перше, зв'язок між поколіннями українців, а по-друге, дає змогу послідовно сформувати україноцентричну модель історичної пам'яті, очищену від імперської та, особливо, радянської історичної спадщини.

Сучасна політична еліта України повинна активно сприяти усуненню прорадянських стереотипів із суспільної свідомості, опираючись на досвід країн Східної Європи, які рішуче попросились з тоталітарною спадщиною. Згідно за Ж. Мінком, «після збільшення розміру ЄС, нова проблематика пам'яті ввірвалася в розширений простір Європи... Європа стала театром повторюваності «рухів пам'яті» у всіх напрямках – з півночі на південь і зі сходу на захід»⁹⁹. Це змусило, на думку Л. Нагорної, уряди всіх європейських країн коригувати механізми примирення й зближення, розробляти не тільки своєрідну граматику правил і норм для врегулювання конфліктних ситуацій, але й нову стратегію історизування¹⁰⁰. Наприклад, федеральним парламентом Чехословацької федеративної республіки ще у листопаді 1991 р. було ухвалено закон «Про час несвободи», який визнавав і констатував порушення людських прав і законів комуністичним режимом 1948–1989 р. У липні 1993 р., вже після розпаду Чехословаччини, парламент Чеської республіки ухвалив ще один закон – «Про

⁹⁸ Вятрович В. Декомунізація і академічна дискусія пам'яті [Електронний ресурс] / В. Вятрович. – Режим доступу : <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions/dekomunizatsiya-i-kadematicna-dyskusiya>

⁹⁹ Мінк Ж. Геополітика, примирення та ігри з минулим на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті / Ж. Мінк // Україна модерна. – 2009. – № 4. – С. 63–64.

¹⁰⁰ Нагорна Л.П. Цит. праця. – С.123.

протиправність комуністичного режиму та про боротьбу з ним». У січні 1991 р. Польський Сейм ухвалив закон «Про комбатантів та деяких осіб, які були жертвами репресій під час війни та у повоєнний час». З 1993 р. заборона на використання комуністичної та нацистської символіки діє в Угорщині. Ухвалений 1997 р. литовським парламентом закон «Про правовий статус учасників руху спротиву окупації» період із червня 1940 по березень 1990 р. визначається як період окупації країни. Аналогічна заборона на використання комуністичної та нацистської символіки під час проведення публічних заходів існує у Латвії та Естонії. У 2011 р. Парламент Грузії ухвалив законодавчий акт під назвою «Хартія Свободи». Ним проголошувалася необхідність ліквідації на всій території країни «радянських та фашистських символів», а їхнє публічне використання заборонялося. Послідовні кроки, спрямовані на декомунізацію, посприяли очищенню історичної пам'яті східноєвропейських націй від тоталітарних стереотипів та поверненню їх національних історій у звичне русло, оскільки, як вважає французький історик Ф. Жутар, «Якщо ми хочемо мати Європу, їй потрібен «пам'ятевий кодекс, а не просто сума національних історій»¹⁰¹.

Історична пам'ять у посттоталітарному суспільстві має здійснюватись за допомогою цілеспрямованих дій, послідовних меморативних практик у руслі загальнодержавної політики пам'яті. Їх можуть здійснювати індивідуми та соціальні групи, виходячи з їх соціальної ролі та статусу. Проте головними суб'єктами політики пам'яті виступають державні інституції, політичні партії та громадські організації. Згідно з твердженням В. Вятровича, основними складовими політики національної пам'яті є створення концепції підручничкової історії України, «місце пам'яті» (пам'ятників, музеїв, заповідників, меморіалів та топоніміки), розробка календаря історичних дат¹⁰². Власне, в рамках реалізації декомунізаційного пакета законів, було встановлено календар пам'ятних дат, спрямованих на вшанування жертв тоталітарних режимів і примирення суспільства. Зокрема, 8 травня проголошено Днем пам'яті та примирення, 18 травня – День боротьби за права кримськотатарського народу, 3 неділя травня – День пам'яті жертв політичних репресій, 23 серпня – Європейський день

¹⁰¹ Цит. за: Розу В. Європейська пам'ять чи європейські пам'яті? Обмеження стерилізованого й застиглого минулого / В. Розу // Європа та її болісні минувшини. – К., 2009. – С. 221.

¹⁰² Вятрович В. Цит. праця.

пам'яті жертв комуністичного та нацистського тоталітарних режимів, 4 неділя листопада – День пам'яті жертв Голодомору. Ці дати мають об'єднати суспільство навколо спільних трагедій з метою їх неповторення в майбутньому.

Одним із найбільших здобутків модерної політики пам'яті стало переосмислення Другої світової війни та запровадження нових комеморативних практик. Мова йде про відзначення 8 травня як Дня пам'яті і примирення, про відмову від радянської патетики. Зокрема, в рамках національного діалогу та з метою формування спільного бачення подій Другої світової війни в контексті загальносвітової та європейської історії в Україні було започатковане відзначення Дня пам'яті і примирення 8 травня 2015 р. З цього приводу у Верховній Раді України відбулося урочисте засідання з нагоди 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Європі та завершення Другої світової війни. Важливо, що головними діючими особами були не депутати, а захисники України різних поколінь. Так, вперше в історії під куполом парламенту зібралися ветерани Другої світової війни, які воювали у лавах Червоної армії та виборювали свободу України в загонах УПА. Знаменно, що значну частину депутатської зали зайняли воїни АТО, які сьогодні відстоюють нашу незалежність зі зброєю в руках на Донбасі. Ця подія вперше з часів відновлення незалежності України стала символом єднання українців та показала спадкоємний зв'язок між усіма поколіннями борців за волю нашої держави. Цілеспрямовану актуалізацію пам'яті навколо символів (бастіонів) пам'яті дослідник П. Нора вважає найефективнішим інструментом її відтворення, збереження та ретрансляції: «...спонтанної пам'яті немає, – зазначає він, а значить – треба створювати архіви, потрібно відзначати річниці, організовувати святкування, проголошувати надгробні промови..»¹⁰³. Воля до незалежності стала тим своєрідним бастіоном української історичної пам'яті, який є консолідуючим чинником для всіх патріотів України.

Історичні символи впорядковують історію національних спільнот, об'єднують у пам'яті події минулого, сучасного та майбутнього, створюють ефект реальності. Кожна епоха, переглядає образно – символічні ряди пам'яті: одні – ретельно зберігає, інші – відправляє у небуття, заміщуючи їх новими. Це дуже важливо, щоб історичні символи не конфліктували між собою, а утворювали образно – смислово цілісність. Несуперечливий символічний простір має бути об'єктом

¹⁰³ Нора П. Цит. праця.

державної політики, адже конфлікт образів і символів породжує конфлікт пам'ятей, що є характерним особливо для українського посттоталітарного суспільства.

Українці потребують становлення нової системи символів, які сприятимуть, по-перше, витісненню тоталітарних засобів впливу на колективну свідомість, а по-друге, – сприятимуть національному примиренню. Одним із таких символів став мак, який було обрано для вшанування пам'яті українців, які загинули під час Другої світової війни. Червоний мак – це традиційний для України символ скорботи, який оспівується у народних думах, як образ пролітої козацької крові. Водночас мак – це прийнята в Європі емблема пам'яті жертв Першої та Другої світових війн.

Наявність героїчного минулого, яке солідарно визнається та усвідомлюється членами однієї спільноти, є основою її усталеності та ідентичності. На цьому наполягав британський етносоціолог Е. Сміт, говорячи, що «подолання забуття через нащадків, відновлення колективної гідності через покликання на золоту добу, реалізація братерства через символи, ритуали та церемонії, які прив'язують живих до мертвих і полеглих спільноти – ось головні функції національної ідентичності...»¹⁰⁴. Героїчні постаті уособлюють усіх, хто творив, захищав, виборював, прокладав шлях у майбутнє своєму народові. Євромайдан і війна України з Росією на українському Донбасі кардинально змінила національну свідомість українців і вивела на перший план нових героїв і нові символи, що здатні об'єднати українців. Сьогодні формується національний Пантеон героїв, які визнаються в усіх регіонах нашої держави, що є важливим для становлення етно – політичної нації зі спільною історичною пам'яттю. Такі постаті, як Сергій Нігоян, Михайло Жизневські, Роман Сенік, Юрій Вербицький та інші, які загинули на Майдані, тисячі патріотів, що поклали своє життя за незалежність України на Сході, стали загальнонаціональними героями, «чий голос», за твердженням А. Міцкевича, «слухати треба»¹⁰⁵.

Людські спільноти наділяють свою пам'ять про історичне минуле сакральним змістом. Як зазначає Ю. Зерній, сакралізація історії є виявом екзистенціальної схильності людини до пошуку найвищих смислів і цінностей буття, способів протистояння небуттю, її одвічного

¹⁰⁴ Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К. : Основи, 1994. – С. 44.

¹⁰⁵ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.] за заг. ред. Ю. Шаповала. – К. : ІПІЕНД, 2013. – С. 300.

прагнення доторкнутися до вічності та безсмертя через встановлення зв'язку з предками та нащадками¹⁰⁶. Політична теорія пам'яті, на думку німецького філософа і дослідника пам'яті Б. Гройса, має неодмінно ґрунтуватись на теорії суспільного договору між всіма «хто живе, хто жив й, хто ще народиться»¹⁰⁷. «Місця пам'яті» у суспільній свідомості набувають статусу святинь, а втрата спільнотою пам'яті про своє минуле описується в категоріях «втрати душі», «духовної смерті» тощо. Як зазначає П. Нора, «історія священна, оскільки священна нація»¹⁰⁸. Історична пам'ять демонструє тісний зв'язок з культом, обрядом, ритуалом. Ознаки ритуально – обрядового дійства зазвичай мають свята – невід'ємні атрибути історичної пам'яті.

Увічнення героїв у пам'ятниках, ритуальне вшанування їхньої пам'яті присутні у всіх культурних формаціях і, як правило, апелюють до культового символізму домінуючої релігії. Зокрема, наявні у всіх культурах обряди, ритуали та церемонії поминання, спрямовані на встановлення зв'язку з предками, а відтак – зміцнення пам'яті про історичне минуле власної спільноти. Ритуальні, обрядові дійства з огляду на свою глибоку вкоріненість у культурній традиції були і залишаються інструментом моделювання колективних уявлень про минуле, формування відчуття єднання та причетності до власної історії. Політичний компонент історичної пам'яті є носієм усталених зразків досвіду політичної діяльності попередніх поколінь, який відіграє важливу роль у державотворенні. Історична пам'ять може піддаватися ідеологізації, яка здебільшого спрямована на спотворення історичної минувшини з метою маніпулювання суспільною свідомістю та нав'язування певних політичних міфів та стереотипів. Щодо сучасної України, то в багатьох дослідженнях відзначено диференціацію історичної пам'яті суспільства, значна частина якого перебуває під впливом попередніх міфів та стереотипів дорадянського і радянського часу, зокрема, таких як міфи: «східнослов'янської єдності», «бездержавності українців», «етнічної спорідненості українців, росіян і білорусів», «ворожості західної цивілізації щодо України та українців», «братньої сім'ї народів в СРСР», «перемоги у Великій Вітчизняній

¹⁰⁶ Зерній Ю. Як суспільства пам'ятають: властивості та механізми функціонування історичної пам'яті [Електронний ресурс] / Ю. Зерній. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/9/6.pdf>

¹⁰⁷ Гройс Б. Роль музею в момент распаду національного государства / Б. Гройс // *Ab praeio*. – 2004. – № 2. – С. 46.

¹⁰⁸ Нора П. Проблематика мест памяти . / П. Нора // *Франция – память* / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. – СПб. : Изд – во С. – Петерб. Ун – та, 1999. – С. 24.

війні» тощо. Усі ці стереотипні уявлення фактично не залишають місця для України та українців як на політичній карті Східної Європи, так і для утвердження модерної української національно-державної свідомості. Сучасна історична наука має сприяти очищенню історичного знання від ідеологічного нашарування та встановлення об'єктивної істини.

Наявність у суспільній свідомості обширних міфологізованих пластів, до яких належить й історична пам'ять, – науково доведений й докладно описаний феномен (С. Аверінцев, Р. Барт, Ф. Лосєв, М. Попович). Соціальні спільноти пам'ятають та увічнюють своє минуле у вигляді міфологізованих конструктів. Можна погодитися з авторами, які схильні оперувати поняттям «історична міфологія» як науковим терміном без жодної апіорної позитивної чи негативної оцінки.

За А. Лосєвим, міф – це діалектично необхідна категорія свідомості і буття, в якій немає нічого придуманого чи фантастичного, він завжди і обов'язково є реальністю, конкретністю, життєвістю, трансцедентально-необхідною категорією мислі і життя¹⁰⁹. Так, минуле нації постає як історичний міф, у якому символи національної ідентичності набувають зрозумілого значення, «людське стає трансцендентним, надісторичним, набуває вигляду прообразу і прототипу»¹¹⁰. Інтерпретація поняття історичного міфу як синоніма вигадки, фікції або фальсифікації (а такі уявлення й досі поширені не тільки у політичному, а й у науковому дискурсі) є, на нашу думку, безпідставними. Врахування міфологічної природи історичної пам'яті надзвичайно важливе з точки зору прикладної політології. Зокрема, йдеться про здолання поширеного стереотипу, який полягає у перебільшенні ролі раціонального знання у структурі колективних уявлень про минуле, або погляду на історичну пам'ять як на узагальнення наукових знань.

Останні опосередковано і вибірково залишаються у пам'яті спільнот. Історична пам'ять не прагне до наукової достовірності, не шукає доказових та фактологічно обґрунтованих пояснень подій минулого. Міф як оповідь про історію, – зазначає М. Попович, – не підлягає сумніву, перевірці або поясненню за допомогою інших понять, оскільки він є джерелом та основою усяких пояснень¹¹¹.

Водночас треба зазначити, що міфологічні властивості історичної пам'яті є основою технологій політичного маніпулювання, ідеологічної

¹⁰⁹ Лосєв А. Диалектика мифа / А. Лосєв. – М. : Мысль, 2001. – С. 558.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Попович М. Червоне століття / М. Попович. – К. : АртЕк, 2005. – С. 59.

індоктринації, метою яких є використання цього сегмента суспільної свідомості в інтересах політичних режимів. Треба проводити чітку грань між історичним міфом як природним способом відтворення спільнотою минулої реальності та політичним міфом, який є штучним конструктором, орієнтованим на маніпулювання свідомістю.

Історична пам'ять тяжіє до стереотипізації, спрощено – схематичних форм реконструкції минулої реальності. Вона часто апелює до неправомірних, з точки зору науки, аргументів та фактів. Намагання спільнот «не забувати» про доленосні події минувшини приводить їхні уявлення до того стандартизованого (уніфікованого) стандарту, в якому вони здатні їх зберігати та передавати. В. Булгаков зауважує, що пам'ять базується на максимально спрощених – в міру можливості позачасових – знаках, образах, легендах, міфах¹¹². Вибудовуються міфи зі спрямуванням не на індивідуальну, а на масову свідомість – натовп, котрий, як писав Гюстав Лебон, «ніколи не прагнув правди, відвертається від очевидності, яка не подобається йому, і воліє поклонятися омані, якщо тільки омана приваблює його. Хто вміє вводити натовп в оману, той легко стає його володарем; хто ж намагається привести його до тями, той завжди стає його жертвою»¹¹³.

Нинішня російська міфотворчість, спрямована проти України, ускладнюється новими тенденціями суспільного розвитку, що пов'язані з анексією Криму та окупацією частини Донбасу російськими терористами. Новітні міфи мають обґрунтувати право Росії на Крим, який нібито незаконно був подарований Україні в 1954 р. на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією. Проте, як стверджує історик К. Галушко, економічно, від електрики до води і продовольства, – все в Криму залежало від сусідньої Херсонської області та України, що триває, власне кажучи, і сьогодні. Це була банальна господарська логіка: для того щоби підняти півострів, його перемістили в рамках єдиного народно-господарського комплексу Радянського Союзу з РРФСР в УРСР. Це не сприймалося як передача від Росії до України, тому що це все була територія Радянського Союзу. Ще один поширений міф «Новоросія», створений російською пропагандою для обґрунтування появи сепаратистських настроїв на Донбасі та права на відокремлення південно-східних областей від України. Проте історичні

¹¹² Цит. за : Зерній Ю. Як суспільства пам'ятають: властивості та механізми функціонування історичної пам'яті.

¹¹³ Лебон Г. Психология толпы / Г. Лебон [перевод / предисл. И. В. Задорожняка ; вступ. ст. В. Н. Дружинина]. – М. : Ин-т психологии РАН: КСП+, 1988. – С. 188.

факти стверджують, що Новоросія ніколи не існувала як єдина територія. До початку ХХ ст. слово «Новоросія» не вживали в російському контексті як щось цілісне. Навіть під час бурхливих 1917–1920 рр., назва «Новоросія» не з'являлася. Якщо брати до уваги видання царського періоду, наприклад, «Повний географічний опис нашої батьківщини» Російського імператорського географічного товариства, то там «Новоросія» включає в себе сучасну Молдову, область Війська Донського, Ставропілля, певні частини Росії. Окрім цього, російські ідеологи обґрунтовують право на відокремлення Донбасу, стверджуючи, що він ніколи не був українським. Проте згідно з офіційним царським переписом населення 1897 р. українці становили більшість на тих територіях. І коли Україна проголошувала в 1917 р. році незалежність, були вказані ті території, де переважало українське населення. До революції 1917 р. невелика частина нинішнього Донбасу входила до складу Області Війська Донського, але вона тоді була населена українцями, як і інші території Області Війська Донського і Кубані.

Через поширення міфологем формується нова світоглядна парадигма, яка за умови схвалення їх політичними суб'єктами та сприйняття суспільством може перетворитися на дієву ідеологію. Власне, новітні міфи, створені російською пропагандою, є дієвим засобом маніпуляції свідомістю жителів Донбасу і консолідації самих росіян навколо Путіна та ідей «руського міра». Використання новітніх засобів масової інформації (Інтернет, мобільний зв'язок тощо) сприяє закріпленню цих міфів у масовій свідомості і їх перетворенню на стійкі стереотипи. Відсутність обґрунтованої української відповіді на старі та нові імперські міфологеми у вигляді потужної інформаційної кампанії на тимчасово окупованих територіях неминуче призведе до їх втрати для України. У середовищі українського громадянського суспільства зароджуються важливі ініціативи стосовно сучасної політики деміфологізації української пам'яті. Наприклад, група українських істориків під керівництвом Кирила Галушки створила сайт під назвою «Лікбез. Історичний фронт», який має розвінчати історичні міфи і стереотипи, що стосуються території України та її формування як держави. Цей ресурс намагається не інтерпретувати події минулого, а ґрунтуватись на перевірній фактичній інформації, тому публікує карти, графіки й дані з опублікованих за останні більш ніж два сторіччя історичних досліджень українських та російських учених.

Загалом, на думку О. Рудакевича, сучасній Україні необхідні конструктивні міфологічні концепти, які би піднімали національну гідність та гордість громадян, спонукали їх до активної життєвої позиції в боротьбі за ідеали демократії та інші політичні цінності¹¹⁴.

Очевидно, що історична пам'ять як культурний феномен є неодмінним чинником національної ідентичності. Нація є спільнотою з почуттям приналежності до неї. Спільна пам'ять наділяє націю почуттям такої приналежності. Вагомий внесок у розвиток теорії національної ідентичності та обґрунтування пов'язаності останньої з етнічною ідентичністю зробив Е. Сміт. Він доводить, що „нації завжди вимагають етнічних „елементів”, а „між етносом і нацією існує величезне історичне та концептуальне взаємоперекривання”¹¹⁵. Згідно з Е. Смітом, нація, як і етнічна група, є спільнотою, що має спільні міфи і спогади. Національна ідентичність постає в результаті „подолання забуття через нащадків, відновлення колективної гідності через покликання на золоту добу, реалізації братерства через символи, ритуали та церемонії, які прив'язують живих до мертвих і полеглих спільноти”¹¹⁶. Е. Сміт вводить у науковий обіг поняття „етноісторії”, яку визначає як пам'ять про спільне минуле та його тлумачення представниками певного етносу. На його переконання, етноісторія є джерелом культурної сили й політизації. Спільноти, що мають давні етноісторії, мають перевагу у змаганні з іншими спільнотами, історії яких бідні чи сумнівні. В останньому випадку перед інтелектуалами постає подвійне завдання: вони повинні відкрити доволі великий обсяг історії спільноти, аби переконати її членів у тому, що у них блискуча минувшина; до того ж повинні надати їй достатньої вірогідності. Світовий досвід показує: модерні нації постають водночас і як політичні, і як культурні, проте для української нації, яка з огляду на історичні обставини тривалий час формувалася саме як „культурна” (Kulturnation), а не „державна” (Staatnation), історична пам'ять набуває особливого значення. На думку Ю. Зерній, за недостатнього розвитку громадянської складової національної ідентичності (незрілість державних інституцій, неусталеність політичних традицій та громадянських практик) саме соціокультурні чинники, включно з історичною пам'яттю, можуть прискорити процес формування

¹¹⁴ Рудакевич О. Політична культура національних спільнот: теорія та методологія дослідження : моногр. / О. Рудакевич. – Тернопіль : ТНЕУ, 2013. – С. 203.

¹¹⁵ Сміт Е. Цит. праця.– С.49.

¹¹⁶ Там само. – С. 63.

національної ідентичності¹¹⁷. Уявлення про минуле, зазначає Л. Репніна, посідають головне місце у структурі ідентичності, причому „чим менше спільнота укорінена в існуючих і добре функціонуючих соціальних практиках..., тим більш конструктивним для неї є спогади про минуле”¹¹⁸. Досвід модерного націєтворення показує: подолання кризових явищ у національній ідентичності прямо пов’язане з актуалізацією історичної пам’яті, її консолідуючими та об’єднавчими властивостями. В. Масненко звертає увагу на те, що характер і роль зв’язку історичної пам’яті та національної ідентичності в Україні суттєво не відрізняються від загальноєвропейських тенденцій і, з очевидністю, має аналізуватися у широкому контексті загальносвітових тенденцій соціокультурного розвитку¹¹⁹. Необхідно зазначити, що національна культура сучасних європейських держав-націй має і етнічні корені, і модерний зміст. Культура титульного етносу має інтегрувати культури всіх національних меншин та етнічних груп, представники яких є повноправними членами національної спільноти. Модерна національна культура постає як цілісне явище, функціонування якої охоплює всю територію країни, а складові елементи демонструють тісний внутрішній зв’язок. Єдність і цілісність національного культурного простору забезпечують внутрішню єдність нації, захищаючи її від фрагментації та дезінтеграції. Така цілісність досягається не через культурну асиміляцію національних меншин, а через їх органічне включення у загальнонаціональний культурний організм. М. Степико зазначає, що процес формування української політичної нації потребує „...не „переплавлення” її етнічної різноманітності в одному котлі, а досягнення гармонії та взаємозалежності громадянської та етнічної ідентичностей українського суспільства”¹²⁰. Інтегруючу функцію виконує саме „культурне ядро” титульного етносу, надаючи тій чи іншій культурі національної визначеності, автентичності. Історична пам’ять як вияв національної

¹¹⁷ Зерній Ю. Взаємозв’язок історичної пам’яті та національної ідентичності [Електронний ресурс] / Ю. Зерній – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=89&c=2250>

¹¹⁸ Репніна Л. Пам’ять і знання про минуле в структурі ідентичності / Л. Репніна // Діалог з часом / під. ред. Репніної Л., Петрової М. – М. : Вид-во ЛКІ, 2007. – Вип. 21 : Історичні міфи та етнонаціональна ідентичність. – С. 5.

¹¹⁹ Масненко В. Історична пам’ять як основа формування національної свідомості / В. Масненко // Укр. іст. журн. – 2002. – № 5. – С. 50.

¹²⁰ Степико М. Сучасний етап становлення української політичної нації: характерні особливості / М. Степико // Стратегічна панорама. – 2004. – № 1. – С. 86.

культури з подібністю кристалізується навколо єдиного системоутворюючого елемента – етноісторії титульного етносу, інтегруючи в єдиний національний історичний наратив історії національних меншин та етнічних груп, для яких українські землі є природним життєвим простором. Треба наголосити: історична пам'ять модерної нації не дорівнює етнічній. Так, говорячи про українську історію, Я. Грицак застерігає від її надмірної „етнізації”: „Не можна трактувати її лише як результат дії самих лише українських мас, забуваючи про присутність на українських етнічних землях упродовж всієї історії інших національних груп. ...кожен з цих народів робив свій внесок в „український проект”...¹²¹. Визнання цього факту має надзвичайно важливе не лише наукове, й політичне значення: співучасть у такому проекті в минулому передбачає, що всі, хто проживає на території України, незалежно від національності й політичних уподобань, у майбутньому мають перебрати відповідальність за його результати”¹²². Таким чином, державна політика пам'яті, яка має на меті зміцнити національну ідентичність, потребує віднайдення оптимального балансу, який би, з одного боку, унеможливив розмивання етнокультурної основи історичної пам'яті, а з другого, – сприяв би усвідомленню національної історії як перманентного процесу взаємодії та взаємовпливів різних культур. „Тоді ми позбавимося того, що нам страшно заважає зараз з нашою історією – це її етнічної ексклюзивності”, – зазначає Г. Касьянов¹²³. Відповідно, як стверджує Ю. Зерній, і етнічні українці, і представники національних меншин мають „привласнити” українську історію, відчути пов'язаність з нею себе і своїх предків. Для цього такі основні історичні сюжети, як наприклад, трагедія Бабиного Яру чи депортації кримських татар мають стати „місцями пам'яті” всієї нації, органічною частиною українського історичного наративу¹²⁴. Доля закордонного українства, його величезні заслуги перед Україною також мають стати частиною національної пам'яті. Саме за такої моделі історична пам'ять поліетнічної політичної нації набуває цілісності і здатності продукувати спільну національну ідентичність, прийнятну та привабливу для всіх

¹²¹ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї / Я. Грицак. – К., 2004. – С. 15.

¹²² Там само. – С. 21.

¹²³ Касьянов Г. Націоналізація історії та образ Іншого: Україна і посткомуністичний простір / Г. Касьянов. // Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації. – К., 2008. – С. 17–19.

¹²⁴ Зерній Ю. Цит. праця.

громадян. Державна політика пам'яті має бути зорієнтована на досягнення спільності та комплементарності в оцінках минулого. Водночас треба враховувати, що цілісність пам'яті досягається не через уніфікацію індивідуальних уявлень про історичне минуле, які завжди зберігатимуть множинність. Ідентифікуюча роль колективної пам'яті полягає у її здатності підпорядкувати цю множинність єдиній логіці національного історичного нарративу. На відміну від індивідуальної, колективна пам'ять не може бути дискретною, гетерогенною чи альтернативною, розпадатися на окремі історії про минуле. Національний міф, який легітимізує претензії спільноти на державність, культурну окремішність, високий політичний статус, завжди базується на стереотипізації і нетерпимий до будь-яких альтернатив. Множинний стан колективної пам'яті, який характеризується контраверсійністю в оцінках минулого, неминуче продукує множинну ідентичність. Нація, яка прагне самоутвердження через ідентичність, має опанувати минуле у спільних смислових і ціннісних категоріях, ґрунтуватись на „своїх” історичних коренях, ретельно відокремивши їх від „чужих”. У протилежному випадку історична пам'ять нації втрачає консолідуючу потужність і може набувати дезінтегруючої сили, перетворюючись на загрозу національній ідентичності. Як зазначає Е. Вілсон, „...українську ідентичність іще треба „перебудувати”, відокремивши її від інших національних історій, з якими пов'язувалося життя українців протягом століть – російської, радянської, польської, угорської тощо”¹²⁵. Колективна пам'ять українців потребує вивільнення від величезного масиву імперсько-радянських стереотипів у сприйнятті історичного минулого, які стримують процес національного самоусвідомлення громадян України. Визнання цього факту є концептуальною основою державної політики пам'яті, яка має спрямовуватися на досягнення цілісності історичної пам'яті нації, подолання полярності та контраверсійності в оцінках історичного минулого. Це завдання в різний час і за різних політичних обставин неодноразово вирішували національні держави та еліти.

Інтенсифікація процесу будівництва модерної української етнополітичної нації потребує виваженої та осмисленої політики держави щодо формування історичної пам'яті українського народу. На думку В. Артюха, уусилля всіх інституцій державної влади варто зосередити на таких завданнях:

¹²⁵ Вільсон Е. Українці: несподівана нація / Е. Вілсон. – К., 2004. – С. 378.

– досягненні спільного бачення громадянами власної історії, а також суспільного консенсусу навколо її знакових подій та «примирення» суперечливих бачень минулого;

– публічній демонстрації державою й політичними силами поваги до вітчизняної історії, прагнення відновити історичну пам'ять і справедливість;

– належному вшануванню визначних історичних подій і постатей, гуртуванню навколо них суспільної думки шляхом широкої участі громадськості в офіційних ритуалах, публічних акціях, святкуваннях тощо;

– модернізації українського історичного наративу й державній підтримці вітчизняної історіографії, її інтеграцію у європейський та світовий науковий контекст;

– сприянні розвитку вітчизняної археології, архівної й музейної справи, краєзнавства, історичного туризму; відродження та збереження національних святинь і пам'яток історії, історико-культурних заповідників¹²⁶. Вибір інструментів, конкретних заходів і практик державної політики щодо формування історичної пам'яті громадян України має підпорядковуватися ширшому завданню – національному самоусвідомленню українців та творенню модерної спільноти і держави. Проте не від істориків залежить реалізація того чи іншого варіанта пам'яті в суспільстві. Її креаторами в усі часи виступають передусім політики. Це вони реалізують політику пам'яті, котра формує ідентичність спільноти, надаючи перевагу і пропагуючи конкретні соціальні форми і способи «запам'ятовування» або «забування». Ці форми полягають у ритуально-церемоніальних комемораціях (урочистості, святкові дійства, ритуали, перформенси тощо). Якщо політика пам'яті відповідає культурним традиціям і сподіванням спільноти, то вона зміцнює та легітимізує її. Якщо вона не відповідає їм, то суперечить цій спільноті та зумовлює зрозумілий спротив і конфлікти. У національних державах політика пам'яті має бути спрямована на легітимацію існуючого стану і закріплення тих її елементів, котрі забезпечують єдність державної спільноті в політичному і культурному відношеннях. Це є обов'язок політичної влади, якщо вона прагне зберегти державу.

Історична пам'ять – це культурні надбання та соціальний досвід народу, етносу, нації, що верифікуються часом та стають наріжним

¹²⁶ Артюх В. Цит. праця.

каменем традиції. Таким чином, досвід модерного націєтворення свідчить: подолання кризових явищ у національній ідентичності прямо пов'язане з актуалізацією історичної пам'яті, її консолідуючих та об'єднавчих властивостей. Будь-який національний проект формує запит на таку проекцію історичної пам'яті, яка була здатна виконати функцію каркаса національної ідентичності. Держава разом з інтелектуальними та політичними елітами є головним суб'єктом формування такого запиту, активним учасником конструювання історичної пам'яті нації, зокрема визначення моделі, стратегії і практики державної політики пам'яті. Офіційні репрезентації минулого, формування українського історичного наративу мають спрямовуватися на вирішення збереження і зміцнення етнокультурної основи національної пам'яті. Інкорпорація історичного минулого національних меншин та етнічних груп в український історичний наратив сприятиме формуванню модерної нації. Досягнення єдності в оцінках минулого, подолання дуалізму історичної пам'яті українців має розглядатися державою як потужний чинник зміцнення національної ідентичності. Зорієнтованість політики пам'яті на вирішення цього завдання дасть змогу прискорити процеси суспільної консолідації та темпи подолання світоглядного, культурного й політичного розшарування населення України.

Розділ 3. СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ НАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВОЮ

Культура українського народу виступає цілісною системою надбань різних верств населення, які протягом тривалої історії утверджували свою самобутність. Національна культура є першоджерелом формування і розвитку національної самосвідомості, яка орієнтована на вираження національних інтересів. Духовною основою національної самосвідомості є культурна спадщина нації.

Питання відродження джерел національної культури, вітчизняних традицій та звичаїв особливо актуальне сьогодні, оскільки саме в період глобалізації виникає загроза втрати самобутності. Соціокультурні засади формування та розвитку модерної нації стосуються усіх сфер суспільного життя: від політичної і правової – до моральної й екологічної. Відомі українські філософи, політологи, історики та культурологи постійно нагадують про те, що лише національна культура збагачує народ загальнолюдськими цінностями, залучає людину до творчої діяльності, виховує високодуховну особистість. У руслі таких думок заслуговує на увагу позиція В. Горського: «Для української культури постає надзвичайної складності завдання – прилучитися до глобалізованого «Ми» і зберегти відчуття власного «Я»»¹.

3.1. Символіка та мова як репрезентанти національної ідентичності та чинники націєтворення

Усвідомлення власної приналежності до певної нації – це визнання національної символіки, мови, духовних та матеріальних цінностей як основних життєвих пріоритетів. Висвітленню питання національної ідентичності присвятили свої праці В. Арбеніна, Я. Грицак, К. Іващенко, М. Пірен, В. Сергійчук, В. Середа, О. Стегній, Н. Черниш. Не применшуючи значимості досліджень вищезгаданих та інших науковців, зазначимо, що питання національної ідентичності та чинників державотворення потребує нового прочитання у постмодерному періоді. Аналіз сутності національної символіки та значимості мови як об'єднавчої сили в процесі державотворення постає основною метою цього підрозділу.

¹ Горський В. Україна на порозі планетарної цивілізації / В. Горський // Практична філософія. – 2001. – № 2. – С. 220.

Єдність та багатоманітність людської культури, її цілісне смислорозуміння людиною може передати у символі. Поняття «символ» у перекладі з давньогрецької означає «знак», «прикмета», «ознака», «з'єднувати», «зв'язувати». Символи у широкому розумінні – це образи, наділені певною значущістю. Символ виникає як результат пізнання людиною навколишнього світу, він тісно пов'язаний зі світоглядом та життєвою практикою.

Символ постає універсальним та глибинним ядром людської культури, найконцентрованішою формою вираження культурних смислів та цінностей. Він є собою образним втіленням ідей та ідеалів, якими живе людина і якими обумовлюється розвиток та функціонування культури. Як зауважує М. Планк: «Без символу не було б можливе порозуміння і взагалі ніяке спілкування між людьми»². Охоплюючи всі культурні феномени, символ подає універсальну форму вираження людського буття.

Етноментальні особливості народу, його світобачення, ціннісні орієнтири, історична пам'ять акумулюються в символах. Кожна культура має свою систему символів, які постають як явище, пов'язане з мисленням і свідомістю, фольклором і мовою, і залежать від культурно-історичної духовності народу та зумовлені його ментальністю. На думку Е. Кассіра, тому, хто претендує обійтися без символів, – немає чого сказати про культуру як таку. Символи є найважливішими механізмами пам'яті культури, вони переносять тексти, сюжетні схеми й інші семіотичні утворення з одного пласту культури до іншого. Стійкі конструкції символів виконують функцію механізмів єдності, вони не дають культурі розшаруватися на ізольовані хронологічні пласти³.

Єдність набору домінантних символів і тривалість їхнього культурного життя значною мірою зумовлюють національні межі культури. Як зазначено у дослідженнях Ю. Лотмана: «Найстародавніші символи певної культури – стрижневі символи – походять із дописемної епохи та відсилають до архаїчних основ кожної культури, збережених усною пам'яттю культурних сюжетів»⁴. В основі значення символу є давнє коріння. Він допомагає культурі та її народів пам'ятати про себе, про окремі сторінки історії. У символах закарбована історія людства та народів світу. Вони є скарбом нації. Символи минулого повинні

² Цит. за : Гузар І. Україна в орбіті європейської мислі : Від Григорія Сковороди до Тараса Шевченка / І. Гузар. – Торонто; Львів : Б. в., 1995. – С. 66.

³ Кассирер Э. Понятие символической формы в структуре наук о духе / Э. Кассирер // Культурология XX век. – 1998. – № 11. – С. 37–66.

⁴ Лотман Ю. М. Символ в системе культуры / Ю. М. Лотман. // Лотман Ю. М. Семиосфера. – СПб. : «Искусство-СПб», 2001. – С. 240–249.

допомагати не розгубитися у нинішньому урбанізованому та уніфікованому суспільстві.

Питання природи символу, механізми формування та функції його виникнення висвітлювали у своїх працях такі відомі дослідники, як О. Афанасьєв, О. Веселовський, Е. Кассієрер, М. Костомаров, О. Лосєв, О. Потебня та інші. Дослідження національної символіки проводили Н. Арутюнова, С. Білоконь, К. Гломозда, А. Гречило, М. Дмитренко, С. Єрмоленко, В. Кононенко, Т. Космеда, Л. Лозко, Л. Мельник, Л. Пустовіт, Л. Савченко, В. Сергійчук, В. Сиротіна, В. Ткаченко, Б. Якимович, Д. Яневський, М. Філон та інші.

Ґрунтовний аналіз символу як рівноваги між внутрішнім і зовнішнім, ідеальним і реальним подає О. Лосєв. Всі типи символів зберігають свою засадничу властивість, що зводиться до вказування на невідомі предмети з допомогою будь-якої зрозумілої й цілком відомої конструкції. Проте ця засаднича риса символу має різноманітні вияви; дослідження смислового навантаження функціонування символу в різних галузях є вченням про типи символів. О. Лосєв вирізняє наукові, філософські, художні, міфологічні, релігійні символи, символи природи, суспільства, характеру, етнографічні, антропологічні, ідеологічні, спонукальні та зовнішньо технічні символи⁵.

На значимості національних, культурних і релігійних символів для духовної культури українського народу наголошує у своїй концепції природи символу М. Костомаров. На думку дослідника, у символах віднаходимо відбиток народних традицій, звичаїв, обрядів, вірувань, а також рис національного характеру народу⁶.

Ідеї національної символіки всебічно відображені у дослідженнях О. Потебні. Символіка народу, зазначає він, розвивається із становленням та розвитком мови⁷.

Символічний елемент у житті суспільства має тенденцію до активного розвитку та збагачення. Для кожного суспільства потрібне не тільки вдале застосування старих символів до мінливої соціальної структури, а й нові форми соціального вираження. За допомогою символів досягається соціальна єдність.

У процесі формування національного образу незалежної України важлива роль відводиться національній символіці. Національні символи демонструють не тільки зміст національної психіки, риси характеру нації, а й настанови та очікування народу. З часом такі символи можуть

⁵ Лосєв А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / А. Ф. Лосєв. – 2-е изд., испр. – М. : Искусство, 1995. – 320 с.

⁶ Костомаров М. І. Слов'янська міфлогія / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1994. – С. 59.

⁷ Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. – М., 1989. – С. 285–286.

стати естетичними цінностями або політичними інструментами, але під час формування вони відображають архетипні уявлення в соціально-культурних утвореннях, картину будови світу і порядок дій, який спрямований на збереження сталих відносин між елементами світобудови. Добре розроблена національна символіка виступає характерною особливістю високорозвиненої нації. Символи виражають і кодують риси національного характеру, настанови та цінності нації, найважливіші аспекти її культури й історії. У процесі формування нації створюється спеціальна група етнокультурних символів, яка пов'язана саме з національною ідентичністю.

Українська національна символіка відновилася і всебічно розвивається із утвердженням незалежності держави. За тривалий період більшовицької влади зі свідомості українців витіснялася пам'ять про національні святині – герб, прапор, гімн. Хоча в Конституції України у статті 20 закріплено національні символи – тризуб, синьо-жовтий прапор, текст та мелодію гімну, проте не всі громадяни України їх шанують, а з приводу їхньої історії виникнення, суті та змістового навантаження ще й досі точаться дискусії.

Немає сумніву, що родовід культури нашого народу починається від трипільської культури, яка процвітала в V–III тисячоліттях до н. е. на території сучасної України, Молдови й Румунії. Першовідкривачем трипільської культури є видатний український археолог В. В. Хвойка. Його розвідки підтверджують, що окремі елементи трипільської культури (система господарства, топографія поселень, декоративний розпис будинків, мотиви орнаменту й кераміки та інше) є невід'ємною частиною сучасної української культури⁸.

Дослідники Трипілля С. Бібіков, С. Рижов, В. Мицик, О. Уманський підтверджують, що символи трипільців перегукуються із традиціями українського народу. До ще глибших висновків дійшли такі українські вчені, як В. Щербаківський, О. Кандиба (Ольжич), В. Петров, Я. Пастернак, вбачаючи спадкоємний зв'язок між творцями Трипільської цивілізації та українством. Так, В. Петров переконував, що трипільці ввійшли в етногенез українців⁹, а Я. Пастернак заявляв, що «для українців розвоююю базою були трипільські племена»¹⁰. На спадкоємному зв'язку між носіями Трипільської культури і українцями наголошував В. Щербаківський: «Наші трипільці мусять нарешті

⁸ Хвойка В. Из области Трипольской (древнеарийской культуры) / В. Хвойка // Археологическая летопись Южной России за 1904 год. – К., 1905. – Т. 4–5.

⁹ Петров В. Походження українського народу / В. Петров. – К. : Фенікс, 1992 – 192 с.

¹⁰ Пастернак Я. До проблеми поширення хронології лінійно-стрічкової кераміки в Європі / Я. Пастернак. – Авгсбург, 1948. – С. 8.

одержати по заслугах те, чого вони варті... Вони, власне, склали весь фольклор, який маємо, всі народні обряди, вірування і інше, майже всю усну словесність»¹¹.

За версіями багатьох дослідників найдавнішим символом нашого народу вважається тризуб. Зображення тризуба зустрічається у різних пам'ятках культури ще в I ст. н. е. Існує приблизно 30 теорій походження та значення тризуба. Так, на Поділлі знайдені наскельні рельєфи з тризубом, які зроблені у IV–III тис. до н. е.; в Ольвії – тризуби першого тисячоліття до н. е.; на монетах Босфорського царства карбувалися тризуби з V ст. до н. е. і були успадковані царськими скіфами, які вважали себе нащадками атлантів. Тризубом був увінчаний шолом Урартського царя в VII ст. до н. е. Відомо також, що сармати використовували тамги-тризуби. Тамги збереглися і досі в кримських татар. Знак, подібний до тризуба, мають також литовці.

За Княжої доби тризуб почав набувати сучасної графічної форми. Головною ідеєю тризуба є число три, мається на увазі поєднання трьох основ буття, троїстість життєвого простору, зв'язок трьох сфер: світів Прави, Яви і Нави. Володимир Шаян дає таке значення трьох ідей Тризуба: «1. Батько – Бог. 2. Мати – Добро. 3. Син – Правда»¹².

Найчастіше тризуб символізував поділ Всесвіту на небесне, земне і потойбічне; єдність Божественного, Батьківського та Материнського начал; трьох природних стихій – повітря, води, землі; був знаком влади, оберегом роду. Триєдність, вважає В. Мицик, є найголовнішою світотворчою та духовною величиною, вона була визначальною в побуті та в ритуалах трипільців-оріїв для єднання зі співмірністю світу, тобто Троїстістю: «Образом триєдності є зображення трьох колосків у мальованому орнаменті Трипілья. ... Цими Триєдиними колосками на все небо, згідно з переказів, і були нагодовані люди. Таким монументальним зображенням вони підтверджують зміст своєї назви: коло – небесна сила, а сік – живильність землі. Образ Дерева життя, у якому б вигляді він не був, завжди зображається триєдино від Трипілья до сьогодні»¹³.

За часів Київської Русі тризуб став великокняжим знаком. Його зображення знаходили на печатках, монетах, настінних розписах, зброї, прикрасах, посуді. Перша літописна згадка про тризуб як

¹¹ Щербаківський В. Знахідки біля Могилева-Подільського / В. Щербаківський // Короткі звідомлення ВУАК за 1926 р. – К., 1927. – С. 165.

¹² Креслав В. Походження українського Тризуба [Електронний ресурс] / В. Креслав. – Режим доступу : <http://politiko.ua/blogpost110671>

¹³ Мицик В. Образ світу: [витоки української національної символіки] / В. Мицик // Українська культура. – 1994. – № 11–12. – С. 36–38.

великокнязівський знак стосується X ст. Його зображення відоме із печатки Святослава Ігоревича, де чітко вирізняється тризуб у вигляді букви «Шу» («Шукання»), тобто нагадування про закони природи з метою підвищення людської активності та відповідальності за свій розвиток¹⁴. Згодом цей знак карбується на срібних монетах великого князя київського Володимира Святославича, де з одного боку – портрет володаря, а з іншого – тризуб і напис: « Володимир на столі, а це його сребро». Є думка, що тризуб Володимира – це символ ідеї державної влади. За іншими версіями – символ влади над трьома світами – небесним, земним і підземним, або символ-ключ до розуміння алфавітів земної писемності.

Тризуб можна зустріти на цеглі Десятинної церкви, на плитах Успенської церкви у Володимирі-Волинському, його зображення знайдено також на варязькому мечі, в гербі французької королеви Анни. Загалом зображення тризуба було поширене на всіх землях Київської Русі, й лише у період феодального роздроблення цей знак поступово зникає з ужитку. На зміну йому приходять такі образи: на Київських землях – образ архистратига Михаїла, а на західноукраїнських – образ лева, що пнеться на скелю. Щодо Києва, то одним із старовинних гербів міста часів Польсько-литовського королівства вважався герб, на якому зображено лук зі стрілами¹⁵.

Нового значення тризуб набув після проголошення Центральною Радою України в січні 1918 р. IV Універсалу, коли було визнано за необхідне використати знак князівської влади київських князів – тризуб – як герб УНР, що символізувало б спадкоємність державної традиції в українських землях.

Значення тризуба як символу особливе. Тризуб сприймався як талісман, як оберіг, як символ влади і могутності, волі й незалежності.

Доля нашого народу найбільше переплетена із історією входження тризуба у духовну культуру людства. Тризуб є національним символом нашої культурної традиції із значимим державницьким змістом. Із проголошенням незалежності України тризуб Володимира Великого утверджено малим Державним гербом. Згідно зі ст. 20. Конституції

¹⁴ Братко О. А. Уявлення про світобудову та їх відображення в українській національній символіці (нова наукова гіпотеза) / О. А. Братко. – Вид-во Інституту історії АН УРСР, К., 1990. – 28 с.; Куєвда В. Етнопсихологічні джерела історичної пам'яті у контексті формування національної свідомості / Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Литвина та М. М. Слюсаревського. – К. : Інф.-вид. Центр Тов-ва «Знання» України, 2001. – Вип. 3. – 344 с.

¹⁵ Сергійчук В. І. Доля української національної символіки / В. І. Сергійчук. – К., 1990. – 48 с.

України: «Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України)»¹⁶. Ескіз Великого герба розроблено, проте ще не затверджено. Навколо цього питання розгорілося багато суперечок. Як зауважує А. Гречило: «Великі герби, як правило, мають країни з монархічним устроєм і традиціями. В таких державах як Російська чи Австро-Угорська імперії з новими територіальними надбаннями змінювалися титулатура монарха й великий герб. На сьогодні немає потреби в утвердженні Великого герба, оскільки у структурах державної влади зазвичай використовуються прості герби. Один державний герб має та ж Польща чи Російська Федерація – країни з давніми монархічними традиціями. Вони у них досить прості – щит, одна фігура й максимум два кольори»¹⁷. Питання про малий та великий Державний герб України не може бути вирішене без обговорення у Верховній Раді, а може і на всенародному референдумі. Це потребує зважених досліджень із аргументованими доказами за і проти.

За вагомістю та значимістю національних символів у процесі державотворення невичерпним джерелом емоційної активності та стимулу пізнавального процесу постає кольорова гама. У всіх сферах людської діяльності присутнє кольорове поєднання. Сприйняття кольору залежить від рівня історичного, суспільного та культурного розвитку людини. Колір може послужити життєдайною енергією, яка наповнює духовне та фізичне життя людини. Кольорове поєднання на українському державному прапорі виразно це підтверджує.

Кольорова гама державних символів нашого народу має давню історію походження. Особливо помітними барвами на державницьких атрибутах були жовта, блакитна, малинова та червона. Перші розвідки про кольорові прапори віднаходимо у XIII ст. На той час герб міста Львова мав жовто-блакитний колір, а пізніше ще й із зображенням золотого лева.

¹⁶ Конституція України : (відповідає офіційному текстові). – К. : Центр учбов. літ., 2015. – С. 7

¹⁷ Гречило А. Становлення українських національно-державних символів у 1917–1920 роках / А. Гречило // Записки наукового товариства ім. Шевченка / А. Гречило. – Львів, 2006. – Т. ССЛІІ. – С. 114–142; Гречило А. Українська територіальна геральдика : моногр. / А. Гречило. – Львів : Б.в., 2010. – С. 102.

У козацькі часи військові прапори були жовто-блакитними та малиновими (червоними). Малиновий прапор з білим хрестом використовували ще за часів Дмитра Вишневецького, який спочатку був його родовим гербом. Козацькі прапори мали також різні варіанти поєднання жовтого і блакитного кольорів: на блакитному тлі жовті символи (або навпаки): хрести, півмісяці, зірки, фігура козака, зброя. Як віднаходимо у розвідці відомого дослідника історії Запорізького війська А. Скальковського, «... прапор останнього кошового отамана Петра Калнишевського був блакитний, прошитий золотими нитками, але лиштва зосталась малиною. У січовому війську з багатьох січових корогов, особливо тих, що належали Кошу і кошовому отаману, переважають малинові, з червоної китайки. Але значна кількість прапорів мала також жовту, синю або обидві барви»¹⁸.

Жовто-блакитний прапор було встановлено у червні 1848 р. на міській ратуші Львова. Прапор із жовтою смугою вгорі, а блакитною внизу був прапором західноукраїнського військово-політичного з'єднання Українських січових стрільців.

У 1911–1913 рр. на сторінках багатьох українських часописів зав'язалася наукова дискусія про українську національну символіку, а з 1917 р. на масових мітингах і демонстраціях майоріли жовто-блакитні знамена. Навіть у Петрограді маніфестація українців з приводу панахиди за Т. Шевченком проводилася з національними прапорами і запорозькими бунчуками. На прапорах були написи: «Хай живе вільна Україна!», а на грудях учасників маніфестації були прикріплені жовто-блакитні стрічки. Шевченківські дні проводилися під жовто-блакитними прапорами також у Відні, Празі, Кракові, Царському Селі, Омську, Томську, Москві.

Жовто-блакитний прапор було прийнято українським національним прапором і ухвалено Українською Центральною Радою в Києві 22 березня 1918 р. Ініціатором був М. Грушевський, який як історик добре знав традиції українців і їхні символи. Проте гетьман П. Скоропадський змінив розташування кольорів на прапорі на блакитно-жовтий і таким він залишається й нині як знак визнання небесної блакиті над ланом пшеничного колосся та на підтвердження землеробської вдачі українців, їхнього пошанування землі-матері.

Розташування кольорів на державному прапорі є предметом дискусій та обговорень серед громадськості незалежної України. Думки з приводу блакитно-жовтої чи жовто-блакитної барви розділилися.

¹⁸ Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького : историческая литература / А. О. Скальковський. – Дніпропетровськ : Січ, 2003. – С. 495.

Блакитно-жовту барву на українському прапорі В. Шаян пояснює так: синій колір – це символ творчої сили Космосу, а жовтий несе енергію Сонця, тепла, «переміни». Під переміною він має на увазі поклоніння нашого народу не золоту як дорогоцінному металу, а «колосу пшеничному». Таким чином, дослідник наголошує на високій духовності українців, які вміли виявити «Лицарську Непохитність». «Обі ці барви є нероздільні... Там, де немає гармонійного поєднання дії обох барв, там немає і розвитку нації. Обі ці барви разом у їх спів дії означають Промінь Божественної Мудрости і Любові Проявленої в Житті»¹⁹.

Жовто-блакитну гаму на державному прапорі України відстоює професор В. Сергійчук: «Перший прапор УНР, – зазначає він, – жовто-блакитний. І це відповідало вимогам геральдики. І не тільки тому, що золотий тризуб і львівський лев накладалися на синє поле, а відтак цей колір мав бути зверху. При виборі кольорів спеціалісти враховували те, що, згідно із законами геральдики, барви герба (золотого тризуба) розміщувалися у верхній (жовтій), а барви щитового поля в нижній (блакитній) смугах. Але вже до цього само по собі склалося, що, створюючи різні емблеми як державного, так і масового вжитку, їх автори постійно зображували тризуб золотим у блакитному полі»²⁰.

Блакитно-жовті та жовто-блакитні барви у всьому світі символізують дві першооснови буття: дух і матерія, добро і зло, позитивне і негативне, вогонь і вода, чоловік і жінка, батько і мати. Тому, напевно, не байдужим було для китайської художниці Мао Мао розміщення барв на державному прапорі України. На думку китайки, синьо-жовтий прапор треба замінити на жовто-синій, оскільки синє зверху, а жовте знизу веде до занепаду країни. Таке поєднання кольорів згідно з китайською традицією формує найгіршу комбінацію, яка розшифровується саме так: «Будьте пильними й передбачливими. Не беріться за жодну важливу справу, бо вона швидше не збудеться, ніж збудеться. Ваше оточення не розуміє вас, ви без будь-яких підстав сваритеся зі своїми друзями». А коли жовте стане над синім, то буде означати гексаграму «Тай»: «Розквіт. Мале відходить. Велике приходить. Щастя. Розвиток».

Цю саму думку відстоює також керівник медичного центру «Живого Слова» О. Філатович. Так, у авторській передачі В. Опанащука «Від пращурів до нащадків» від 7 березня 2014 р. О. Філатович

¹⁹ Шаян В. Українська символіка / Шаян В. – Гамільтон : Українське відродження, 1990. – С. 18.

²⁰ Сергійчук В. Національна символіка України / В. Сергійчук. – К., 1992. – С. 83.

зазначив, що державний прапор має бути жовто-блакитним, тому що сонячно-жовтий – це символ Сонця (Вогонь Творення), блакитний – це символ Води (Джерело Життя). За такого розташування Сонце творить Життя. Саме такий прапор має бути, на думку О. Філатовича, основою державотворення, лише за такої умови ми зможемо побудувати високодуховну та багату державу²¹.

Останнім часом з екранів телебачення та на радіомовленні, а особливо в соціальних мережах, можна почути різні думки про зміну розташування кольорів на Державному прапорі України. Це питання набуло потужного розголосу під час Євромайдану та Революції гідності. На нашу думку, дотримуючись мови геральдики, жовтий колір є головним, тому він має зображатися вгорі, а синій є допоміжним, тому має міститися внизу. У сакральному мистецтві жовтий колір позначає активне, творче, вогняне, божественне начало, а блакитний колір – пасивне, консервативне начало, яке потребує одухотворення. Якщо на прапорі української держави вгорі буде колір божественного начала, то це буде домінуючим у творенні держави та в житті українського народу. Зміна кольорової гами на державному прапорі не є подією раптовою та спонтанною, вона залежить від суттєвого світоглядного перетворення українців та потребує тривалого, виваженого обговорення.

Незважаючи на різні думки щодо розташування кольорів на нашому прапорі, всі українці виявляють глибоку повагу та пошанування державного символу. Так, за результатами соціологічних досліджень, якщо у 2011 р. державним прапором пишалися 26% громадян, то у 2012 р. – 38%, а в 2015 р. – 95%. З неповагою до прапора ставляться лише 1% громадян, а 1% – бажають змінити прапор²².

З 2004 р. українська спільнота відзначає День Державного Прапора України (Указ № 987/2004 від 23 серпня 2004 року «Про День Державного Прапора України»). Впровадження святкування Дня Державного Прапора одержало вагомий підтримку в українському суспільстві. Урочисті заходи розпочинаються із підняття Державного Прапора України, у всіх містах проходять своєрідні акції, флеш-моби, під час яких на центральних площах малюють прапорове полотнище, дарують перехожим прапорці, випускають в небо повітряні кульки із

²¹ Опанащук В. Від пращурів до нащадків [Електронний ресурс] / Опанащук В. – Режим доступу : <http://filatovich-livingword.com.ua/#sthash.ZBphla2H.dpuf>

²² Українці головним атрибутом незалежності вважають «мову» [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2012. – 23 серпня : Сайт газети Українська правда. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua>; 95% українців пишаються прапором України [Електронний ресурс] // Сайт: INSIDER. Правдиві новини України та Світу. – Режим доступу : <http://www.theinsider.ua/politics/55d59883ce188/>

синьо-жовтою барвою. Відзначення цього свята в Україні має за мету пошанування історії українського державотворення, державної символіки незалежної України, виховання поваги у громадян до державних символів країни.

В історії кожного народу є постаті, з якими пов'язані доленосні події. Їхні імена набувають символічного значення і для наступних поколінь служать взірцями. Таким вагомим символом українського націоналістичного руху ХХ ст. є Степан Бандера. З його іменем асоціюється національно-визвольна боротьба українського народу. Оксана Забужко зауважує, що ім'я Бандери означає латиною у староукраїнській мові «прапор»²³. Степан Бандера виступає для українського народу постаттю гігантського масштабу. Бандера є теоретиком, організатором і символом героїчної та безкомпромісної боротьби українців за власну державність і свободу народів у 30–50 роках ХХ ст. Він постає прикладом високої ідейності та жертвовної боротьби за національне визволення України. Поряд із іменем Степана Бандери українці ставлять ім'я Тараса Шевченка, який для українського народу є сумлінням та бунтівним розумом. Його Кобзар сприймають як прапор української нації. Сьогодні зі словами Шевченка ідуть на Майдан, на супротив владі, його називають революціонером сучасності, з ним пов'язують історію про переслідуваних за правду. Тарас Шевченко є ідеологічним символом нашого народу.

Події відстоювання та утвердження державної незалежності України ознаменовані в історії нашого народу як окремими видатними постатями, так і численними відданими героями-патріотами. На початку ХХ ст. українці здійснили спробу створити власну демократичну державу, проте нашоствхнулися на значні перепони. Одним із найтрагічніших символів національного поступу українців до власної державності є Крути. Молоде українське покоління, рятуючи честь своєї Вітчизни та відстоюючи право мати свою державу, віддало своє життя за ново проголошену Українську державу. Їхня жертвна смерть розцінюється сьогодні багатьма українцями як приклад початку творення нового типу українця. Крути змінили світогляд української нації, вони виступають символом жертвовності за національну незалежну державу. Вчинок героїв Крут повторили у ХХІ ст. українські воїни, які відстоюють цілісність держави на Сході України. Якщо молодих хлопців-крутянців студент Пансильванського університету у своєму

²³ Бандера – прапор, герой чи незаслужено прославлений? [Електронний ресурс] // Сайт : BBC UKRAINIAN. com. – Режим доступу : http://www.bbc.com/ukrainian/indepth/story/2009/01/090103_bandera_interactive_kk.shtml

дослідженні назвав «лицарями абсурду», то сьогодні українських патріотів називають першими українськими «кіборгами». Юнаки, які загинули під Крутами, залишилися в пам'яті народу як непереможні духом. Події минулого є глибоко символічними для сьогодення та служать взірцем незламності національного духу українського народу.

Отож, як свідчить історія, саме у кризові часи народ прагне до глибокого переосмислення своїх досягнень, щоб іти в майбуття правильно вибраним шляхом. Славетні історичні події та герої нашої України підказують всім свідомим українцям, який зробити вибір, щоби знову не згубити здобуту дорогою ціною незалежність. Основним лейтмотивом у процесі творення національної суверенної держави виступає утвердження сили духу, життєдайної енергії, волелюбності та справедливості. Слова возвеличення духа, душі, волі, свободи, братерства, козацького роду звучать у величному державному гімні України як найшанованішому національному символі.

Слово «гімн» походить з давньогрецької мови «зіткана», похвальна пісня. У слов'янській мові відоме слово – «славень» від слова «славити». Наш народ прославляє свою землю, свою націю, свій рід, свій звитяжний дух, своє віковичне прагнення бути вільним. Тому у величній пісні всього народу мали би переважати саме такі поняття. Пісня може стати славнем тільки тоді, коли весь народ відчує в ній глибокий патріотичний зміст, прагнення до утвердження національної ідеї.

На роль національного гімну, як відомо з історії, претендували твори, які були написані в різні часи та різними авторами, а саме: «Дай же, Боже, добрий час» Ю. Добриловського, «Я русин бил, єсть і буду» О. Духновича, «Мир вам, браття!» І. Гушавлевича, «Заповіт» Т. Шевченка, «Не пора» та «Вічний революціонер» І. Франка. Проте найбільше вподобався українцям той текст, який відображав їхні тогочасні прагнення. Справжньою піснею уславлення, а пізніше державним гімном став вірш П. Чубинського «Ще не вмерла Україна». Музику до нього написав дещо пізніше М. Вербицький.

Історія створення українського гімну бере початок з осені 1862 р., коли на одній з вечірок у П. Чубинського сербські студенти, які навчалися в Київському університеті, заспівали патріотичну пісню свого народу «Серце б'ється і кров ллється за свою свободу». П. Чубинському пісня дуже сподобалася і він написав текст «Ще не вмерла Україна». Є й інша версія, за якою автор на одній із зустрічей у розмові про похорон Т. Шевченка почув історію про панахиду за вбитим під час маніфестації у Варшаві поляком. На маніфестації виконували власне польський гімн. П. Чубинський висловив ідею про

український гімн. В той же вечір він і запропонував свій текст. Його озвучили і пісня дуже швидко стала популярною, її текст поширився серед народу. 20 жовтня того самого року шеф жандармів князь Долгоруков дав розпорядження вислати П. Чубинського «за шкідливий вплив на розум простолюду» («за вредное влияние на умы простолюдинов») на проживання в Архангельську губернію²⁴.

Музику на слова П. Чубинського написав о. М. Вербицький, після того як прочитав у львівському журналі «Мета» 1863 р. (№ 4) поряд із творами Т. Шевченка вірш «Ще не вмерла Україна», під якими помилково стояло ім'я Шевченка. М. Вербицький загорівся бажанням покласти на музику всі опубліковані в журналі твори Кобзаря. Мелодія до вірша «Ще не вмерла Україна» – майбутнього гімну – дуже сподобалася українцям і була підхоплена народом.

Щоправда, не всі повірили в автентичність тексту гімну. Серед громадськості ширилася думка про перекладений та перероблений на українську мову польський гімн, оскільки гімн Польщі дуже близький за змістом. Підставою подібності гімнів може послужити тогочасний стан як поляків, так і українців. Впевненість у перемогу над ворогом та відродження своєї держави висловлювали у той період також серби, чехи, словаки, хорвати, болгари. Польський гімн «Марш Домбровського», який був написаний ще у 1797 р., відповідав сподіванням багатьох поневолених народів. Наприклад, словаки написали гімн «Гей, слов'яни», болгари – «Шумить Маріца», а українці – «Ще не вмерла Україна». Кожен народ, який терпів від поневолення, у якого забирали його культурну традицію, прагнув стисло, за допомогою живого слова висловити свої віковічні прагнення. В умовах бездержавності та несправедливості слова: «Ходім – настав славетний час!» (гімн Франції); «Підем в прірву двообою, до радісних днів» (гімн Ірландії); «Що нам чужа сила взяла, шаблею відберем» (гімн Польщі); «Прокинься, румуне, від смертельного сну» (гімн Румунії) та інші звучать як такі, що відображають реальність, є актуальними та болючими. З плином історії у кожного народу було відстояне своє прагнення, зміни сталися на краще, проте тексти гімнів були ті самі. Слова, які є близькими, синонімічними за смыслом до слів інших хвалебних і закличних пісень, не викликають сьогодні спротиву та сумніву. У часи протистояння, зокрема в період Помаранчевої революції та Революції гідності, наш народ знову пригадав ті події протесту, боротьби за свою волю, і тому знову так звитяжно пролунав

²⁴ Мельничук І. Павло Чубинський як географ-краєзнавець [Електронний ресурс] / І. Мельничук. – Режим доступу : geoknigi.com/book_view.php?id=447

український славень на майданах та вулицях сіл та міст держави. Під час Революції гідності виконували Гімн не тільки на офіційних зустрічах, його співали повсюдно, його підхопили не тільки українці, а й ті, які не знали української мови, не знали нашої минувшини, проте відчули в голосі кожного свободолюбного українця сердечні почуття та вболівання за свою країну. Гімн України став могутнім символічним осердям, яке притягувало представників різних націй та народностей, яке було доказом того, що такі національно свідомі, духовно багаті люди здатні стати володарями своєї долі. Гімн України є виразником ідентичності і консолідації нації.

Президент України Петро Порошенко видав Указ про відзначення 200 – річчя від дня народження Михайла Вербицького та 150-ї річниці першого публічного виконання національного гімну «Ще не вмерла України і слава, і воля», яке відбулося 10 березня 1865 р. Коли виконується Гімн держави, серце кожного її громадянина має наповнюватися почуттям гордості за свій край, народ, усвідомленням своєї ролі у творенні майбутнього держави.

Опитування, які проводилися серед громадян України у 2012 р. свідчать про те, що гімн української держави викликає гордість у 30% громадян, тоді як у 2011 р. – 23%, а в 2015 р. – 86,8%. Позитивно до українського гімну ставляться 53% опитуваних, а негативно – 6%. Бажання змінити текст гімну висловили 7% респондентів²⁵. Серед громадськості сьогодні шириться думка про те, що у гімні звучать ноти песимізму, смутку, заклику до смерті. Слова такого гімну не програмують щасливу долю народові, а знову штовхають у прірву зневаги та розбрату. На сторінках соцмереж ведеться обговорення щодо створення нового гімну України – оптимістичного, життєствердного, який би підтримав дух народу. Версій нового гімну є багато. Перша за все, висувається пропозиція замінити слова, які несуть негативну енергетику, оскільки гімн держави повинен розкривати програму творення як сьогодення, так і майбутнього²⁶.

Гімн держави є її святинею. Текст Гімну як величного державного символу відображає ті найголовніші цінності нації, які кожен за будь-яких умов готовий відстоювати. Це переконливо підтвердили українці, які піднялися на заклик Майдану відстоювати ідею незалежності. Зміна

²⁵ Українці головним атрибутом незалежності вважають «мову» [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2012. – 23 серпня : Сайт газети Українська правда. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua>.; 95% українців пишаються прапором України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.theinsider.ua/politics/55d59883ce188/>

²⁶ Хлівний А. Як українці гімн писали [Електронний ресурс] / А. Хлівний – Режим доступу : <http://www.vu.mil.gov.ua/index.php?part=article&id=1427>

Державного гімну, як і зміна кольорів на прапорі наразі є відкритим питанням, яке потребує всебічного обговорення як у наукових колах, так і серед громадськості.

Отже, роль та смислове навантаження слова були і залишаються першорядними у культурній традиції українського народу. Відповідно, поряд із національними державними символами як чинниками державотворення постає символ мови, оскільки світобачення та світорозуміння народу виражається і закріплюється у мовній картині світу. Процес передачі одним поколінням найбільш значущих надбань нації іншій генерації здійснюється за допомогою вербальних символів, які належать до найбільш значимих чинників національно-культурної самоідентифікації. Саме вони є своєрідними ретрансляторами історично значимих смислів, архетипних образів; у них закодована пам'ять слова в його поліфункціональних культурних контекстах. Мова є особливою енергетикою духу, виразником людського буття, нації та культури. Вона зберігає історію народу, спосіб буття, думки, семантичне багатство, мелодику, характер природи етносу²⁷.

Володіння рідною мовою є головним критерієм національної ідентичності. Засновник загального мовознавства В. Гумбольдт писав: «Мова є неначе зовнішнім проявом духу народів: мова народу є його дух, і важко уявити собі щось більш тотожне»²⁸. Мова є засобом, що формує думку, а тому саме через мову В. Гумбольдт пропонував вивчати духовні особливості народів.

На ролі мови у формуванні людської думки наголошує і О. Потебня. «Людина, – зазначає він, – яка говорить двома мовами, переходячи від однієї до іншої, змінює разом з тим характер і спрямування течії своєї думки, причому так, що зусилля її лише змінюють колію думки, а на подальший хід її впливає лише опосередковано»²⁹. Слово є базовим принципом свідомості нації, саме у мові закладене все різноманіття національного бачення світу. Завдяки мові люди й народи можуть ставати двигунами вселюдського поступу, а без неї – лошатами біля чужих возів³⁰.

Розвиток національної мови тісно пов'язаний із духовним життям народу, його самосвідомістю, культурою, вірою. Ступінь зрілості народу і ступінь глибини його духовної культури – це ступінь розвитку

²⁷ Кононенко П. Свою Україну любіть / П. Кононенко. – К. : Твім інтер, 1996. – С. 56.

²⁸ Гумбольдт Ф. В. Избранные труды по языкознанию / Ф. В. Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1984. – С. 68.

²⁹ Потебня О. Эстетика и поэтика / О. Потебня. – М. : Искусство, 1976. – С. 377.

³⁰ Кононенко П. Мова і майбутнє України / П. Кононенко // Українознавство. – 2003. – № 1. – С. 8.

рідної мови. Між життям людини і життям мови немає великої різниці, вважав І. Огієнко³¹.

У науковій думці немає єдиної концепції історичного розвитку української мови. Найбільш ґрунтовними дослідженнями є розвідки Ю. Шевельова та О. Шахматова. Академік Ю. Шевельов висунув гіпотезу про виокремлення української мови із праслов'янської³². О. Шахматов припускає, що українська мова походить із «спільно руської прамови»³³. О. Потебня вважав, що східнослов'янська мовна територія у далекому минулому становила певну спільність – руську мову, з якої пізніше витворилася основа української мови³⁴. Отож, можна припустити, що українська мова існувала вже за часів Київської Русі. Як свідчить історія, за правління Ярослава Мудрого руська мова досягає максимального розвитку. Найвідоміші люди того часу виражали свої думки не іноземною, а рідною, руською мовою. Приблизно з XIV ст. з церковного вжитку зникає церковнослов'янська мова, а руську у діловій сфері витісняють польська та латинська. З другої половини XVII ст. Російська імперія загальмовує розвиток української мови, а з XVIII ст. всі різновиди української писемності занепадають у всіх сферах життя, їх замінює російська мова. Оскільки українська мова була пов'язана із розвитком української державності, культури, освіти, то російський царизм викорінював усі вияви, які пов'язані із національним життям та прагненням до свого, рідного. Так, за часів Катерини II були ліквідовані всі залишки української державності. У всіх школах було введено російську мову. Тому на кінець XVIII ст. національні традиції занепадають, а народ позбавляється української літературної мови. Єдиною повноцінною формою залишається проста, народна, розмовна мова та усна народна творчість.

Особливо руйнівним для української мови був Валуєвський циркуляр 1863 р. згідно з яким: «Української мови не було, не має і бути не може, а хто цього не розуміє – ворог Росії»³⁵. Вже починаючи із 1622

³¹ Огієнко І. Як живе кожна мова / І. Огієнко // Рідна мова. – Варшава, 1935. – 134 с.

³² Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов. – Х.: Акта, 2002. – 1066 с.

³³ Шахматов О. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII ст. / О. Шахматов, А. Кримський // Шахматов О. Короткий нарис історії української мови. – К., 1922. – С. 7–14.

³⁴ Потебня А. А. К истории звуков русского языка / А. А. Потебня // Этимологические и другие заметки. [Т.] 3 / А. А. Потебня. – Варшава : в тип. М. Земкевича и В. Ноаковского, 1881. – 142 с.

³⁵ Лизанчук В. Навічно кайдани кували / В. Лизанчук // Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні / В. Лизанчук. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1995. – С. 94.

р. – аж до розпаду СРСР було 58 хвиль заборони вжитку української мови. Проте, як пише Дмитро Павличко у вірші-зверненні «До української мови»:

«Не віддай нікому свого берла,
Встань, здіймися в силі молодій,
Не радій з того, що ти не вмерла,
А з того, що вічна ти, радій!»

Вижити українській мові допомогли такі відомі усьому світу українці, як: Іван Котляревський, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Леся Українка, Іван Франко та інші. Саме мова стала для них зброєю у відстоюванні національної ідеї, збереженні культурних традицій, національних інтересів.

Мова виступає найвагомим чинником консолідації нації, її основною ознакою. Вона зміцнює державу та націю. Держава без мови втрачає свої ознаки суверенітету, проте вплив мовного чинника на процес згуртування нації є непростим. Впровадження та відстоювання єдиної державної мови в незалежній Україні стикається з безліччю проблем. Першим завданням, яке стоїть перед державою, – це утвердження мовного авторитету, створення таких умов, за яких говорити українською мовою було б необхідно, а знати – корисно.

Пізнання картини світу потрібно здійснювати насамперед за допомогою рідної мови, оскільки пізнання та осмислення того, що пізнаєш на рідній мові, збуджує емоції, почуття, витворює колоритні національні образи, які пізніше зринатимуть у пам'яті та налаштуватимуть особистість на піднесений, патріотичний стан. Як писав Тарас Шевченко: «Ну що б, задавалося слова... Слова та голос – більш нічого. А серце б'ється – ожива, Як їх почує!...»³⁶. Тільки за допомогою рідної мови можна найбільш виразно передати силу вияву переживань та почуттів.

У процесі спілкування ввічливим вважається вибір мови свого співбесідника, проте цю мовну етичність може витримати тільки високоосвічена, з багатим знанням мови людина. Вступаючи на землю іншого народу, варто пам'ятати, що мовно-культурні традиції цієї держави є для її населення найважливішими, тому розмовляти їхньою мовою буде не тільки прикладом етикету, а й доказом миролюбності та дружелюбності.

У кожній мові усталеними є вирази привітань на знак поваги та пошани. У нашій мові звертання, форми ввічливості, етичні формули

³⁶ Шевченко Тарас. Зібрання творів : у 6 т. / Тарас Шевченко – К., 2003. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – С. 94–95.

мають своє глибоке національне коріння, яке ретранслюється у час високих технологій. Так, форми: «День добрий! На все добре! Щастя Вам! Доброго здоров'ячка!», а також звернення: «Добродію, милий пане, панянку, паничу, вельмишановний, дорога матінко, моє Вам шануваннячко» підкреслюють високий виховний потенціал нашого українського народу. Не розгублені мовно-культурні традиції є головним чинником та пріоритетом у формуванні національної самобутності народу в епоху постмодерну. Саме за допомогою мовних усталених виразів, звертань, гасел, девізів, які найчастіше звучали за часу Євромайдану, українці ідентифікували себе у світі як окрема нація, про яку, мабуть, дехто почув вперше. Після Революції Гідності багато українців стали ще більше гордитися своєю мовою, своєю піснею. Коли Руслана Лижичко на Євробаченні заспівала колоритну українську пісню, світ зрозумів, яку силу виражає українська мова, який дух глибокого патріотизму закладено в ній. Тому вітання «Слава Україні!» звучало і з уст українця, який хотів побажати утвердження свободи та незалежності своєму народові, а також і з уст іноземця, який підтримував ці бажання та готовий був їх відстоювати.

Українська мова увібрала в себе як героїчну історію народу, так і риси національної вдачі її носія. Говорячи про українську мову, ми не повинні забувати про її милозвучність, пісенність, вокалізм, потенцію гармонійного суголосся, багатозначність, смисловмісткість. Найбільша естетика української мови криється у її здатності творити художні образи, розгалужуватись на різні роди, жанри, стилі. Українська мова є носієм збереження, поширення та нагромадження інформації. Вона визнана серед інших мов, як така, що може і здатна передавати думки інших народів. Українською мовою здійснено переклади видатних європейських класиків художньої, філософської та наукової літератури.

У процесі історичного розвитку із використанням мови кожна людина долучається до національної свідомості, до спільного знання і лише завдяки цьому процесу стає можливе формування самоідентичності. Мова передає весь багаж поколінь нації, постає свідком подій минулого, тому національна ідентичність формується та змінюється через мову та завдяки їй.

Отже, мова є увиразнювальною ознакою людини, вона тісно зв'язує людину із культурою. Мова є вербальним втіленням культури. Мовна ідентичність рівнозначна культурній ідентичності. Якщо людина втрачає мову – вона втрачає і культуру. Слушними є слова Ліни Костенко: «Нації вмирають не від інфаркту, спочатку в них відбирають мову».

Досліджуючи мову та дискурс різних національностей, етносів, класів, Дж. Фішман припускає у своїй теорії, що мова пов'язана з ідентичністю трьома способами: перший спосіб – індексальний – мова асоціюється з певною культурою. Найбільш виразно передає культуру, її надбання тільки та мова, яка історично асоціювалася з культурою. Другий спосіб – символічний – доля мови пов'язана із долями її носіїв. Третій спосіб – вербальний – весь життєвий потік людини, її етичні принципи, сприйняття світу, естетичні смаки оцінюються за допомогою мовних фігур, які існують у національній культурі. Мова може бути виразною ознакою ідентичності для одних груп і не бути для інших³⁷. Ряд науковців є прихильниками твердження про тісний зв'язок мови з етносом, інші висловлюють думку про те, що деякі етноси змогли продовжити своє існування навіть перейшовши на іншу мову. Наприклад, у Великобританії, англійська мова повністю витіснила корінні мови, а саме: ірландську як національну³⁸. На сьогодні популярною є думка про спільну мову майбутнього людства – англійську. Незворотний глобалізаційний процес змушує громадян світу швидко вивчати інші мови. Сила мови пропорційна силі нації. Могутність нації і в економічному, і в технічному статусі дає всі підстави для переконливого існування мови у своїй державі. Цим може на сьогодні похвалитися тільки Китай. Не тільки китайці, а й близько 2 млн. іноземців висловлюють бажання вивчати китайську мову. Політика уряду Китаю спрямована на збереження національних колоритних традицій, зокрема на відтворення їх своєю рідною китайською мовою³⁹.

У нашій державі, на думку Ліни Костенко: «Українська мова стала фактором відчуження. Не інтелектуальне надбання століть, не код порозуміння, не першоелемент літератури, а з важкої руки Імперії ще й досі для багатьох – це ознака націоналізму, сепаратизму, причина конфліктів і моральних травм»⁴⁰.

Мовно-комунікативна політика у нашій державі змінилася після Помаранчевої революції. У всіх засобах масової інформації було вжито

³⁷ Fishman J. A. Reversing Language Shift : Theoretikal and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages / Fishman J. A. – Clevedon, England : Multilingual Matters, 1991. – P. 13.

³⁸ Smolicz J. Culture and Educated in Plural Society / Smolicz J. – Canberra, Australia : Curriculum Development Centre, 1979. – С. 63–64.

³⁹ Liebkind K. Social Psychology // Handbook of Language and Ethnic Identity / Ed. By Joshua A. Fishman. – NewYork-Oxford : Oxford University Press, 1999. – P. 143.

⁴⁰ Костенко Л. Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф [Електронний ресурс] / Л. Костенко. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/akciya-dnya/ukrayina-yak-zhertva-i-chinnik-globalizaciyi-katastrof>

заходів для поширення української мови. Питання захисту української мови як державної спричинило розкол у нашому соціумі. У 2008 р. 41% опитуваних підтримали пропозицію про надання російській мові статус державної, але 51% виступили проти цього, 8% ще не визначилися. Прихильників двомовності за 2009–2010 рр. дещо зменшилося (з 52–54% до 41%), проте зросла кількість противників – з 40–41% до 51%. Найбільше прихильників є на Донбасі – 75%, на Півдні – 72%, на Сході – 53%. Жителі Центральної та Північної України не підтримують такої ініціативи (70%), як і населення на Заході (90%). Позитивним є те, що більшість українців не є агресивними в обговоренні мовного питання. Також важливим є той факт, під час опитуванні у 2012 р. майже 80% респондентів підтвердили, що вони протягом року не мали жодних проблем з використанням рідної мови⁴¹.

Хвилю протестів спричинив «мовний закон» Колесніченка-Ківалова, який був ухвалений улітку 2012 р. при владі Віктора Януковича. У законі зазначалося, що державною мовою є українська, але закон дозволяє розширювати використання регіональних мов. Згідно із законом громадяни, які проживали на території, де функціонувала мова меншин, зобов'язані використовувати та розвивати регіональну мову. Законопроект порушував Конституцію України та підривав конституційний лад. Незадоволення законом породило акцію голодування під Українським домом у Києві. Громадськість вважала, що закон надає перевагу російській мові та стає причиною роз'єднання України. 23 лютого 2014 р. під час Революції гідності Верховна рада зібрала екстрене засідання та скасувала закон Колесніченка-Ківалова. За його скасування проголосували 232 народні депутати, проте ще й досі чинний президент не підписав цей документ, тому мовний закон чинний, права російськомовного населення України захищені.

Попри різні суперечності в мовному питанні, на думку значної частини українців, українська мова є найшанованішою у нашій державі. Як доказ може послужити опитування, яке провела соціологічна служба Центру Разумкова разом із Фондом «Демократичні ініціативи» в 2012 р., а саме: 36% громадян визнали, що державною мовою дуже гордяться, а 55% засвідчили позитивне ставлення до української мови⁴². У 2014 р., за даними соціологічного дослідження, українську мову

⁴¹ Динамика идеологических маркеров [Электронный ресурс] : сайт социологической группы «Рейтинг». – Режим доступа : <http://www.info@ratinggroup.com.ua>. ; Головаха Є. Українське суспільство 1992 – 2008 : Соціологічний моніторинг / Є. Головаха, М. Панина. – К., 2008. – 85 с.

⁴² Українці головним атрибутом незалежності вважають «мову». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua>.

вважають рідною близько 70% жителів України, водночас виявляють бажання вивчати її на рівні з англійською мовою – 89%⁴³. Престиж української мови залежить від рівня розвитку її носіїв. «Мовна політика, – як зазначає І. Варзар, – це система політико-організаційних та правоуправлінських заходів держави зі свідомого впливу на процес функціонування мов у багато народній країні»⁴⁴. Говорити про мовну політику – це мати на увазі різні заходи влади, які спрямовані на захист національних інтересів, на підтримку державної мови, на врегулювання мовного питання, видання навчальної, наукової та художньої літератури.

Автори монографії «Стратегія і тактика, стан національної безпеки України» зазначають: «Повинна зберігатися єдина мовна основа державної ідентичності. Мова виконує значущу соціальну й політичну функцію – це елемент, який консолідує суспільство, цементує націю в більш-менш єдиний і однорідний склад. А решта мов повинні мати інші функції – ними можна й потрібно послуговуватися в різноманітних сферах громадського життя»⁴⁵. Державна мова має єднати всіх громадян навколо загальнодержавних проблем. Українська мова має бути мовою не тільки українців, розмовляти неї мають право всі національності з метою порозуміння та порядку в суспільстві.

Перед тим, як сформулювати висновок викладу матеріалу, на нашу думку, заслуговує на увагу у формі ліричного відступу прозова оповідь П. Столярчука на підтвердження багатства та смислозначимості української мови. «Було це давно, пише він, – ще за старої Австрії. В купе швидкого потягу Львів – Відень їхали чотири пасажири: англієць, німець, італієць і українець. Говорили про різне і нарешті почали – про мови: чия мова краща, багатша, котрій належить світове майбутнє. Самозрозуміло – кожний вихваляв свою мову!

Англієць заявив, що Англія – це країна завойовників і великих мандрівників, які славу її мови рознесли по всьому світу. Англійська мова – це мова Шекспіра, Байрона, Діккенса, Ньютона, Дарвіна та

⁴³ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 1 (15), Т. 2 / головні ред. д. е. н. В. М. Ворона, д. соціол. н. М. О. Шульга. – К.: Інститут соціології НАН України, 2014. – 450 с.

⁴⁴ Варзар І. Співвідношення толеранції, валенції та віоленції у координатах методу тріадної кореляції цінностей та орієнтацій соціально-політичного розвитку / Варзар І. // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності : зб. наук. праць / за ред. П. Ю. Сауха. – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2011. – С. 29–41.

⁴⁵ Стратегія і тактика, стан національної безпеки України / за заг. ред. акад. НАН України, д. т. н. В. П. Горбуліна. – К. : ГО «Розмай», 2006. – (Серія «Дослідження і розробки у сфері євроатлантичної інтеграції України»; вип. 35). – С. 111.

інших великих письменників і науковців. Очевидно – англійська мова – це світова мова!

Гордовитий німець відразу заперечив, бо німецька мова – це мова двох імперій: Великонімецьчини та Австрії. Це мова філософії, техніки, армії, медицини, мова славетних Шіллера, Канта, Вагнера, Гете і Гейне. І тому тільки німецькій мові належить світове майбутнє.

Італієць, посміхаючись, сказав: «Ви обидва не маєте рації. Моя мова – мова сонячної Італії – це мова музики, мова кохання – а про кохання мріє кожен. Італійською мовою написані славетні твори Данте, Боккаччо, Петрарки, лібрето знаменитих опер Верді, Пуччіні, Россіні та інших великих італійців. Ні, тільки італійська мова може стати провідною мовою в світі!».

Українець – по довшій мовчанці сказав: «Я міг би, панове, як і Ви, хвалитись, що моя рідна мова – це мова незрівнянного сатирика Котляревського, безсмертного генія Тараса Шевченка, неперевершеного в світі лірика Лесі Українки, великого титана Франка. Я міг би назвати багато славетних імен свого народу, але не в тому суть! Ви ж нічого не сказали про саме багатство і можливості Ваших мов. А це найважливіше! От, скажімо, чи могли б ви у своїх мовах написати невелике оповідання, в якому би всі слова починалися з тієї самої літери?!»

О ні! Це неможливо – заявили всі.

Ось, на ваших мовах це неможливе, а в нашій – це зовсім просто! Назвіть якусь букву, – звернувся він до німця.

Хай буде «П», – сказав той.

Добре. Оповідання буде називатися «Перший поцілунок». Популярному перемишльському поету Павлу Петровичу Подільчаку прийшло поштою приємне повідомлення: Приїздить, Павле Петровичу, – писав поважний правитель Підгорецького повіту Полікарп Пантелеймонович Паскевич, – погостюєте, повеселитесь!

Павло Петрович поспішив, прибувши першим потягом. Підгорецький палац Паскевичів привітно прийняв приїжджого поета. Потім під'їхали поважні персони – приятелі Паскевичів. Посадили Павла Петровича поряд панночки – премилої Поліни Полікарпівни. Поговорили про політику, погоду, Павло Петрович прочитав підібрані пречудові поезії. Поліна Полікарпівна програла прекрасні полонези, прелюдії. Поспівали пісень, потанцювали падеспан, польку...

Прийшла пора – попросили пообідати. Поставили повні підноси пляшок портвейну, плиски, пшеничної, підігрітого пуншу, пільзнерського пива. Принесли печених поросят, приправлених перцем півників, пахучі паляниці, печінковий паштет, пухкі пампушки під

печеричною підливою, пироги, присмажені плячки... Потім прислуга подала пресолодкі пряники, персикове повидло, помаранчі, повні порцелянові полумиски полуниць, порічок. Почувши приємну повноту, Павло Петрович подумав про панночку. Поліна Полікарпівна попросила прогулятися по Підгорецькому парку, полюбуватись природою, послухати пташині переспіви. Пропозиція повністю підійшла підхмеленому поету. Походили, погуляли... Порослий папороттю прадавній парк подарував парі приємну прохолоду... Повітря п'янило принадними пасовищами... Посиділи, помріяли, позіхали, пошептали, пригорнулися. Прозвучав перший поцілунок... Прощай, парубоче привілля! Прийдеться поету приймакувати»⁴⁶.

Поданий уривок може викликати як емоції, так і аргументи для подальшої дискусії з причини унікальності української мови. Це може бути темою для наступного дослідження.

Отож, на основі проведеного дослідження можна виокремити такі тенденції у подальшому розкритті поставленої проблеми:

- Національні символи держави, що мають глибоку історію, можуть виступати основними чинниками державотворення. Народ вбачає у національній символіці риси українського характеру, самобутність та код нації;
- Визнавши тризуб як оберіг нашого роду, знак державної влади, пропонується перенести його на тло державного прапора. Питання створення нового жовто-блакитного прапора України із золотим тризубом посередині полотнища є предметом для подальших розвідок;
- Темою для обговорення у широких наукових колах є питання зміни тексту Славня України. Відкритим є питання наявності ідеї песимізму в тексті гімну, що навіює у народі страх перед смертю, боязнь тривалої боротьби, пролиття крові за національну ідею. Натомість запропоновано гімн із оптимістичним змістом, із уславленням щасливого та радісного життя у нашому краї;
- Державні національні символи здобули нині належну підтримку та повагу серед усіх національностей України, що вказує на формування зрілого громадянського суспільства;
- Ступінь зрілості народу і ступінь глибини його духовної культури – це ступінь розвитку рідної мови. Вирішення мовного питання залежатиме не від тиску держави на громадськість, а від зміни світоглядних смислів та психологічного клімату в країні. Українською

⁴⁶ Столярчук П. Цікава розповідь про незвичайні можливості української мови [Електронний ресурс] / П. Столярчук. – Режим доступу : blog.i.ua/community/586/1050484/

мовою повинна вестися державна документація, державні службовці повинні мати добрі знання української мови. Окрім того, українська мова має бути престижною у досягненні кар'єри. Високий рівень знання своєї рідної мови має бути на рівні зі знанням іноземної мови. Це дасть змогу українській державі забезпечити розвиток суспільства загалом.

3.2. Сутність та динаміка змісту національних традицій у процесі розбудови суверенної української держави

Розбудова суверенної української держави потребує не лише осмислення закономірностей її розвитку в сучасний період, а й об'єктивного наукового аналізу історичного досвіду. Системні реформи, які розгортаються в Україні в останні роки, спонукають до детального аналізу та переосмислення культурно-історичних витоків нашого народу. У руслі поставленої проблеми особливої уваги потребує дослідження питання національної демократичної традиції як невичерпного джерела формування та утвердження духу нації у процесі творення української суверенної держави. З кожним роком існування України як незалежної держави зростає інтерес до осмислення етнонаціональних традицій як незмінної основи соціокультурного буття українця. Пошанування традицій дає змогу суспільству уникати як застою, так і розчинення в іноетнічному середовищі. Вивчення та критичне переосмислення національних традицій обумовлене потребою їх практичного втілення в сучасних умовах державотворення.

Національні традиції для українського етносу є оберегом, завдяки якому народ вистояв і зберіг свою ідентичність в умовах перманентної його асиміляції. Зазначимо, що в Україні ніколи не існувало належних умов для розвитку власних традицій. Колоніальна влада свідомо і системно викорінювала будь-які вияви національної активності в різних сферах: соціальній, політичній тощо. Саме феномен традиції утримує націю та кожного індивіда в історії. За словами відомого філософа екзистенціаліста Карла Ясперса: «Життя людини як такої в світі визначається її зв'язком і спогадами про минуле із передбаченням майбутнього. Вона живе не ізольовано, як член сім'ї в будинку, як товариш у спілкуванні індивіди, як співвітчизник, що належить якомусь цілому. Вона є сама собою завдяки традиціям, що дають їй змогу заглянути в темні глибини свого походження, відчуваючи відповідальність за майбутнє своїх близьких; занурена на довгий час в

субстанцію своєї історичності, вона дійсно присутня у світі, що створений нею із отриманої спадщини»⁴⁷.

З давніх часів не лише філософи, а й суспільні діячі, звертаючись до минулого, прагнули знайти вирішення питань сьогодення. Проблема національних демократичних традицій виступала об'єктом дослідження таких відомих історичних діячів, як М. Костомаров, М. Драгоманов, М. Грушевський, В. Липинський, І. Лисяк-Рудницький, О. Кульчицький, Г. Ващенко та інших. Серед праць сучасних вітчизняних науковців відомі дослідження К. Грабчака⁴⁸, А. Дондюка⁴⁹, О. Климової⁵⁰, О. Ляшко⁵¹, О. Олексишин⁵², О. Ткаченко⁵³, О. Рудакевича⁵⁴ та інших.

Термін «традиція» походить від латинського *traditio*, що означає «передавання»; лексема *trado* має значення «передавати, вручати з рук в руки». У загально-філософському смислі «традиція» є певним типом відносин між послідовними стадіями об'єкта, що розвивається, у тому числі й культури, коли «старе» переходить у «нове» та продуктивно «працює» в ньому⁵⁵.

У сучасній культурологічній літературі поняття «традиція» розуміється як соціальна і культурна спадщина, що передається від покоління до покоління та відтворюється в певних суспільствах та

⁴⁷ Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс ; [пер. с нем]. – М. : Политиздат, 1991. – С. 223.

⁴⁸ Грабчак К. К. Традиції як різновид етнічних цінностей: українські аспекти / К. К. Грабчак // Традиція і культура. Культурний набуток людства у свідомості нових поколінь : матеріали Міжнар. наук. конф., 8–9 червня 2007 р. Ч. 1. – К., 2007. – С. 31–32.

⁴⁹ Дондюк А. М. Традиція як спосіб людського буття : дис... канд. філос. наук : спец. 09.00.04 / А.М. Дондюк. – К., 1996. – 174 с.

⁵⁰ Климова О. В. Вплив традиції на особистість і суспільство [Електронний ресурс] / О. В. Климова. – Режим доступу : www.filosof.com.ua/Jornel/M_62/Klymova.pdf; Климова О. В. Традиція і соціокультурна ідентичність [Електронний ресурс] / О. В. Климова. – Режим доступу : www.filosof.com.ua/Jornel/M_66/Klymova.pdf

⁵¹ Ляшко О. Б. Традиції полікультурного середовища як чинника соціалізації особистості [Електронний ресурс] / О. Б. Ляшко. – Режим доступу : archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_35/.../F9_doc.pdf

⁵² Олексишин О. О. Традиція як інтегральна складова духовного досвіду людства / О. О. Олексишин // Традиція і культура. Культурний набуток людства у свідомості нових поколінь : матеріали Міжнар. наук. конф., (8–9 черв. 2007 р.) – Ч. 1. – К., 2007. – С. 13–14.

⁵³ Ткаченко О. Місце і роль традиції як духовного феномена у вихованні особистості [Електронний ресурс] / О. Ткаченко. – Режим доступу : archive.nbuv.gov.ua/.../fil/.../Tkachenko Olexandr.pdf

⁵⁴ Рудакевич О. М. Традиції як базові елементи національної політичної культури / О. М. Рудакевич // Політологічний вісник. – К. : ІНТАС, 2010. – Вип. 49. – С. 291–299.

⁵⁵ Спиркин А. Г. Человек, культура, традиция / А. Г. Спиркин // Традиции в истории культуры: сб. статей / Отв. ред. В. А. Карпушин. – М., 1978. – С. 8.

соціальних групах⁵⁶, звичаї, обряди, норми поведінки, погляди, смаки, які історично склались⁵⁷, будь-який колективний (груповий) стереотип діяльності, що базується на навчанні⁵⁸ тощо.

У своєму розвитку традиція проходить такі основні етапи: становлення, пов'язане насамперед з формуванням змісту традиції та утвердженням основних ідей і принципів у межах конкретної соціальної групи, що є своєрідним носієм традиції; інтенсивний розвиток традиції, яка переходить до інших соціальних груп та верств населення; занепад, коли традиція не стимулює розвиток, а форма вже не відповідає її змісту. Основними функціями традиції є регуляторна, нормативна, охоронна, функція соціального контролю, соціальної пам'яті, стабілізації. Традиція передбачає, що ніщо не може залишається незмінним, законсервованим, тому вона, як носій цілісної пам'яті соціуму надає історичним процесам загальної спрямованості. Традиції можна класифікувати за різними параметрами, а саме: на підставі соціальної спрямованості вони можуть бути прогресивні, реакційні або позитивні, негативні і нейтральні; за ступенем розвитку – нові, усталені, відмираючі; за способом передачі – усні, письмові; за сферами суспільної життєдіяльності – політичні, моральні, естетичні, релігійні, традиції матеріальної, соціально-матеріальної і духовної культури.

У розділі увага буде зосереджена на висвітленні сутності та динаміки змісту національної демократичної традиції, її ролі у процесі розбудови української незалежної модерної держави.

В античному періоді ідеї рівності між людьми розвивав Протагор, а вперше термін «демократія» («демос» – народ, «кратос» – влада) вжив Фулідід. Переваги та слабкості демократії досліджували Геродот, Платон, Аристотель, Перікл, Демокріт та ін. Наприкінці VII – на початку IV ст. до н. е. поняття «демократія» сформувалося на позначення політичної системи, яка тоді існувала у деяких грецьких містах-державах, зокрема у Мегарах та Афінах. Визначень демократії є дуже багато. Найбільш загальнозживане трактування демократії ототожнює її з «народовладдям». Це визначення є майже класичним і є універсальним, оскільки може застосовуватися до будь-якого історичного типу демократії і є носієм загальнолюдських цінностей демократії.

⁵⁶ Ерасов Б. С. Социальная культурология: в 2 х ч. / Б. С. Ерасов. – М. : Аспект Пресс, 1994. – С. 280.

⁵⁷ Кононенко Б. И. Культурология в терминах, понятиях, именах : справочное учеб. пособие / Б. И. Кононенко. – М. : Щит-М, 1999. – С. 238.

⁵⁸ Маркарян Э. Традиционалогия как наука о законах трансформационных циклов жизненного опыта людей / Э. Маркарян // *Alma Mater*. – 2000. – № 3. – С. 34.

Зразки, форми та принципи демократії людству вже відомі, і для кожного народу вони мають особливі способи реалізації. Наприклад, у поляків відстоювався принцип аристократизму, або шляхетної демократії, а в росіян – принцип авторитету влади. Росіяни формували царське правління, поляки – панське, а українці започаткували загальнонародне – вічеве.

Вічевий принцип втілював ідею народної влади та право втручатися в княжі справи. Віче часів Київської Русі можна вважати органом народоправства. На таких зібраннях розглядалися питання, які стосувалися князівства загалом: виносились ухвали, обирали князів, укладали з ними договори⁵⁹. Р. Лашенко зазначав, що у Київській Русі віднаходимо такі ... традиції. «... 1. Насамперед, це ідея народоправства. 2. Ідея децентралізації влади. 3. Принцип виборчий (демократичний). 4. Домінування приватно-правних принципів і у сфері державного управління. 5. Договірний характер правних відносин: віче і князь і, як зв'язуюча ланка, ряд; договори князів між собою, договори князів із землями. 6. Держава не панує над людиною, над особою, не являє собою самоціль. 7. Як прояв демократичності державного устрою – повна відсутність станів, замкнених у собі самих корпорацій, каст. І смерд, і боярин політично рівноправні; і смерд, і боярин разом із князем беруть участь у вічі як органі, що виявляє верховну волю народу»⁶⁰.

Демократичні національні традиції пронизують усю будову українського суспільства. Як зазначає Ю. Липа, демократично налаштовані групи створюють еліту, яка «зосереджує в собі знання традицій групи, а з нею взагалі раси. Довше існування таких груп витворює з її традицій ще щось більш випробуване – духовні інституції. ... Недарма «Руська Правда» Києва стала зором і для поляків, і для Литви. Там є струнка ієрархія взаємовідносин людських духовних інституцій і груп»⁶¹.

Демократизм Київської Русі, незважаючи на його недосконалість і нерозвиненість, є символічним для українців. Про коріння демократичних традицій свідчить відсутність жорсткої вертикалі князівської влади, наявність боярської ради як дорадчого органу і повноваження народного віче.

Значний внесок у боротьбу за національні демократичні традиції XV–XVI ст. здійснили братські громадські організації українців.

⁵⁹ Сливка С. С. Українська національна філософія права: антологічний ракурс / С. С. Сливка. – Львів : Воля, 2001. – 168 с.

⁶⁰ Лашенко Р. Лекції по історії українського права / Р. Лашенко. – К. : Україна, 1998. – 254 с.

⁶¹ Липа Ю. Призначення України / Ю. Липа. – Нью-Йорк : Говерла, 1953. – С. 185.

Братчики виступали вихователями моральних якостей людини, її честі й гідності. Члени братства вболівали за поширення шкіл і просвіту широкого загалу. «Сотні вихованців шкіл, – як зазначає історик О. Субтельний, – пройнятих духом національних традицій, а також обізнаних із західноєвропейською наукою, ставали мандрівними вчителями, розходилися по містах і селах у пошуках заробітку. Крім сучасних знань, вони несли почуття власної гідності й непримиренності»⁶².

Помітним етапом у формуванні національно-демократичної традиції є козацький період. Традиції козацької доби є основним джерелом національних досягнень в українській культурі. У козацькій культурі завжди було місце для подвигу, вчинку, який ціною, можливо, найдорожчого – життя, мав принести добро громаді, користь для спільної справи.

Республіканський устрій, демократичні засади співжиття козацької спільноти дають підстави трактувати козаків як лицарів-воїнів, своєрідне військове братство, яке сформувало нову українську державність. Козацтво створило власну військово-політичну і господарську організацію, поступово перетворюючи її у своєрідну демократичну державу зі значними підконтрольними територіями, багатотисячною армією, адміністративним апаратом, скарбницею, звичаєвим правом та символікою. З цього приводу дослідник історії Запорозької Січі Д. І. Яворницький писав: «В основі порядків запорізького устрою лежала община, громада, мир, товариство... Зовнішнім виявом цієї общини була рада... народне віче. На цій раді могли бути присутніми всі без винятку січові козаки, починаючи від військової старшини і кінчаючи простою «сіромою», або простолюддям, «черню». Тут панувала повна рівність між всіма членами общини; кожен користувався однаковим правом голосу, кожен міг відкинути пропозиції іншого і на заміну запропонувати власні плани й міркування; проте коли рішення було прийняте більшістю голосів на раді, воно ставало необхідним і обов'язковим для всіх»⁶³.

Козацтво – це феномен, який характерний для України, як і лицарство для Західної Європи. І козацтво, і лицарство стають соціальним прошарком, способом життя. Перше – це символ України, друге – символ середньовічної Європи. Згодом феномен лицарства зі своїми основними рисами – альтруїзмом та аскетизмом – зник, а

⁶² Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний ; [переклад з англійської Ю. Шевчука]. – 2-е видання. – К. : Либідь, 1992. – С. 93.

⁶³ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький. – К., 1989 – 1991. – Т. 1. – С. 149–150.

козацтво відіграло важливу роль в історії України, її внутрішньому політичному й економічному житті, побуті, культурі, міжнародних відносинах.

Система цінностей козацтва охоплювала такі категорії, ідейні установки і поняття, які мали громадянське звучання та окреслювали ті фундаментальні соціальні, політичні, економічні статуси й ролі, установки й політичні орієнтації, які характеризували життя козаків, а саме: вшанування волі громади, рівність, права, свободи, вольності, лицарська гідність, вірність, любов до вітчизни, відданість православ'ю, служіння суспільному благу та ін. Козацтво показало, що існує такий народ, як українці – народ вільнолюбний, зі своєю мовою, вірою, культурою, звичаями. Цей народ прагне створити і захистити свою державу. Козацтво не дозволило українському народу асимілюватися з іншими – чи то поляками, чи то татарами: воно припинило колонізацію з боку Речі Посполитої.

Недаремно імператор Фердинанд III та Курфюрст Фрідріх Вільгельм пропонували Гетьману України Богданові Хмельницькому свою дружбу, а Кромвель іменував його «імператором усіх козаків» та відносив до числа найталановитіших полководців світу ... «За Б. Хмельницького Україна сформувалася як одна з трьох найперших у Європі (одночасно з Англійською і Нідерландською) національно-демократичних держав; визначальну роль у тому процесі відіграла національно-визвольна державницька ідея; а та ідея коренилася й кристалізувалася упродовж багатьох століть і в усіх шарах українського суспільства»⁶⁴. Козаки взяли на себе найважливіші завдання, які стояли перед молодістю українською нацією, виступили провідною й організуючою силою в їх здійсненні, пробуджуючи давні, вікові, волелюбні інстинкти наших пращурів. У цьому плані роль козацтва в історії України не втратила свого значення і сьогодні. Українське козацтво може послужити прикладом для формування національної свідомості, гідного громадянина України. Козацька педагогіка була найтісніше пов'язана з гуманістичними традиціями, ідеями самоврядування і виборності, будівництва Української держави. Основою козацької педагогіки є ідеал вільної і незалежної в своїх прагненнях до свободи людини. Будучи найтипівішими представниками українського народу, козаки виробили власну духовність, яка стала гордістю національного менталітету, його найвищою вершиною. Такими компонентами духовності є козацька

⁶⁴ Кононенко П. П. Національна ідея, нація, націоналізм / П. П. Кононенко. – К., 2005. – С. 130–131.

ідеологія, козацька філософія, козацька мораль і етика, козацький світогляд, козацький характер та ін.

У Концепції національно-патріотичного виховання молоді зазначено, що серед завдань створення цілісної системи національно-патріотичного виховання є «...відродження та розвиток українського козацтва як важливої громадської сили військово-патріотичного виховання молоді»⁶⁵. Однією з впливових громадських організацій України, що працює в цьому напрямі, є Українське Реєстрове Козацтво (УРК), в статуті якої вказано, що ця організація «... є спадкоємцем і продовжувачем ідейних, духовних і моральних засад українських козаків, їх духовних, культурних, організаційних, військово-патріотичних і господарських традицій». Метою діяльності УРК є сприяння розбудови України як суверенної, самостійної та незалежної, демократичної та правової держави, з козацькою моделлю демократії, яка гармонійно поєднує вольності і свободи людини з дисципліною та порядком у державі⁶⁶.

Часи козацької України XVII–XVIII ст. були добою розвитку української культури, її «золотим віком». Майбутнє сучасної України – це її молодь, яка повинна знати і пам'ятати найвизначніші події з історії своєї держави. Отже, лише пам'ятаючи про здобутки й помилки минулого, ми можемо будувати майбутнє, обравши правильний напрямок, а він для будь-якої нації, представники якої бажають щастя, миру та процвітання своєму народові, – один, і незважаючи на всі труднощі та перешкоди, продовжувати любити і творити свою суверенну й демократичну державу.

Видатною пам'яткою української національно-демократичної думки і практики є Конституція Пилипа Орлика. Цей правовий документ визначав принципи державного життя на території Правобережної України впродовж 1710–1714 р. Конституція була пройнята демократичним духом і визначала прогресивний історичний напрям розвитку державних реформ. Згідно з Конституцією Пилипа Орлика Гетьман України та його наступники мали б радитися про «цілісність батьківщини, про її загальне добро й про всі публічні справи». До роботи Ради мали також залучатися послы Запорозького

⁶⁵ Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання молоді [Електронний ресурс] : Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства освіти і науки України, Міністерства оборони України та Міністерства культури і туризму України № 37/981/538/49 від 27. 10. 2009. – Режим доступу : <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/vijskovo-patriotichna-robota/normativno-pravova-baza-vijskovo-patriotichnogo-vihovannya/>

⁶⁶ Основні документи, що регламентують роботу Українського Реєстрового Козацтва / Авт.-уклад. В. А. Міхеєв, В. М. Хвостиченко, Л. С. Грабарчук. – К. : ІПШ «Наука і освіта», 2009. – С. 15.

Низового війська. У Конституції були окреслені контури тогочасного козацького парламенту, який засідав на Різдво, Воскресіння та Покрову і мав законодавчу владу.

Державницька ідея, яка відображена у Конституції П. Орлика та окреслила шлях демократичних реформ, може бути засвідчена в історії людства як приклад, який надихнув інші народи на демократичний поступ. Власне, можна констатувати, що такі великі країни, як Сполучені Штати Америки та Франція, лише через століття отримали свої конституційні акти. Тому можна припустити, що, формуючи демократичні тенденції суспільного розвитку, західні країни могли запозичити елементи демократії, які сформувалися у Козацькій державі.

Демократична традиція, яка закладена в Конституції Пилипа Орлика, має вплив на конституційні реалії сьогодення, який привносить у суспільство живий козацький дух, збуджує думку, налаштовує проти безправності, спрямовує до пошуку виходу із проблемної ситуації.

Аналізуючи демократичні традиції періоду Богдана Хмельницького та козацької держави загалом, можна погодитись із думкою Н. Д. Ковальчук щодо проведення певних паралелей, які пов'язані із формуванням носіїв вільної індивідуальності (українських козаків та піонерів прерій у США), функціонуванням громад як організаційної форми рівноправності та братства людей, демократичним устроєм великих міст як центрів державотворення, визвольної боротьби з англійським королівським абсолютизмом. Вони стимулювали республіканські ідеї та ранню вияву конституційних настанов⁶⁷. А в умовах налагодження асоціативних зв'язків із ЄС ці паралелі можуть послужити яскравим прикладом потенційних можливостей утвердження демократичних традицій в Україні.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. в Україні розгорнувся процес національно-культурного відродження. Цей час характеризувався занепадом старої, козацької України та модернізацією всіх сфер суспільного життя, пов'язаною з переходом від феодального до капіталістичного розвитку. Зміна історичних епох у житті українського народу супроводжувалася, з одного боку, втратою політичної автономії та широкомасштабною інтеграцією України в імперську систему, а з другого – народженням нової, сучасної української нації, її самосвідомості, мови, культури, утворенням відповідного соціально-економічного, а згодом і політичного простору.

⁶⁷ Ковальчук Н. Д. Символічні структури етнокультурного процесу в Україні : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня д-ра філос. наук : спец. 09.00.04 / Н. Д. Ковальчук. – К., 2007. – С. 10.

Вершиною національної демократичної думки першої половини XIX ст. постає доктрина Кирило-Мефодіївського братства, до якого належали Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський, М. Гулак, О. Навроцький, П. Маркович та ін. Так, М. Костомаров у своїх працях відстоював самостійність української нації, самобутність українського історичного процесу, який, на його думку, був втіленням волелюбного демократичного руху українського народу. М. Костомаров⁶⁸ звеличував козацтво як вираз «національного духу» народу, яке пов'язане з ідеєю винятковості та безкласовості. Ця своєрідна роль козацтва зумовлювала і провідне становище української нації в майбутній федерації слов'янських народів. М. Костомаров значною мірою демократизував висвітлення історичного минулого.

У руслі народницьких ідей виступав П. Куліш. Він пройшов складний шлях еволюції від демократичної концепції української історії до осмислення українського минулого з консервативних позицій. Дослідницькі пошуки П. Куліша були зосереджені навколо української національної ідеї. Для П. Куліша визначальним було добро для українського народу. Однією із центральних проблем у розвідках П. Куліша було питання щодо визначення місця України в контексті загально-історичного розвитку народів. Вона розглядалася ним через усвідомлення приналежності українців до духовно-культурної та політичної спільності слов'янського світу та особливостей геокультурного становища України між цивілізаціями Європи та Азії⁶⁹.

Основу суспільно-політичної концепції Кирило-Мефодіївського братства становили народний месіанізм і демократизм. Члени братства виступали за побудову майбутнього суспільства на засадах християнської моралі, за зрівняння у правах всіх слов'янських народів щодо їх національної мови, культури та освіти, за встановлення демократичних прав і свобод для громадян та ін. Кирило-мефодіївці вбачали місію свого народу в особливому демократизмі українців як носіїв ідеалу свободи.

Для України другої половини XIX – початку XX ст. притаманний розвиток національно-визвольних ідей, які послужили виникненню

⁶⁸ Костомаров М. І. Дві руські народності / М. І. Костомаров // Руська історична бібліотека. Історичні монографії. – Тернопіль, 1888. – Т. 2. – С. 189–213; Костомаров М. І. Книга битія українського народу // Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та ін. – Львів : Слово, 1991. – С. 50–58.

⁶⁹ Куліш П. Записки о Южной Руси: в 2-х т. / П. Куліш. – К.: Дніпро, 1994. – Т. 1–2. – 719 с.; Куліш П. Книга о ділах народа українського і славного війська запорізького / П. Куліш // Кирило-Мефодіївське товариство : зб. док. і матеріалів: у 3 т. – К. : Наук. думка, 1990. – Т.2. – С. 66–80; Куліш П. Українофилам / П. Куліш // Записки Українського Наукового товариства в Києві / П. Куліш. – К., 1911. – Кн. 8. – С. 65–73.

організованого руху українців, який поступово викристалізувався у декілька напрямів: народницький, консервативний, ліберальний, національно-державницький тощо.

Згідно з народницькою концепцією, основна увага зосереджувалась на вивченні історії народу – його ідеалів, прагнень, боротьби, здобутків і втрат, проблем економічного, культурного і духовного розвитку, відсуваючи на другий план питання державного творення і території.

Українські консерватори обстоювали ідею інтеграції сучасного нового з органічно створеним історією минулим, особливо вболівали за збереження рідної мови, віри, звичаїв і обрядів, традиційних форм родинного і громадського життя. Поєднуючи українську національну ідею з державницькою, вони вважали, що перша тільки тоді спроможна оживити собою етнографічну масу, якщо вона закликає до повного національного визволення. Так, В'ячеслав Липинський вважав демократію деструктивною та неефективною формою організації влади. Таку позицію історика та політичного діяча можна пояснити тим, що він, як зазначав Т. Осташко: «ніколи не уявляв собі можності існування Української Нації без власної Української держави і в цьому основна психологічна різниця між мною і українською демократією»⁷⁰. На противагу демократії, В. Липинський популяризує цінності консерватизму. На його думку, «тверда влада охлократії не має тих розкладаючих і затроюючих прикмет, як шарлатанська, на фікціях та спекуляціях побудована, влада гнилої, слизнякуватої демократії»⁷¹. Охлократична тиранія визнається В. Липинським кращою за демократію, оскільки згідно з консервативними ідеями етатизм та «порядок сильної руки» сприймається більше, аніж відстоювання прав та голосу народу.

Консерватори пропонували сильну владну державу, яка могла наводити суворий порядок. Критикуючи демократію, В. Липинський відмічає недостатність національної консолідації, націєтворчих поривів, відсутність досвіду у демократичних керівників. Така його позиція пояснюється насамперед особистісними суперечностями із тогочасними політичними демократичними лідерами; по-друге, симпатією до консерватизму та монархії; по-третє, прагматичним мисленням та аристократичним походженням. Проте характерним є твердження В. Липинського про роль демократії у виникненні нації та розвитку демократичної еліти. Формуючи традицію консервативної демократії, він

⁷⁰ Осташко Т. В'ячеслав Липинський і українська національна демократія / Т. Онишко // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – 2008. – Вип.14. – С.106. Серія «Історія, економіка, філософія».

⁷¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. – Нью-Йорк : Булава, 1954. – С. 282.

запропонував теорію української трудової монархії, заснованої на засадах спадкового гетьманства і станової представницької влади, теоретичним підґрунтям якої була концепція так званої класократії, що передбачала співпрацю еліти (аристократії) різних класів⁷².

Представники ліберально-демократичного напрямку виступали за ліквідацію авторитарних і примусових засад у суспільному житті; за демократичну державу, яка можлива лише за умови політичної свободи; за надання гарантій існуванню місцевого самоврядування; за збереження і захист прав людини; за договірний характер відносин між окремою людиною і державою; за встановлення конституційного ладу. Український лібералізм був панівною світоглядною традицією наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Особливе місце у розвитку національної демократичної традиції політичної думки ХІХ ст. посідає Михайло Драгоманов. У праці «Вольний Союз – Вільна Спілка» (1885) М. Драгоманов подав один із перших конституційних проектів, основними ідеями якого були: політична свобода суспільства й особи, що мала реалізуватися через народне представництво в центрі; самоврядування на місцях; права і свободи особи. М. Драгоманов виступав за демократично організовану систему суспільства, у якому інтереси держави не суперечили б інтересам народів, які її населяють, та інтересам кожної людини⁷³.

Творчість М. Драгоманова справила величезний вплив на нові покоління політичних діячів та вчених, які здійснили злам в українському державознавстві, заснували новий, державницький напрям в українській історичній науці. Всупереч народницькій доктрині, згідно з якою націю утворювали винятково селянські маси, Україна, в інтерпретації державницького напрямку, постала як розвинене суспільство з класами та соціальними прошарками та національною державою.

Михайло Грушевський був прихильником ідей демократії: «Українська територія має бути організована на основах широкого демократичного (нецензового) громадського самопорядкування, від самого споду («дрібної земської одиниці»), аж до верху – до

⁷² Лінецький С. Чи був В. Липинський антидемократом (До питання про оцінку політичних поглядів мислителя) / Лінецький С. // Молода нація. – 1996. – № 2. – С. 29–42.

⁷³ Драгоманов М. П. Вольный Союз – Вільна Спілка : Опыт украинской политико-социальной программы // Драгоманов М. П. Собр. полит. соч. : в 2 т. – Париж : Изд-во редакции «Освобождение», 1905. – Т. 1. – С. 272–375; Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : в 2 т. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 1. – 513 с.; Драгоманов М. П. Что такое украинофильство? // Драгоманов М. П. Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. Р. С. Міщук. – К. : Либідь, 1991. – С. 430–455.

українського сойму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи – економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, розпоряджатися своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд...»⁷⁴. Створена у березні 1917 р. з ініціативи М. Грушевського Центральна Рада у своїй державотворчій діяльності послідовно дотримувалася демократичних принципів і традицій. Універсали Центральної Ради закликали українців до злагоди та порозуміння з демократичними настановами інших національностей. Конституція Української Народної Республіки декларувала принцип «національно-персональної автономії», гарантувала всім етнічним групам право на реалізацію своїх культурних прав у національних межах. Центральна Рада і проголошена нею Українська Народна Республіка стали важливою віхою демократичного поступу України, яка була другою після Фінляндії з тих країн, які оголосили свою незалежність від імперій. Пізніше це зробили Литва, Естонія, Чехословаччина, Польща, Латвія, Югославія.

Політичні діячі цього часу творили українську національну ідею передусім, як демократичну. Вже в першому Універсалі було проголошено верховною владою владу народу.

Особливості розвитку національної демократичної традиції в період, так званої, «радянської демократії» розкриваються у двох напрямках. Один з них представляє українська політична еміграція, а інший – розвивався в умовах радянського соціалізму.

За панування радянської тоталітарної системи в Україні на словах втілювався принцип консерватизму. На практиці була встановлена диктатура партійно-державної номенклатури.

Після другої світової війни на захист національних інтересів виступили «шістдесятники», які заявили про українську орієнтацію на загальнолюдські цінності, побудову демократичного суспільства, об'єднання з вільним західним світом. Їхні головні вимоги базувались на Хартії прав і свобод людини ООН. Шістдесятниками були молоді поети, прозаїки, художники, актори, співаки ті, котрі не хотіли бути послухним гвинтиком радянського режиму. «Шістдесятництво» виступило взірцем громадянської сміливості, інтелектуальної незалежності та етичної відповідальності. Ліна Костенко з цього приводу зауважує: «Шістдесятники були когортою. Вони були поєднані спільними переконаннями та чесністю. Вони справді любили один одного та

⁷⁴ Грушевський М. Якої ми хочемо автономії й федерації? // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 125.

поважали один одного. Я не знаю іншого такого покоління. Може ще Київська школа, може ще вісімдесятники. А далі такого вже не було»⁷⁵.

Основу руху шістдесятників склали письменники І. Драч, М. Вінграновський, В. Дрозд, Гр. Тютюнник, Б. Олійник, В. Дончик, В. Симоненко, М. Холодний, Л. Костенко, В. Шевчук, Є. Гуцало; художники А. Горська, В. Зарецький, Б. Чичибабін; літературні критики І. Дзюба, Є. Сверстюк; режисер Л. Танюк, кінорежисери С. Параджанов, Ю. Ілленко, кінокритик Р. Корогодський, перекладачі Г. Кочур, М. Лукаш та інші. Шістдесятники закликали відродити національні традиції скovorодинсько-кулішевої доби, традиції свободи та гідності людини. Сьогодні крилатими є слова Василя Симоненка: «Ти, знаєш, що ти людина? Ти знаєш про це чи ні?», вони нагадують кожному про сильних людей, відданих ідеї нації та народу.

На спомин іде ім'я великого дисидента чеського народу Вацлава Гавела. Це він, ризикуючи бути ув'язненим, започаткував щорічну традицію вклонитися Янові Палаху – празькому студентові, який 19 січня 1969 р. спалив себе на знак протесту проти окупації Чехословаччини. Яна Палаха тихо і скорботно проводжала вся Прага, але пізніше ця тиша розбудила всю Чехію. Дисиденти залишилися, за словами Їржі Странського: «... вірними головній думці дисидентського руху – бути сторожовим псом демократії»⁷⁶.

Чи мала Україна таких високодуховних лідерів? Історія пам'ятає імена багатьох героїв, зокрема сьогодні став відомим вчинок Олекси Гірника, який в ніч на 21 січня 1978 р. на Чернечій горі в Каневі спалив себе в знак протесту проти русифікації України. 6 січня 1978 р. в прощальному листі до своєї дружини він написав: «Я ішов простою дорогою, тернистою. Не зблудив, не схибив. Мій протест – то сама правда, а не московська брехня від початку до кінця. Мій протест – то пережиття, тортури української нації. Мій протест – то прометеїзм, то бунт проти насилля і поневолення. Мій протест – то слова Шевченка, а я його тільки учень і виконавець»⁷⁷. Олекса не міг жити інакше, він волів стати «смолоскипом» для свого народу. Що ж це був за вид демократії в нашій країні, якщо люди готові були іти на такі жертви? Так звана, «соціалістична демократія» в Україні ще довго демонструвала свої лжегуманні дії.

⁷⁵ Костенко Л. Україну замінили на Оклахому [Електронний ресурс] / Л/ Костенко. – Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/culture/2011/09/20/85867/>

⁷⁶ Пеленська О. Чеські «шістдесятники» на сторожі демократії [Електронний ресурс] / О. Пеленська. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24886203.html>

⁷⁷ Тупілко В. Олекса Гірник. Протест ціною життя: спалився за Україну [Електронний ресурс] / В. Тупілко. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/columns/2012/03/27/78604/>

Феномен традиції національної демократії в Чехії відрізняється від традицій української демократії насамперед тим, як зауважує ректор Нью-Йоркського університету в Празі, професор Іржі Пеге: «Адже Чехословаччина мала демократичні традиції, розвинене громадянське суспільство ще перед другою світовою війною, і в 60 – 80-х р. тут жило кілька поколінь людей, які виростили в демократичній передвоєнній Чехословаччині. Це відіграло велику роль у розвитку громадянського суспільства і дисидентських рухів. У цьому середовищі шукав своїх однодумців Вацлав Гавел. Важливу роль відіграло й те, що Чеська Республіка лежить у центрі Європи, дивитись і стежити за подіями країнам-сусідам ближче. Україна в цьому відношенні є менш помітною, вона більш віддалена від головних центрів Західної Європи»⁷⁸.

Ще будучи у складі СРСР, Україна проходить підготовчу стадію лібералізації. Під впливом горбачовських реформ розпочинається широкий демократичний процес створення мережі громадсько-політичних організацій, товариств, клубів, які забезпечували поступ країни від тоталітарної однопартійності до демократії. Їхні дії привели до створення у 1989 р. наймасовішої громадсько-політичної організації – «Народного Руху України за перебудову». Народний Рух відіграв значну роль у боротьбі за незалежність та подальшу демократизацію. НРУ об'єднав усі верстви нашого суспільства. Рух української спільноти відроджував ідеї історичного минулого, став спрямовуючим вектором утвердження демократичних традицій, сприяв утвердженню переходу від бездержавного до державного статусу української нації. Потужними заходами НРУ були «Живий ланцюг» до Дня ЗУНР та УНР 22 січня 1990 р. та масове святкування 500-річчя запорізького козацтва – 7 – 12 серпня 1990 р. в Запоріжжі, Нікополі, Батурині, Лубнах, Хотині. Активна діяльність Руху справляла визначальний вплив на громадськість. Рухівці були каталізаторами демократичних процесів, своєю радикальною позицією та відданістю національним демократичним традиціям вони ставали прикладом для багатьох українців.

Масовою акцією протистояння владі було голодування студентів у жовтні 1990 р. Цей вияв непокори в історії отримав назву «Студентська революція на граніті». Зародилися ці революційні ідеї в осередку львівського студентського братства. Тоді, як і сьогодні, духом протесту наповнилася прогресивна молодь, розмістивши намети на площі, тоді ще Жовтневої революції (сьогодні Майдан Незалежності). У традиціях нашого народу майдан асоціювався із полем бою, місцем проведення

⁷⁸ Пеленська О. Цит. праця.

визначних зібрань, громадських віче, місцем утвердження зв'язків минулого із майбутнім. Питання, які виголошувались на майданах, закликали та об'єднували небайдужих українців. Так було і в ті пам'ятні для нашого народу 90-ті. Акція протесту охопила всю Україну. Сотні молодих юнаків та дівчат зважились повстати проти влади. Студентська революція не мала аналогів у Європі. Вона тривала всього лише два тижні, проте своєю миролюбністю та твердістю свободолюбних переконань навічно увійде в сторінки історії. Студенти вимагали проведення демократичних виборів до Верховної Ради України, відставки голови Ради міністрів УРСР В. Масола та ін. Дії студентів можна однозначно назвати подвигом, оскільки ризикуючи своїм життям, вони не побоялися сміливо заявити про тісний зв'язок нашого народу із добою вільних та завзятих козаків, про те, що ми можемо бути господарями на своїй землі. «Настав час вибору: або ми доб'ємося незалежної демократичної України, або так і залишимося колонією імперії, духовно бідним зденаціоналізованим народом. Щоб пізніше ми не згадували слова Кобзаря: «А ми дивились, та мовчали, та мовчки чухали чуби, німії, подлії раби»⁷⁹. Можна зробити єдиний висновок – «Революція на граніті» відіграла головну роль у становленні незалежності України.

Демократичні процеси, які розпочалися в Україні в кінці 80-х – початку 90-х р., спричинили проголошення державної незалежності. Довгождане очікування проголошення Акту незалежності України пришвидшив «серпневий путч» – переворот, який відбувся у Москві, і 24 серпня 1991 р. Верховна Рада прийняла історичний документ. В Акті проголошення незалежності України записано, що: «... продовжуючи тисячолітню традицію державотворення України, виходячи з прав на самовизначення ...» Україна стає незалежною державою. Під будівлею парламенту зібралось багато людей, які вигукували слова: «Незалежність! Незалежність! Прапор на Раду!»⁸⁰. Акт проголошення незалежності підтримали навіть представники комуністичної партії. З ініціативи В'ячеслава Чорновола було внесено до парламентської зали синьо-жовтий прапор, хтось заспівав «Ще не вмерла Україна», а пізніше гімн Українських січових стрільців «Ой, у лузі червона калина».

⁷⁹ Студентська революція на граніті [Електронний ресурс] / Звернення голодуючих студентів. – Режим доступу : <http://svitua.org/novunu/item/733>

⁸⁰ Про політичну обстановку на Україні і негайні дії Верховної Ради України по створенню умов не повторення надалі військового перевороту: постанова Верховної Ради України від 24 серпня 1991 р. № 1428 // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 531.

Для підтвердження волевиявлення українського народу бути незалежними 1 грудня 1991 р. було проведено референдум, на якому з тих українців, які голосували, свій вибір підтвердили 90, 32%⁸¹.

Тривалий час наша держава жила без основного закону – нової Конституції. Ухвалення Верховною Радою України та введення в дію Конституції України відбулося 28 серпня 1996 р. Конституція врахувала вкорінені в пам'ять ідеали українського народу, окреслила демократичні засади розвитку української держави та суспільства, визначила та закріпила народовладдя. Це був новий етап, на основі якого почала формуватися національна демократична традиція.

Отже, після проголошення незалежності українське суспільство, яке вийшло на шлях демократичних перетворень, «було охоплене демократичною ейфорією – вірою в абсолютну силу демократії, її безмежні можливості та миттєві результати»⁸². На практиці все було надто складнішим. Згодом настав час розчарувань, оскільки замість приходу до влади, як зауважила А. Колодій, прийшла не нова еліта, а «відбулася мімікрія старих, їх «вростання» в нові, ними ж створювані відносини».

Така бажана демократія, про яку мріяли у 80-х роках, під прапором якої втілилась ідея українського народу про власну державу, була поставлена під сумнів багатьма українцями. Тому політична ситуація щораз нагніталася, що призвело до крайньої нестабільності наприкінці 2004 р. На думку деяких вчених, політичні події тих днів ознаменували новий етап демократизації українського суспільства. Його можна назвати «продовженням» демократичним транзитом⁸³. Політична активність українців на той час була такою високою, якою не була ні в роки перебування, ані в часи становлення незалежності. Формуванням демократичних традицій заважали елементи псевдодемократії. Сучасні дослідники перехідних суспільств С. Хантінгтон, Т. Скокпол, Е. Трінбергер і Дж. Голдстоун стверджують, щоб демократичні ідеї утверджувались швидше, потрібна зміна інститутів політичної системи, а це можливо лише за допомогою революції.

Саме brutальне втручання влади в народне волевиявлення в кінці 2004 р. спричинило виникнення феномена Помаранчевої революції, а у 2014 р. – феномена Революції гідності.

⁸¹ Про всеукраїнський та місцеві референдуми : Закон України від 3 липня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 33. – Ст. 443.

⁸² Давимука С. Політичні режими сучасності та перехід до демократії / С. Давимука, А. Колодій, Ю. Кужелюк, В. Марченко. – Львів : Національна академія наук України, Ін-т регіональних досліджень, 1999. – С. 36.

⁸³ Кіндратець О. Політичні зміни і політична стабільність / О. Кіндратець // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2. – С. 55–67.

За даними соціологічних досліджень Київського міжнародного інституту соціології (Україна, 2000 і 2005 рр.) характеризуючи політичну систему, респонденти дали такі відповіді: утвердився новий недемократичний режим – 8,58%, державні органи не виконують своїх функцій – 27,2%, Україна ще не стала демократичною державою, а знаходиться у процесі становлення демократії – 51%⁸⁴.

Помаранчева революція допомогла подолати певні стереотипи суспільної свідомості, зокрема успадкований з радянських часів погляд на національне життя як тотожне етнічному, сформовані уявлення про асоціальність та аполітичність пересічного українця; розвіяла поширений песимізм щодо можливості національної інтеграції усіх мовних та етнічних груп українського суспільства на політичній основі.

Після Помаранчевої революції політологи припускали, що Україна розвиватиметься шляхом консенсусної демократії, у співпраці різних політичних сил, з досягненням конструктивних домовленостей, консолідації політичної еліти. В майбутньому Україна стане країною із високим рівнем демократії, в іншому разі вона може розпастися. Ці гіпотези висувалися у 2008 р. Для нового демократичного процесу було все необхідне: і високоосвічене населення, і великий досвід державотворення, і давні демократичні традиції, і громадянська активність. Проте дії влади були вкрай антидемократичними, що спричинило найунікальніше явище у національній демократичній традиції – Революцію гідності 2013 – 2014 р.

З метою дотримання курсу на євроінтеграцію України, збереження і зміцнення її незалежності та спрямування на шлях правової демократичної держави відбувся Євромайдан та започаткована ним Революція гідності. На Майдані постала українська нація як спільнота, яка здатна відстояти своє право на справедливість та свободу. У час Євромайдану нація раптово набула політичного і громадянського змісту, постала як полікультурна спільнота із загальною політичною ідентичністю. Євромайдан утвердив, що незалежність України як держави базується на волі народу і не може розглядатися керівниками держави як розмінна монета у досягненні ними своїх власних цілей у боротьбі за владу та збагачення. Євромайдан був важливим уроком, який матиме повчальний вплив на формування майбутнього українського народу й української держави. Події Євромайдану підтверджують те, що наша історія є джерелом таких рис національної

⁸⁴ Колодій А. Демократичні цінності в Україні на терезах регіональних відмінностей (за результатами опитувань громадської думки) [Електронний ресурс] / А. Колодій // Доповідь для міжнародної конференції “П’ятнадцять років Інституту Кеннана в Україні”. – м. Одеса, 7 – 9 вересня 2012. – Режим доступу : <http://political-studies.com/?p=710>

демократичної традиції, які неминуче мають прорости сучасною моделлю демократії, яка відповідатиме духові й запитам модерної та постмодерної епохи.

Під час Євромайдану люди виявили небачену стійкість у дотриманні мирних форм боротьби. Головною метою Революції гідності була свобода. Тільки маючи таку ціль, вона досягла успіху. На Революцію гідності піднялася значна частина свідомого народу України. Саме у цей час ні мовне, ні національне питання не стало перешкодою, а навпаки пригадало іншим народам своє право на утвердження своїх національних ідей.

За даними соціологічних досліджень групи «Рейтинг» і центру «Социс», проведених 25 грудня 2013 р. серед дорослого населення України, в акціях протесту проти влади активно вже виступали або були готові виступати понад 23% населення України (відповідно 5,7 та 17,5%), ще 22% підтримували такі акції, але не були готові брати в них участь. Відставку міністра МВС В. Захарченка підтримували 53,3%, відставку уряду Азарова – 50,9%, дострокові вибори Президента – 46%, дострокові вибори ВР – 46,1%, а не підтримували, відповідно, 42 і 41%; не визначились із відповіддю 12 і 13% (за матеріалами розсилки)⁸⁵.

Як показало опитування учасників Майдану, проведене 7 – 8 грудня 2013 р. Фондом «Демократичні ініціативи» та Київським міжнародним інститутом соціології, на Майдані виявилось 50% киян і 50% приїжджих, причому абсолютна більшість приїжджих учасників Майдану (92%) приїхали самотужки, приїзд 6% був організований якоюсь громадською організацією або громадським рухом і 2% – однією з партій. На Майдані представлені різні демографічні й соціальні верстви суспільства: чоловіків 56%, жінок 44%, віком від 15 до 29 років 38%, 30–54 р. – 49%, 55 років і старше – 13%; середній вік учасника Майдану – 36 років. 64% учасників Майдану мали вищу освіту. За родом занять переважали спеціалісти з вищою освітою (40%), далі йшли 12% – студенти, 9% – підприємці, 9% – пенсіонери, 8% – керівники, 7% – робітники⁸⁶.

Усіх цих людей, які ще кілька місяців тому здавалось не були налаштовані на активний захист своїх прав та інтересів (зокрема відсутність авторитетних політичних лідерів) тепер об'єднали ідеї європейського вибору, зміни влади і створення нової України на засадах правової держави. Причому 72% заявили про свою готовність бути на

⁸⁵ Суспільно-політична ситуація в Україні: грудень 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14080/>

⁸⁶ Прес-конференція : «Майдан-2013 : соціальна структура, мотиви, вимоги» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrinform.ua/ukr/news/anons_1890195

Майдані «стільки, скільки буде треба», у т. ч., що серед відповідей киян таких було 83%, а серед приїжджих –62%⁸⁷.

Націєтворчу і націєстверджувальну місію Майдану підмітила соціальний психолог Ольга Духнич: «Сучасний майдан України не «діє», він демонструє самим собі і зовнішньому світу тіло народу. Це мовчазний жест або знак. Майдан не говорить. Його слова гаснуть в тілі, яке, подібно до татуйованого тіла індіанця навахо, говорить за свого власника, – прапорами, гаслами, перепостами в соціальних мережах. Це мова до слів. ... Майдан – украй важливий для того, щоб відбувся народ, і [національне] тіло знайшло голос. ... Зустрітися на Майдані, зрозуміти, що ти є, що цілий, що у тебе є надія. Це справді немало для людей, чия спільність часто під сумнівом для самих себе. Ось тому я теж іду на Майдан»⁸⁸.

Майдан в історії нашого народу – це завше місце, де твориться нове зі збереженням та утвердженням минулого. Недарма Майдан називали новітньою Січчю, твердинею, фортецею духу. Козаки були тими, які першими відгукувалися на захист прав людини, відстоювання гідності. Майдан може бути прикладом зв'язку із національною демократичною традицією минулого та сьогодення у відбудові своєї державності. Сьогодні можна пригадати та застосувати ті форми демократичних інституцій, які можуть бути придатними для функціонування у постмодерному суспільстві. В історії нашого народу є такі риси, які допоможуть витворити нову модель демократії, що знищить у свідомості нашого народу залишки меншовартості у процесі націєтворення.

Майдан своєю дієвою здатністю змусив владу рахуватися із його вимогами. Він увібрав у собі волевиявлення народу всіх попередніх українських революцій, зокрема, Революції на граніті, Помаранчевої революції та Революції гідності. Ставши вагомим органом народної волі, Майдан може перетворитися на орган демократії, який завжди буде реагувати на ті порушення, які будуть утискати свободу народу, його історію та мову.

Не зважаючи на те, що значна частина громадян України свідомо вибрала курс на демократизацію суспільства, на утвердження ролі людського чинника у витворенні держави нового постмодерного періоду, відголосся радянського періоду дає про себе знати.

Україна переживає трансформаційний (перетворювальний) етап демократизації. Дослідники демократизації використовують термін

⁸⁷ Майдан-2013 : хто стоїть, чому і за що? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dif.org.ua/ua/events/gvkrigkaeths.htm>

⁸⁸ Духнич О. Почему я иду на Майдан? [Електронний ресурс] / О. Духнович // Росбалт. – 24 ноября 2013. – Режим доступу : <http://www.rosbalt.ru/ukraine/2013/11/24/1203154.html>

«трансформація» для позначення способу суспільних змін, які керовані владною елітою інституційних реформ, що спрямовані на поширення демократії⁸⁹. Виразний процес демократичних змін розпочався ще за часу Радянського Союзу, але значних глибоких інституційних перетворень не було досягнуто. Демократичний процес не завжди може бути однорідним, неперервним. Його розвиток можуть забезпечувати різні групи – як прості громадяни, так і управлінці. Часто доводиться довго чекати приходу нової генерації, яка буде вимагати демократичних змін. Дуже важливим все ще залишається в Україні проблема існування суперечливих режимів: авторитарного та демократичного. Помітними елементами авторитарного правління є патерналізм та конформізм. Сподівання на прихід сильного авторитету, лідера та опікуна пригальмовують в українців визрівання бажання стати вільними, гідними вирішувати самим рух свого життя. Пасивність та байдужість до процесів, які відбуваються в Україні, є результатом довго вікового навіювання меншовартості, другорядності, притупленості сили власного голосу: «... Зроблю як всі...». Подолати ці нашарування у свідомості українця зможе тільки зорганізована політично грамотна еліта. Демократія має перетворитися на укорінене у свідомості явище інституціонального, соціального та психологічного життя. Майбутнє демократії залежить не тільки від однієї сфери. Усі суспільні сфери мають об'єднатися, у суспільстві має панувати розуміння та повага до закону, людина має стати основним джерелом права. Важливим аспектом утвердження демократії є залучення широкого кола інтелігенції, вільних та сильних засобів масової інформації. Саме в такий спосіб розвивалася національна демократія в Чехії, Польщі, Швейцарії, країнах Балтії.

Зважаючи на всі проблеми та недоліки утвердження демократії в Україні, наша держава має виробити власну модель демократії, в якій будуть враховані набуті в історії національно-демократичні традиції. Слушним у такому разі є думка Алексіса де Токвіля: «потрібно постійно «навчати людей демократії, відроджувати, наскільки це можливо, демократичні традиції, очищати звичаї, регулювати демократичні рухи, поступово заохочувати громадян до справ управління державою, позбавляючи їх від недосвідченості в цих питаннях і витісняючи їхні сліпі інстинкти усвідомленням своїх справжніх інтересів, змінити систему правління відповідно до часу і місця, приводячи її у відповідність до обставин і реальних людей...»⁹⁰.

⁸⁹ Huntington S. P. The third wave. Democratization in the late Twentieth century / Huntington S. P. – 1991. – P. 124–125.

⁹⁰ Токвиль А. Демократия в Америке / А. Токвиль – М. : Прогресс, 1992. – С. 30.

Отже, розглядаючи суть та зміст динаміки національних демократичних традицій у процесі розбудови суверенної української держави, можна стверджувати, що:

- Демократичні традиції Київської Русі є для України глибоко символічними, оскільки вони заклали основи права голосу народу при виборі свого життєвого устрою. Народне віче із далекого минулого у ХХІ ст. підтвердило свій символічний зміст під час останніх революційних змін. Народне слово на Майдані підняло і розбудило патріотичний дух не тільки в пересічного українця, а й нагадало багатьом народам світу про їхню національну самобутність.

- Традиції народної демократії періоду козаччини мали чимало спільного із європейськими традиціями. Перш за все, вони стосувалися виборності розумного керівника держави. Народ мав право виявляти вільно свої прагнення. При уряді були виборні люди, всі права вирішувалися волею козацької ради та сільської громади. Діти козаків виростили із усвідомленням себе вільною, нікому і нічим зобов'язаною людиною. Така висока громадянська позиція тієї пори варта уваги для переосмислення та утвердження ідей громадянського суспільства у наш час.

- Традиції національної демократії були основою національної самосвідомості широких верств української інтелігенції, яка займалася просвітницькою діяльністю серед населення тогочасної України. За такі активні, патріотичні дії багатьох інтелігентів було позбавлено життя, піддано репресіям. Вболіваючи за національні ідеї, за українську мову, свободу та права громадян, національна високодуховна еліта об'єднувалась у громади, союзи, товариства, братства і своїми вчинками служила прикладом демократичних та громадянських позицій. В Україні існувала традиція суспільної праці, взаємодопомоги, піклування про ближнього. Осіб, які працювали у цій сфері, називали громадськими діячами, альтруїстами, доброчинцями, добровольцями тощо. У наш час такими взірцями всенародного волевиявлення можуть бути волонтерські групи.

- Процес творення демократії в Україні мав свої спади та підйоми. На зміну демократичним режимам приходили періоди авторитарної влади. Прикладом антидемократичного перевороту та утвердження демократичних принципів були відомі всьому світу революції: Революція на граніті, Помаранчева революція та Революція гідності. Майдан на якусь мить став прообразом афінської агори та киеворуського віче. Проте збудивши народну свідомість, Майдан не зможе змінити складну систему державного правління.

- Не кожен етнос, який має свою державу, може вважатися нацією. Відстоюючи життєві інтереси та національну гідність в умовах поневолення, українці творили традиції національно-визвольної, об'єднавчої та оборонної боротьби. Українці є тим етносом, який довів, що може об'єднатися та усвідомити себе дієвою особою історії та політики. Українська нація «визріла» для модернізації суспільних відносин, вона вміє консолідуватися в культурному і політичному аспектах. Це підтверджують її традиції національного державотворення, традиції у сфері етнополітики та ідеології.

- Традиції демократії як в Україні, так і в усьому світі отримали загальне визнання. Проте варто пам'ятати, що більшість політичних режимів лише претендують на право називатися демократичними, а ті, котрі цьому не відповідають, стверджують, що їхній різновид демократичного правління є певним ступенем на шляху до ідеальної демократії. Україна повинна із напрацьованих національно демократичних традицій виокремити для себе ту площину демократичних процесів, які послужать їй взірцем для подальшого руху в розбудові суверенної держави. Українська держава має втілювати принцип служіння людині, оскільки гідність людини полягає в тому, що вона, перш за все, служить високим ідеям і цінностям, серед яких національний патріотизм стоїть на першому місці.

- Революція гідності показала значущість національної ідеї для нашого народу, змінила українське суспільство та постала виразником реальних прагнень громадян нашої країни до демократії.

3.3. Екологічна культура українського суспільства. Роль держави та громадянського суспільства у її формуванні

Сьогодні планета переживає глобальну екологічну кризу, яка може перерости в екологічну катастрофу. Ряд учених пов'язує настання цієї кризи з вкоріненими в західній культурі установками на підкорення природи і панування над нею. Саме орієнтири техногенної цивілізації, які декілька століть розвиваються на Заході та мають тенденцію до поширення й утвердження в усьому світі, можуть призвести до значного порушення стійкості біосфери. У науковому співтоваристві все більше утверджується розуміння того, що для подолання екологічної кризи, відновлення порушеного антропогенною діяльністю балансу в біосфері недостатньо тільки технологічних методів. На думку більшості вчених, необхідна зміна ціннісних орієнтирів людства і формування нової екологічної культури населення Землі.

Необхідність пошуку можливих шляхів і методів подолання сформованої екологічної ситуації на планеті на всіх рівнях – від глобального до локального – актуалізує вивчення традиційної екологічної культури народів, яка містить установки на гармонійну взаємодію людських спільнот і навколишнього природного середовища, а також способи раціонального природокористування. В умовах сформованого протиріччя між потребами людства у відновленні стійкості біосфери і пануючими ціннісними орієнтирами техногенної цивілізації, що сприяють руйнуванню екосистем, велике значення має освоєння всього цінного, що накопичено людською практикою за сотні й тисячі років. Протягом багатьох історичних епох склався традиційний екологічний досвід, який був невід'ємною частиною культури, і на сьогодні володіє значним потенціалом для гармонізації відносин природи і суспільства та формування стратегії їх коеволюційної взаємодії.

В Україні вирішення екологічних проблем набуває державницького спрямування. Розробка національних планів охорони навколишнього середовища та розвитку нашої країни ґрунтується на гуманістичних підвалинах. На перше місце ставиться стан здоров'я та працездатність людей, турбота про довкілля, збереження природних ресурсів. Утилітарне ставлення до природи відходить у минуле. За роки незалежності України сформувалася нова система гарантування екологічної безпеки управління охороною довкілля та природокористуванням. Новою Концепцією національної екологічної політики України на період до 2020 року (Постанова Кабінету Міністрів України від 17.10.2007 № 880-р) визначено, що: «Мета реалізації національної екологічної політики полягає в стабілізації і поліпшенні екологічного стану території держави шляхом утвердження національної екологічної політики як інтегрованого фактора соціально-економічного розвитку України для забезпечення переходу до сталого розвитку економіки та впровадження екологічно збалансованої системи природокористування».

Стан екологічної культури постає предметом наукового аналізу таких дослідників, як: Т. Гардашук⁹¹, В. Борейко⁹², В. Деркач⁹³,

⁹¹ Гардашук Т. В. Екологічна політика та екологічний рух: сучасний контекст / Т. В. Гардашук. – К. : ТОВ ВПЦ «Техпринт», 2000. – 126 с.

⁹² Борейко В. Е. Екологічна етика / В. Є. Борейко, А. В. Подобайло. – К. : Фітосоціоцентр, 2004. – 116 с.

⁹³ Концептуальні виміри екологічної свідомості : моногр. / [М. М. Кисельов, В. Л. Деркач, А. В. Толстоухов та ін.]. – К. : Парапан, 2003. – 312 с.

П. Загороднюк⁹⁴, А. Єрмоленко⁹⁵, В. Крисаченко⁹⁶, О. Салтовський⁹⁷, Е. Семенюк⁹⁸, В. Скребець⁹⁹, М. Хилько¹⁰⁰, Л. Юрченко¹⁰¹ та інших. Так, моральні засади екологічної культури віднаходимо у роботах А. Єрмоленка та В. Бореяка, аспекти екологічної філософії й етики довкілля у Е. Семенюка, феномен екологічної свідомості вивчався В. Деркачем, В. Скребцем. В. Крисаченко та М. Хилько розвинули концепцію екологічної культури, визначили пріоритети та способи реалізації екологічної політики та екологізації діяльності. Л. Юрченко робить акцент на значенні екологічної культури в розбудові національної безпеки. Проблемам сучасної екологічної політики, збалансованого розвитку, ролі екологічного руху в охороні довкілля присвячені дослідження Т. Гардашук. Осмислення глобальних проблем навколишнього середовища віднаходимо у дослідженнях А. Тоффлера¹⁰², М. Месаровича та Е. Пестеля («Людство на роздоріжжі» (1974 р.) та у представників Римського клубу – А. Печчеї¹⁰³, Б. Гаврилишина («Маршрути, що ведуть у майбутнє» (1980 р.) та інших. Такі відомі вітчизняні дослідники, як В. Крисаченко, М. Кисельов та М. Хилько у своїх роботах наголошують на ролі природного навколишнього середовища в самовизначенні людини – особистісному і національному, надають особливого значення природному довкіллі та його ролі у формуванні екологічної культури українського етносу, становленні екологічної свідомості й екологічної культури, проблеми екологічної безпеки¹⁰⁴. З огляду на це важливо проаналізувати сутність екологічної

⁹⁴ Загороднюк П. О. Екологічна безпека як важлива складова національної безпеки України / П. О. Загороднюк // Екологія довкілля та безпека життєдіяльності. – 2005. – № 4. – С. 5–12.

⁹⁵ Єрмоленко А. М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи : моногр. / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 2010. – 416 с.

⁹⁶ Крисаченко В. С. Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку / В. С. Крисаченко, М. І. Хилько. – К. : Знання, 2001. – 597 с.

⁹⁷ Салтовський О. І. Основи соціальної екології : навч. посіб. / О. І. Салтовський. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 382 с.

⁹⁸ Семенюк Е. П. Філософські засади сталого розвитку / Е. П. Семенюк. – Л. : Афіша, 2002. – 200 с.

⁹⁹ Скребець В. О. Концептуальні засади побудови регіональної моделі екологічної освіти і виховання учнівської молоді / В. О. Скребець, – 2006. – 184 с.

¹⁰⁰ Хилько М. І. Екологічна політика: зміст, структура, реалізація (соціально-філософський аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук : спец. 09.00.03 / М. І. Хилько. – К., 2001. – 38 с.

¹⁰¹ Юрченко Л. І. Екологічна безпека в загальній системі сучасного бізнесу / Л. І. Юрченко // Гуманітарний часопис. – 2011. – № 2. – С. 29–35.

¹⁰² Тоффлер Э. Третья волна / The Third Wave, 1980. – М. : АСТ, 2010. – 784 с.

¹⁰³ Печчеи А. Человеческие качества. / А. Печчеи – М. : Прогресс, 1980. – 302 с.

¹⁰⁴ Крисаченко В. С. Цит. праця. – С. 212.

культури та з'ясування ролі держави і громадянського суспільства у її формуванні.

В екологічному тлумачному словнику екологічна культура подається як «специфічна форма в структурі сучасної культури, яка ціленаправлена, з одного боку, на звільнення людини від жорсткої природної залежності, а з іншого – на гармонізацію відносин між суспільством і природою. За суттю – екологічна культура – це своєрідний «кодекс поведінки», а за змістом – це сукупність знань, норм, стереотипів і «правил поведінки» людини в навколишньому середовищі, за яких мають бути враховані не тільки практичні потреби людини і суспільства, а й можливості природи зі збереження її сталої рівноваги, а також недопущення такої людської діяльності, яка призвела б до екологічних криз у екосистемах різного ієрархічного рівня»¹⁰⁵.

Як зазначають В. Крисаченко і М. Хилько, – «Екологічна культура є цілепокладаючою діяльністю людини (включаючи і наслідки такої діяльності), спрямованою на організацію та трансформацію природного світу (об'єктів та процесів) відповідно до власних потреб та намірів». Екологічна культура – це здатність людини відчувати живе буття світу, приміряти і пристосовувати його до себе, взаємоузгоджувати власні потреби й устрій природного довкілля. Дослідник В. С. Крисаченко вважає екологічну культуру цілепокладаючою діяльністю людини (включаючи і результати такої діяльності), спрямованою на організацію та трансформацію природного світу (об'єктів і процесів) відповідно до власних потреб та намірів¹⁰⁶.

Л. І. Юрченко звертає увагу на те, що «екологічна культура визначає норми відношень суспільства і природи, встановлює систему пріоритетних цілей; знаходить своє відображення в суспільній свідомості та суспільній психології, в конкретних формах життєдіяльності та способу життя»¹⁰⁷.

Екологічна культура звернена до двох світів: до природного довкілля та внутрішнього світу людини. За своєю метою екологічна культура спрямована на створення бажаного порядку в природі та виховання високих гуманістичних смисложиттєвих цінностей у житті людини. Вперше термін «екологічна культура» використали

¹⁰⁵ Український екологічний тлумачний словник : навч. посіб. : для студ. напряму «Екологія, охорона навколишнього середовища та природокористування». – Рівне : НУВГП, 2011. – С. 97.

¹⁰⁶ Крисаченко В. С. Цит. праця. – С. 212.

¹⁰⁷ Юрченко Л. І. Екологічна культура в контексті екологічної безпеки : моногр. / Л. І. Юрченко. – К. : ПАРАПАН, 2008. – С. 82.

представники американської школи «культурної екології» у 20-х роках ХХ ст. У сучасній науковій екологічній теорії прийнято виокремлювати такі функції екологічної культури:

1. Функція освоєння і перетворення світу, яка реалізується через створення матеріальних умов життя (їжі, одягу, житла), освоєння території (окультурення нових земель, розвиток засобів зв'язку) і в культурній творчості (розробка нових напрямів у науці, інноваційні відкриття, розвиток теорії пізнання).

2. Комунікативна функція. Ця найважливіша сторона культурного розвитку реалізується в праці, відпочинку, продовженні роду. В ідентифікації цієї функції особливе місце посідає мовний канал комунікації як вираження певного рівня культури.

3. Функція накопичення і зберігання інформації. Ця функція виявляється через функціонування в соціокультурному просторі різних інформаційних потоків: в усній і письмовій мові, радіо та телекомунікації, поширенні соціального досвіду, моральних і релігійних настанов, збереженні історичної пам'яті і «соціальної спадковості».

4. Регулятивна і нормативна функція підтримує стійкість традицій, дає змогу співвідносити вчинки з діями, координує різні види і типи соціокультурної діяльності. Нормативна функція культури регулюється факторами належного характеру, виробленими та прийнятими свідомо людським суспільством. Культурна ситуація регулюється різними нормами: технічними, моральними, етичними. Норми можуть бути забезпечені природно-кліматичними умовами (екологія), традиціями, релігією.

5. Функція захисту (або безпеки). Дає змогу через соціокультурну діяльність створювати найбільш ефективні засоби і механізми захисту. Вони можуть бути включені в продукти матеріальної культури (медичні препарати, одяг, взуття, зброю, засоби хімічного захисту тощо) і в духовну культуру: кошти дозвілля, музика, живопис, технічний дизайн і т. п. Останнім часом, коли ми потрапляємо в ситуацію ризику, ця функція культури посідає все більш пріоритетне місце в сучасному світі.

Екологічна культура є органічною складовою людського життя з часів його виникнення і водночас вона постає феноменом сучасного світу людини. Так, проводячи аналіз змісту екологічної культури, В. І. Андрейцев.¹⁰⁸ виокремлює дві основні позиції, а саме: екологічну культуру дослідник розглядає як явище духовне, яке пов'язане із формуванням екологічного мислення, що спрямоване на розумне

¹⁰⁸ Андрейцев В. І. Екологічне право: Курс лекцій : Навч. посіб. для юрид. фак. вузів / В. І. Андрейцев. – К. : Вентурі, 1996. – С. 10.

використання природних ресурсів, а друга позиція висвітлює єдність духовного та практичного з урахуванням цінностей та потреб суспільства. Власне, про знання, досвід та ідеали нації, які відображаються у ставленні до природного середовища, говорить у своїх дослідженнях О. І. Казанник¹⁰⁹. Екологічні знання є елементами екологічної культури, тому постійно актуальним буде питання вдосконалення екологічної освіти, без якої неможливо досягнути високої результативності в режимі використання природних ресурсів. Як відмічено у Ж. Дельоза: «екологія – жива матриця нової свідомості та нової культури: усвідомлення нашої належності до природи, присутність природи у самій глибині людського ества, що одночасно є і часткою, і діяльним чинником у глобальній системі природи»¹¹⁰.

На думку науковця В. Семенюка, важливим прикладом екологічної культури є людина як складова біосфери, що має взяти на себе відповідальність за підтримання її основних функціональних характеристик, за збереження природи, придатної для життя і здоров'я людини¹¹¹.

Екокультура може розглядатися як своєрідна «імунна система» суспільства. На сьогодні виокремлено основні принципи екологічної культури. Перший принцип – культ біосфери, життя і людина на противагу культу техніки. Другим є фундаментальний принцип – це захист людини – як уособлення біосфери і життя від людини-хижака, захист людини від нього самого і його науково-технічних досягнень, позбавлених гуманітарного, життєво-біологічного змісту. Реалізуються ці принципи екологічної культури через розвиток гуманітарної культури. Гуманітарна культура – насамперед особистісна, і весь світ для неї – це поле виявлення та побудови гуманних смислів і цінностей в аспекті відносин «людина – природа – суспільство». В основі формування екологічної культури насамперед необхідно відстоювати екоцентричний підхід, за якого в центрі екологічних проблем ставляться витривалість живої природи і залежність від неї людського суспільства. На відміну від антропоцентризму, екоцентризм виходить з уявлення об'єктивного існування єдиної системи, в якій всі живі організми Землі – в тому числі люди з їх ресурсами, господарством, технікою і культурою,

¹⁰⁹ Казанник А. И. Правовые проблемы экологической культуры / А. И. Казанник // Правоведение – 1989. – № 3. – С. 2.

¹¹⁰ Кисельов М. Екологічна свідомість як феномен освітянського процесу // Філософська думка. – 2005. – № 2. – С. 130–149.

¹¹¹ Семенюк Н. Екологічна культура – необхідний фактор безпечної перспективи розвитку суспільства // Вища освіта України. – № 2 (37). – 2010. – С. 14–21.

взаємодіють між собою та з навколишнім природним середовищем. Цей принцип цілісності дуже важливий для розуміння проблем сучасної екології; він все більше впливає на теоретичне осмислення взаємин людини і природи, змушує шукати порівняння природних і штучно створених потенціалів планети. Важливо і те, що екологічна культура інтернаціональна за суттю, це частина культури народу чи нації. Вона включає культуру взаємодії з природою, культуру міжнародних відносин, етнокультуру, регіональну культуру праці, багатотисячлітні традиції народу.

Протягом багатьох століть існування на українському терені автохтонної землеробської культури, що впорядкувала в етнічній свідомості наших пращурів архетип ласкавої, неньки землі, формувалось основне підґрунття українського етнонаціонального характеру, однією із складових якого є емоційно-шанобливе ставлення до природи. Вже в язичницькій свідомості яскраво виявляється повага до природи як важливого чинника існування людини. Язичницька культура та свідомість тривалий час виявлялась і в киево-руському періоді становлення майбутнього українського менталітету. Києво-руська думка наполегливо шукає посередника між природним (речовим) і духовним світом істини, який би зблизив (навіть зв'язав) Творця з природним світом. Це прагнення слов'ян виявляється в уявленнях про нерозривний зв'язок з ненькою землею, природою. Зародки національних природоохоронних норм періоду язичництва набули подальшого розвитку і закріпилися в нормативно-правових актах часів Київської Русі. Так, у зводі законів княжої доби «Руській Правді» містилося чимало регламентацій, засторог щодо збереження, використання природних ресурсів. Важливого значення в Київській Русі надавалося правовому регулюванню землекористування, охороні рослинного та тваринного світу. Значна кількість природоохоронних норм «Руської Правди» згодом була закріплена в таких пам'ятках литовського та польського права, як Вислицький статут 1347 р., Вартський статут 1420–1423 рр., Литовський статут 1529 р. із більш пізніх часів природоохоронні норми законів князя Болеслава (кінець XIII ст.) і короля Ягайла (XIV ст.) з охорони лісів, тварин у їх володіннях, які тривалий час діяли і на території нинішньої України та на зміст яких значним чином вплинули древньоруські природоохоронні традиції та звичаї.¹¹²

¹¹² В. Довбиш. Древньоруські природоохоронні звичаї та норми як витоки екологічного права України / Довбиш В., Кравченко Н. // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 12. – С. 152–154.

У добу козацько-гетьманську українське природоохоронне законодавство живилося такими джерелами: звичаєвим правом та повсякденними традиціями; традиційним законодавством княжої та литовсько-руської доби; магдебурзьким правом; законотворчою діяльністю національної держави, яка уособлюється насамперед у гетьманських універсалах. Природоохоронний рух у його сучасному розумінні започаткувався в Україні ще до першої світової війни, коли почали виникати різноманітні організації та товариства і прийматися деякі укази й постанови окремих департаментів та міністерств, які регламентували використання природних ресурсів; тоді виникають перші українські заповідники. Перша світова війна та соціальні потрясіння загальмували природоохоронну роботу в Україні. Українська Гетьманська держава за часів гетьмана Павла Скоропадського утворила міністерство зелених справ, а при ньому – окремий відділ з охорони пам'яток природи, а також комісію із вчених та діячів у цій справі. За радянського часу Україна повністю втрачає будь-яку можливість впливати на формування природоохоронного законодавства, оскільки виключні повноваження мали лише вищі партійні та господарські органи СРСР. Екологічне право повністю формувалось за межами етнічної України, а сюди закони надходили для безумовного виконання. Головні засади екологічного права в СРСР визначалися, скоріше, не за законами, а «державною доцільністю». Тому на момент розпаду СРСР в Україні існувала дуже несприятлива екологічна ситуація, виправленню якої не могла сприяти лише формально існуюча система екологічного права. Сучасне екологічне право в Україні спирається на законодавчі та інші регулятивні акти подвійного характеру: з одного боку, сьогодні в Україні діють норми та стандарти, прийняті ще в колишньому СРСР, а з іншого – активно напрацьовується та створюється національне екологічне законодавство.

На наш погляд, екологічна політика України за роки незалежності загалом сформована. У березні 1998 р. Верховна Рада України затвердила «Основні напрями державної політики у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки». Цей документ на державному рівні проголосив дострокову стратегію вирішення екологічних викликів України. У 2001 р. в Україні створено спеціальний вищий державний навчальний заклад з підготовки фахівців екологічного спрямування (Одеський державний екологічний університет) як базовий з підготовки кадрів для Міністерства екології і природних ресурсів України.

При Міністерстві екології та природних ресурсів створена Громадська рада, що складається з представників громадських

організацій, яких нараховується близько 500. «У 2000 р. в Україні було затверджено Загальнодержавну програму формування національної екологічної моделі України на 2000–2015 роки»¹¹³. На нашу думку, у ставленні людини до природи в українському суспільстві і надалі переважає принцип панування, який орієнтує діяльність суспільства на оволодіння природними об'єктами і контроль над ними. Забезпечення екологічних прав є функцією і відповідальністю держави (зокрема, про це йдеться у ст.10 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»). Держава має для цього і повноваження, і фінанси, й інституційну структуру, і важелі впливу у вигляді силових та судових структур. Проблема державної влади в Україні полягає в тому, що вищі державні посадові особи переважно переймаються не виконанням державних обов'язків, а підтримкою великого приватного капіталу. На думку вченого Г. Б. Марушевського, відбувається приватизація державної влади, яка працює вже не на загальні, а на приватні інтереси. В Україні через низьку пріоритетність екополітики держава не приділяє уваги екологічній проблематиці і, відповідно, дотриманню екологічних прав. Питання екополітики є також одними із найменш пріоритетних у політичному дискурсі. Політичну еліту більше цікавлять особисті інтереси, ніж турбота про те, щоб довкілля України було чистим і безпечним для здоров'я людей. На думку науковця М. Пірена, українська держава більше дбає про приватизацію, ніж про забезпечення екологічних прав громадян України, тому розраховувати на поліпшення стану довкілля не доводиться¹¹⁴.

Президент України як гарант додержання Конституції України повинен забезпечувати права громадян на безпечне життя і здоров'я, охорону довкілля. Він наділений правами оголошувати окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації, вводити надзвичайний стан на території, де аварії, катастрофи та стихійні лиха становлять загрозу для життя і здоров'я людей. У процесі формування державної екологічної політики, визначення механізмів покращення екологічної ситуації в країні Президент України основну увагу звертає на пропозиції та експертні висновки Ради національної безпеки і оборони України при Президентові України та її консультативно-дорадчого органу – Комісії з питань ядерної політики та екологічної

¹¹³ Пірен М. Гармонізація життєдіяльності українського суспільства з навколишнім природним середовищем – важливий чинник стримування негативних впливів / М. Пірен // Вісник національної академії державного управління при Президентові України. – 2007. – № 4. — С.178–184.

¹¹⁴ Марушевський Г. Б. Дотримання екологічних прав України – 2006 рік / Г. Б. Марушевський // Екологічний вісник. – 2007. – № 1. – С. 23–28.

безпеки. Верховна Рада України як законодавча гілка влади у межах своїх повноважень впливає на формування державної екологічної політики, розглядаючи та затверджуючи відповідні правові акти і норми природоохоронного законодавства, впливає на формування державного бюджету, спрямованого на охорону природного середовища, подолання наслідків екологічних катастроф. Зокрема, за розробку та експертизу природоохоронного законодавства відповідає безпосередньо Комітет з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи і юридичний відділ секретаріату Верховної Ради України. Кабінет Міністрів України як виконавча гілка влади здійснює державну політику України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, координує діяльність профільних міністерств і державних комітетів інших органів виконавчої влади, вносить відповідні законопроекти на розгляд Верховної Ради України ¹¹⁵.

Навпаки, відсутність екологічної свідомості та культури українських парламентарів призвела до того, що 16 жовтня 2012 р. український парламент затвердив законопроект № 10218 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо оптимізації повноважень органів виконавчої влади у сфері екології та природних ресурсів, у тому числі на місцевому рівні)», незважаючи на протести громадськості, негативне рішення парламентського Комітету з питань Чорнобильської катастрофи. Ухвалення цього закону свідчить про цілковиту безвідповідальність частини депутатського корпусу за свої рішення перед довіряючим українським народом і прийдешніми поколіннями. Зокрема, закон розбалансовує та руйнує систему охорони навколишнього природного середовища в державі, ліквідує територіальні органи Мінприроди України, до повноважень яких разом із законодавчими актами внесено здійснення комплексного управління у галузі охорони навколишнього природного середовища та координація усіх органів влади щодо впровадження екологічної політики. Натомість запропоновано передачу значної кількості повноважень держави у сфері охорони навколишнього природного середовища адміністраціям. Однак зміни до законів України «Про державні місцеві адміністрації», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про Раду Міністрів Автономної Республіки Крим» не внесено ¹¹⁶.

¹¹⁵ Ясинська А. Екологічна політика України як основа реалізації екологічної освіти / А. Ясинська // Вісник національної академії державного управління при Президентові України. – 2007. – № 4. – С. 198–207.

¹¹⁶ Парламент знищує систему охорони природи в Україні // Екологічний вісник. – 2012. – № 5. – С. 2–3.

Суперечливе законодавство у сфері природоохорони, насамперед пояснюється, на нашу думку, неформованою, низькою екологічною культурою органів державної влади України, яка прямо пов'язана із відсутністю екологічної свідомості у населення держави. Це виявляється під час парламентських виборів. Зокрема, у 2012 р. однією із важливих подій у суспільному житті України були вибори до парламенту. Серед п'яти партій, які пройшли до Верховної Ради України, жодної згадки про питання, що стосується охорони довкілля та збалансованого природокористування, немає у передвиборчих програмах «Удару» та ВО «Свобода». Програми ВО «Батьківщина» та Комуністичної партії містять лише по одному положенню щодо охорони довкілля. Більш конкретний розділ з питань, щодо охорони довкілля та збалансованого природокористування викладено у програмі Партії Регіонів, однак вона містить пункт про сприяння видобутку сланцевого газу, проти цього тривають протести світової та української громадськості. Загалом з 22 партій, що брали участь у виборах у багатомандатному окрузі, 40,9% партій не мають у своїй програмі жодної згадки про охорону довкілля та збалансоване використання природних ресурсів, 22,7% партій мають мінімальні посилення, висловлені однією фразою чи декларативним гаслом. 64,4% програм кандидатів у народні депутати в одномандатних округах не мають жодної згадки про охорону довкілля та збалансоване використання природних ресурсів і лише 2,4% програм містять ґрунтовні положення щодо цих питань. Решта 33,3% програм мають декларативний характер і є формальними. Така ситуація нашою думкою про можливі потенційні загрози щодо адекватного та ефективного впровадження екологічної політики в Україні, законодавчого забезпечення охорони довкілля та інтегрування екологічної складової у різні сфери суспільного життя. Слід очікувати, що питання охорони довкілля та збалансованого природокористування так і буде останнім пунктом у політичному й законодавчому порядку денному, традиційно поступаючись питанням економічним, фінансовим і соціальним. Такі прогнози мають стимулювати активізацію зусиль громадськості з метою посилення її ролі та участі та участі у формуванні та реалізації державної та регіональної екологічної політики. У 2012 р. значних позитивних змін в екологічній політиці України не відбулося. Систематичний моніторинг стану реалізації екологічної політики в Україні не проводився. У 2012 р. відбулося суттєве послаблення інституційної спроможності державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища та регулювання природних ресурсів. Зокрема, припинили своє функціонування Державні управління охорони навколишнього природного середовища в областях, внаслідок цього розпалася цілісна система державного управління в сфері

охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів. Негативна практика поширеної в Україні в останнє десятиріччя кадрової політики, що ґрунтувалася на першочерговому врахуванні політичної приналежності кандидатів на посаду в державній установі та ігноруванні вимог до їхньої професійної освіти та досвіду, призвела не тільки до вимивання професіоналів із системи державного управління у сфері охорони довкілля, а й до того, що природоохоронною діяльністю часто займалися люди, ціннісні орієнтації яких не пов'язані зі збереженням природи. В Україні існує громіздка та непрозора система фондів охорони навколишнього природного середовища, яка не дозволяє ефективно використовувати кошти і, головне, контролювати їх надходження та цільове використання¹¹⁷.

Результати позачергових виборів народних депутатів України у 2014 р. засвідчили вкрай низьку суспільну екологічну свідомість та відповідальність за стан навколишнього природного середовища. У цих виборах до українського парламенту із 29 політичних партій брали участь дві екологічно-природничі партії, – це Партія Зелених України, яка запропонувала 52 кандидати по партійних списках до складу парламенту, та Партія «Зелена Планета», яка висунула 98 кандидатів до складу парламенту. За результатами виборів дві партії еколого-природоохоронного спрямування показали майже однаковий результат, та у списку партій розташувались поруч між собою: за Партію Зелених України проголосувало лише 39 тисяч 634 виборців, це 0, 25% від числа осіб, які брали участь у голосуванні, за Партію «Зелена Планета» – 37 тисяч 724 виборці, це 0, 23% виборців України. Відповідно, за підсумковими результатами голосування виборців до складу Верховної Ради України жодна із названих партій не потрапила: Партія Зелених України зайняла 16 місце, а Партія «Зелена Планета» – 17 місце серед 29 політичних партій та громадських об'єднань. По одномандатних округах також жоден із представників двох партій не виявився переможцем у своїх округах. Як висновок, можна сказати, що сучасне українське суспільство питання екології, природоохорони зовсім не турбує, а це викликає побоювання за екологічне майбутнє України.

Чим же відрізняється підхід до екологічної політики в Україні від європейського чи американського підходів? Насамперед органи державного екологічного регулювання в розвинених країнах є

¹¹⁷ Громадська оцінка державної екологічної політики в Україні у 2012 році. Доповідь громадських природоохоронних організацій. – К., 2013. – С. 25, 61.

замовниками наукових розробок екологічних програм, необхідних їм для підвищення ефективності своєї діяльності. Наприклад, у США Агентство з охорони довкілля (ЕРА) є замовником наукової екологічної програми, яка охоплює всі аспекти охорони довкілля: виявлення забруднення, переміщення забруднюючих речовин та їх кінцева доля, технологія очистки, розробка і демонстрація нової екологічно безпечної технології виробництва, запобігання забрудненню, економіка та здоров'я. Виконавцями цієї програми є підпорядковані агентству наукові установи з щорічним бюджетом у кілька сотень мільйонів доларів. Наукові центри США, що входять до складу ЕРА, отримують фінансування, яке в кілька разів перевищує їх власні потреби і яке вони використовують для залучення необхідних субпідрядних організацій з метою комплексної розробки проектів. В інших країнах (Франція, Німеччина, Великобританія, Нідерланди) також у складі агентств охорони довкілля існують наукові заклади, які на замовлення цих агентств виконують екологічні дослідження, зокрема розробку «чистих» технологій, які сприяють інтеграції екологічної політики. Досвід розвинених країн свідчить про те, що витрати на наукові дослідження дають змогу одержати значну економію коштів під час здійснення природоохоронних заходів та суттєво зменшити збитки від забруднення та виснаження компонентів довкілля¹¹⁸.

На відміну від України, екологічний європейський рух є актуальним явищем сучасної політики та громадської діяльності, рухом котрий розвинувся протягом останніх десятиліть, зокрема на теренах Східної та Західної Європи. Загальна мета європейського екологізму – гармонія відносин людини та природи через просвіту населення, мирний спротив капіталові, сполученому з владними структурами, який відіграє нині вирішальну роль у забрудненні та загальній дестабілізації світового довкілля; акції «прямої дії» (руйнування техніки, радикальний захист тварин, рух зоозахисників); створення «альтернативних моделей суспільства» (коммун, екопоселень, так званих сквотів на основі природоохоронної ідеології) як приклад життя у гармонії з навколишнім середовищем (часто такі альтернативні поселення стають взірцем для цілих регіонів); збройний спротив корпораціям. Усі ці завдання мають змінити світ шляхом зміни свідомості людей. Неможливо «лікувати» навколишнє середовище, не «вилікувавши» свідомість більшості людей. І Україна стоїть зараз лише на початковому етапі такого «лікування».

¹¹⁸ Фенянов П. Державне регулювання забезпечення екологічної безпеки на регіональному рівні: досвід провідних країн світу / П.Фенянов // Вісник національної академії державного управління при Президенті України. – 2011. – № 4. – С. 142–150.

Сучасний екологічний рух виходить за межі окремих країн, набуває глобального масштабу¹¹⁹.

У зв'язку із недооцінкою значення і ролі екологічної політики у життєдіяльності українського суспільства з боку органів державної влади України, через відсутність сформованої екологічної культури в її представників, велика роль та відповідальність у цьому напрямі лягає саме на громадські екологічні, природоохоронні організації, які виражають волю громадянського суспільства в Україні і прагнуть змінити ставлення держави до питань екології, поставити його на одне із пріоритетних місць.

Громадський екологічний рух був започаткований у 1950-тих роках, коли вчені почали звертати увагу на погіршення продуктів харчування, небезпечні наслідки накопичення і дії відходів виробництва. Перші екологічні акції проводили поодинокі ентузіасти, їхні прихильники, молодь, яка не стоїть осторонь активних та рішучих дій у суспільстві. Рейди спрямовувалися на збирання та знищення сміття, проведення акцій протесту, спрямованих проти недалекоглядних дій різних гілок влади. Навіть у такому вияві заходи громадськості давали відчутні результати і сприяли зародженню екологічної свідомості людей. У 60-ті роки визначальною рисою екологічного руху стає поширення вимог до термінового вирішення екологічних проблем, кількість яких невпинно зростає, а також до виявлення конкретних винуватців забруднень, що погіршили стан довкілля. Найбільш активним у цьому напрямі був рух дружин з охорони природи, який виник у середовищі викладачів і студентів вузів Києва, Харкова та інших міст. Він доволі широко оформився у регіональні організації та їхню мережу, що охопила майже всю територію колишнього СРСР. Цей рух боровся з поширеним на той час браконьєрством, вів широку пропагандистську роботу, збирав конференції для обговорення гострих екологічних проблем. Накопичення досвіду привело учасників та лідерів природоохоронного руху до висновку про перехід до принципово нової системи громадського контролю за діяльністю офіційних структур. Якщо раніше більшою мірою контролювалася поведінка громадянина, то тепер почала здійснюватися перевірка дотримання природоохоронного законодавства з боку державних відомств, організацій, підприємств, а також приватного сектору. Довготривалий характер екологічної кризи привів до виникнення локальних груп, клубів, асоціацій та інших форм об'єднань

¹¹⁹ Андрос О. Е. Екологічний рух: характеристика та ідеологічні особливості / О. Е. Андрос // Трибуна. – 2009. – № 1–2. – С. 44–45.

прихильників екологічного руху. Громадський екологічний рух в Україні, незважаючи на свою масовість, трансформувалася на сьогодні у рух особистостей, об'єднаних важливими цілями та завданнями, як найбільш активної частини суспільства, що чітко усвідомила важливість екологічних проблем у нашій державі та всьому світі¹²⁰.

Загальноновизнаним є факт неабиякої ролі широких верств громадськості в усіх сферах життєдіяльності людини, в тому числі у сфері охорони довкілля. На думку дослідника Г. Мороза, громадськість є одним із найважливіших національних ресурсів для розвитку і впровадження екологічного законодавства. Головним у цьому контексті є термін «громадськість». У нашій державі немає законодавчого визначення поняття «громадскості»¹²¹. Згідно з Конституцією України – громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами (ст 38). Форми такої участі в аспекті громадянського управління доволі різноманітні.

Однією з важливих форм впливу громадян на управлінську діяльність у сфері суспільних відносин є їх конституційне право (ст. 40 Конституції України) направляти індивідуальні чи колективні звернення або особисто звертатись до органів державної влади, місцевого самоврядування та посадових і службових осіб з питань охорони і використання природних ресурсів (Закон України від 14 жовтня 2014 р. «Про звернення громадян»). Громадянам надано також право (ст. 55 Конституції України) оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. У сфері охорони довкілля таке оскарження може стосуватись будь-яких рішень, що не враховують, блокують, не забезпечують виконання приписів екологічного законодавства. Одним із можливих заходів громадянського впливу на вирішення екологічних проблем є проведення громадянами зборів, мітингів, походів і демонстрацій з метою висловлення громадянської думки щодо конкретних питань, пов'язаних із гарантуванням екологічної безпеки населення. Метою громадянського управління є реалізація законодавства, контроль за додержанням вимог екологічної безпеки, забезпечення проведення ефективних і комплексних заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, досягнення узгодженості дій державних і громадських організацій у галузі охорони навколишнього

¹²⁰ Саєнко Т.В. Громадські організації в екологічній інтеграції суспільства / Т. В. Саєнко // Екологічний вісник. – № 4. – 2005. – С.15–18.

¹²¹ Мороз Г. Визначення поняття «громадськість» у контексті природоохоронної діяльності / Г. Мороз // Право України . – 2004. – № 8. – С.100–102.

природного середовища. Відповідно до цієї мети визначаються й повноваження громадських об'єднань у галузі охорони навколишнього природного середовища: участь у проведенні перевірок виконання підприємствами, установами й організаціями природоохоронних планів і заходів; здійснення громадської екологічної експертизи, оприлюднення її результатів та передача їх органам, уповноваженим приймати рішення; внесення до відповідних органів пропозицій про організацію територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Одним з головних напрямів діяльності громадських природоохоронних організацій, на думку науковця С. Стороженка, є контроль за дотриманням екологічного законодавства згідно з «Положенням про громадських інспекторів» з охорони довкілля, що дає змогу здійснювати громадську експертизу¹²².

Одним із офіційних постійно діючих механізмів залучення громадян до обговорення проектів рішень та діяльності органів влади є діяльність консультативно-дорадчих органів – громадських рад. Уперше їх створення було ініційовано постановою уряду у 2004 р. Громадські ради існують та функціонують при всіх міністерствах, обласних державних адміністраціях. Наприклад, завдання громадської ради при Міністерстві охорони навколишнього природного середовища України полягає в участі у формуванні й реалізації екологічної політики та підтримці громадських ініціатив щодо цього процесу; участі в обговоренні проектів нормативно-правових актів у сфері охорони довкілля, природокористування та формування громадських ініціатив щодо вдосконалення і розвитку природоохоронного законодавства. Також вона забезпечує інтеграцію екологічної політики до інших складових державного розвитку; моніторинг урахування громадської думки центральними органами виконавчої влади на всіх етапах втілення рішень з питань, що стосуються довкілля; а також сприяє обміну екологічною інформацією між Мінприроди України, іншими центральними органами державної влади та громадськістю України (Положення про Громадську Раду при Мінприроди України)¹²³. Особливою активністю серед природоохоронних громадських організацій виділяється Всеукраїнська екологічна ліга. Зокрема, 3 липня 2012 р. Всеукраїнська екологічна ліга провела у Верховній Раді України засідання круглого столу, під час якого було представлено проекти законів України «Про заборону ввезення і реалізації на території України мийних засобів на основі фосфатів» та

¹²² Стороженко С. Роль громадських організацій у вирішенні проблем охорони довкілля / С. Стороженко // Вісник прокуратури. – 2011. – № 4. – С. 97–104.

¹²³ Мелень О. Як громадяни можуть впливати на ухвалення рішень у сфері довкілля / О. Мелень // Рада – 2010. – № 5. – С. 43–46.

«Про обмеження виробництва, використання, ввезення та розповсюдження в Україні полімерних пакетів». Ці проекти законів були розроблені науковцями, провідними юристами та фахівцями різних секторів економіки. 19 липня 2012 р. Громадська Рада Всеукраїнських організацій природоохоронного спрямування при Міністерстві екології та природних ресурсів України ініціювала проведення засідання, присвяченого обговоренню «Екологічних аспектів видобутку сланцевого газу та газів щільних порід в Україні» та звернулася до Мінприроди України із запитом про надання громадськості інформації щодо екологічної складової проекту договору на розробку сланцевих газів щільних порід в Україні та рекомендувала Мінприроди провести на засадах Оргунської конференції громадські слухання на національному та місцевому рівнях з питань видобутку сланцевих та газів щільних порід. Експерти Всеукраїнської екологічної ліги проаналізували Енергетичну стратегію ще на стадії проекту у 2005 р. та її основний варіант у 2012 р. і вважають, що це антиекологічний документ, який не відповідає основам і принципам збалансованого розвитку, загальноєвропейським і світовим тенденціям активної переорієнтації на підтримку відновлювальних джерел енергії, підвищення енерго-ефективності економіки. Всеукраїнська екологічна ліга пропонувала не затверджувати проект оновленої Енергетичної стратегії без належного представлення екологічної складової в документі, стратегічної, екологічної оцінки, наслідків її впровадження та проведення консультацій щодо проекту з представниками наукових установ, громадських організацій природоохоронного спрямування¹²⁴. Особливу увагу Всеукраїнська екологічна ліга приділяє залученню громадян на національному та регіональному рівнях до формування державної екологічної політики, участі у прийнятті екологічно важливих рішень через проведення громадських слухань та громадську експертизу. Науковець Г. В. Тимочко вважає, що залучення широких кіл громадськості до вирішення проблем довкілля можливе за умови, коли вона володіє об'єктивною інформацією про стан навколишнього природного середовища. Тому в умовах, коли на законодавчому рівні недостатньо відпрацьовані механізми і процедури надання екологічної інформації, функцію інформування громадян беруть на себе громадські організації¹²⁵.

¹²⁴ Всеукраїнська екологічна ліга презентує у Верховній Раді України проекти законів // Екологічний вісник. – 2012. – № 4. – С. 2–4.

¹²⁵ Тимочко Г. В. Діяльність Всеукраїнської екологічної ліги в контексті формування державної екологічної політики / Г. В. Тимочко // Екологічний вісник. – 2005. – № 6. – С. 2–4.

Головними завданнями екологічних організацій є здійснення громадського контролю за дотриманням природоохоронного законодавства, природоохоронна робота з вирішення екологічних проблем, поширення екологічної інформації, здійснення освітньої і виховної роботи з метою формування екологічної свідомості населення.

На сьогодні більшість активістів природоохоронних громадських організацій України становлять науковці, викладачі вищих і професійно-технічних навчальних закладів, технічні працівники виробництв, учителі шкіл, студенти та школярі. В Україні налічується близько 500 громадських екологічних організацій. Найбільше мереж серед всеукраїнських організацій, які мають мережу районних, міських, селищних осередків має Всеукраїнська екологічна ліга, Українське товариство охорони природи, Українська екологічна асоціація «Зелений світ», Українське товариство охорони птахів, Українське географічне товариство, Українське ботанічне товариство. Громадські екологічні організації є в усіх регіонах України, але їх розподіл нерівномірний. Громадськими організаціями накопичений великий досвід проведення громадських слухань, громадських експертиз, розробки проектів нормативних документів, законодавчих актів, створення та захисту об'єктів природо-заповідного фонду. Громадські організації започаткували проведення щорічних Всеукраїнських конференцій екологічної громадськості¹²⁶.

Втім, є і суттєві недоліки у діяльності громадських природоохоронних екологічних організацій. Громадські організації використовують свої права частково, не повною мірою. Для того, щоб активізувати роботу потрібно збільшити фінансування та технічні можливості громадських і державних органів; забезпечити виконання норм закону про доступ громадськості до інформації про прийняття рішень; розробити механізми участі громадськості у прийнятті рішень¹²⁷. Громадські важелі врегулювання охорони довкілля використовуються недостатньо. Думка громадськості для органів виконавчої влади, які відповідають за прийняття рішень, що можуть негативно впливати на довкілля, залишається необов'язковою. Це зумовлено рекомендаційним характером громадських обговорень проектів, результатів громадської екологічної експертизи проектів, реалізація яких становить загрозу довкіллю. Такий характер громадської думки прямо зафіксовано у законодавстві. Слабким місцем

¹²⁶ Громадська оцінка державної екологічної політики ... – С.198.

¹²⁷ Практика співпраці Міністерства охорони навколишнього природного середовища України та громадських екологічних організацій – К : Центр екологічної освіти і інформації, 2007. – С.178.

законодавчих приписів є те, що вони не вимагають від відповідних органів звітів про ступінь урахування висновків громадської екологічної експертизи, громадських слухань або ж обґрунтування своєї позиції, якщо вона не узгоджується з висновками громадських слухань. На думку В. М. Комарницького, ст. 36 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» реально обмежує регламентацію діяльності громадських інспекторів, вони не є самостійними, незалежними суб'єктами екологічного контролю. Ці інспектори можуть проводити перевірки додержання законодавства про охорону навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів спільно з працівниками органів державного контролю. Таким чином, інспектори є помічниками органів державного контролю, залежними від них, додатком до державної інспекції в галузі охорони довкілля¹²⁸.

Найбільш суттєвим недоліком у взаємодії між державними органами влади і громадськими екологічними організаціями, на нашу думку, є їхнє протистояння, конфлікти, суперечки, недовіра, непорозуміння та несприйняття одне одного, що також негативно позначається на сьогоденному стані екологічної культури українського суспільства. Зокрема, перший заступник голови Всеукраїнської екологічної ліги Т. Тимочко зазначала, що громадським організаціям доводиться часто самим готувати та вносити зміни до українського законодавства, працювати над розширенням нормативної бази¹²⁹. Згідно з її словами, усі пропозиції (2009 – середина 2010 рр.) громадськості були проігноровані Міністерством охорони навколишнього середовища України. Під час підготовки державної програми Мінприроди України вилучило навіть таку засадничу складову, як підвищення рівня суспільної екологічної свідомості. Проте, на думку Т. Тимочко, збалансований розвиток не можливий без впровадження механізмів громадського контролю за діяльністю органів державної влади, залученню громадян до прийняття екологічно важливих рішень¹³⁰. 20 травня 2010 р. відбулося розширене засідання Громадської ради при Міністерстві охорони навколишнього природного середовища України, на якому було ухвалено рішення розпочати всеукраїнську кампанію «Припинити деградацію Мінприроди!». Громадські екологічні організації в Україні були вкрай стурбовані

¹²⁸ Комарницький В. М. Правові аспекти участі громадськості в охороні довкілля / В. П. Комарницький // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 11 – С. 44–49.

¹²⁹ До десятиріччя Оргунської Конвенції // Екологічний вісник. – 2009. – № 4. – С. 23.

¹³⁰ Всеукраїнська екологічна ліга запропонувала нові підходи до здійснення екологічної політики в Україні // Екологічний вісник. – 2010. – № 3. – С. 2–3.

негативною тенденцією, яка сформувалася протягом останнього десятиліття у сфері управління природоохоронною діяльністю в Україні. Стисло цю ситуацію можна охарактеризувати як деградацію природоохоронного управління. Основною причиною кризового стану довкілля в Україні є неефективність екологічної політики в державі. Це стало наслідком неперіоритетності природоохоронних цінностей і завдань у політиці розвитку України. Причиною неефективності екополітики в нашій державі є інституційна і політична слабкість Міністерства охорони навколишнього природного середовища України, яке не в змозі забезпечити координацію зусиль інших міністерств і відомств, діяльність яких впливає на довкілля, та належний контроль за дотриманням вимог екологічного законодавства. Одним із основних чинників інституційної слабкості Мінприроди є надзвичайна нестабільність системи: за 10 років (з 2000 по 2010 рр.) змінилося 7 міністрів. Зміна найвищого керівництва Мінприроди проходить дуже болісно, оскільки кожен раз супроводжується докорінною зміною структури міністерства та її кадрового складу. Це відбувається тому, що кадрова політика базується виключно на політичній кон'юнктурі та політичних домовленостях, а законом і базовими екологічними цінностями часто нехтують. За 10 років (з 2000 по 2010 рр.) на посаді міністра охорони навколишнього природного середовища побували представники усіх основних політичних сил України. Кожен міністр прагнув привести в міністерство представників своєї політичної сили, часто звільняючи фахівців з великим досвідом роботи у сфері природоохоронного управління та знаннями. Кадрові призначення на вищі посади в міністерстві останніми роками взагалі здійснюють без урахування професійних знань і досвіду. Тому, як правило, на таких посадах здебільшого працюють люди, не компетентні в природоохоронній діяльності за своїми знаннями й досвідом, переконаннями і ціннісною орієнтацією. Вони не вміють і не бажають співпрацювати з природоохоронною громадськістю. Такі призначення є прямим порушенням ст. 7 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Громадськість була стурбована ігноруванням міністром охорони навколишнього природного середовища Бойком В. О. положень Оргунської конвенції про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля. Саме за діяльності цього міністра процес роботи над проектом Стратегії національної екологічної політики було закрито, міжвідомча робоча група, яка готувала попередній варіант стратегії, припинила існування, а нова так і не була створена. Широка громадськість була повністю

відсторонена від участі у цій роботі. У зв'язку із таким станом, громадські екологічні організації пропонували: Комітету Верховної Ради України – провести незалежний аудит управлінської спроможності системи Мінприроди, впроваджувати європейські реформи з управління охорони довкілля; Кабінету Міністрів України – на підставі вимог громадських організацій та експертів підготувати і затвердити Положення «Про стабілізацію та зміцнення системи управління охороною навколишнього природного середовища України», в якому серед іншого має бути заборонено змінювати структуру та основний кадровий склад Мінприроди частіше, ніж один раз на 5 років; Генпрокуратурі України – розглянути питання про притягнення до відповідальності винних у порушенні природоохоронного законодавства Мінприроди України; Кабінету Міністрів України – на вимогу громадськості внести подання до Верховної Ради України щодо зняття з посади міністра навколишнього природного середовища В. О. Бойка, як керівника, який ні за кваліфікаційними вимогами, ні за особистими якостями, ні за своїм світоглядом не може очолювати природоохоронну установу; Кабінету Міністрів України – затвердити відповідними офіційними рішеннями застосування таких критеріїв для призначення вищих посадових осіб у природоохоронних установах: управлінський професіоналізм, природоохоронний досвід, спроможність обстоювати екологічні цінності та конструктивно співпрацювати з громадськістю¹³¹. Таким чином, ми вважаємо, що проблеми реалізації права громадян на участь у прийнятті рішень пов'язані з відсутністю правильного розуміння процесу участі громадськості як з боку органів державної влади, так і з боку громадськості. Чиновники не усвідомлюють важливість участі громадян в їх діяльності і обирають опозиційну точку зору. Вони повинні залучати громадян до підтримки своїх рішень, оскільки це може значно зменшити кількість конфліктів, що виникають через непопулярні та незаконні акти чиновників, попередити судові процеси та не допустити падіння авторитету органу, який вони представляють, а також може значно покращити ефективність самих рішень. Професійний рівень та активність громадськості недооцінюється чиновниками, що призводить до негативних наслідків. Також з боку громадян їх право впливати на процес прийняття рішень сприймається як нагода висловитися проти, часто без належного обґрунтування та аргументів. Це ускладнює процес конструктивного

¹³¹ Звернення громадських організацій природоохоронного спрямування «Припинити деградацію Мінприроди!», до Президента України, Голови Верховної Ради України, Прем'єр-міністра України // Екологічний вісник. – 2010. – № 3. – С.7–9.

діалогу між владою та громадськістю, гальмує процес участі громадян у формуванні та реалізації політики, конкретних управлінських рішень¹³². Отже, необхідне налагодження діалогу між посадовими особами та активними громадянами, який має бути результатом зміни свідомості обох сторін та культури спілкування.

На нашу думку, низька екологічна культура українського суспільства пов'язана насамперед із відсутністю екологічної свідомості населення країни. Екологічна свідомість як специфічна, відносно самостійна форма суспільної свідомості виникає лише в ХХ ст. н. е. як результат відображення загрози глобальної екологічної катастрофи та наростання кризових явищ у взаємовідносинах суспільства та природи загалом. Вона формується на основі пізнання як тих законів, що забезпечують цілісність природного середовища, так і тих, що мають зумовлювати людську діяльність з метою збереження і покращення придатного для людського існування стану природи. Водночас можна говорити про наявність елементів екологічної свідомості і на більш ранніх етапах існування людського суспільства. Становлення екологічної свідомості в сучасну епоху, на думку багатьох вчених, відбувається за чотирма основними напрямками: науковим, що виражається в прагненні реалізувати на практиці наявні теоретичні і практичні знання про існуючі у природі зв'язки, про те, як можна уникнути їх порушення в ході виробничої діяльності людини; економічним – виражається в усвідомленні економічної невивідності виробничої діяльності, що руйнує навколишнє природне середовище; культурним – виявляється в прагненні зберегти природне середовище як елемент культурного середовища; політичним – виявляється у прагненні людей створювати умови існування, відповідні гідності людини. Становлення екологічної свідомості виражає зацікавленість суспільства в збереженні та розгортанні природного світу у всій його різноманітності, в узгодженні соціальних потреб з можливостями природи. Вона сприяє подоланню утилітарно-прагматичного ставлення до навколишнього природного середовища, зняттю традиційних антропоцентричних світоглядних установок, подоланню, врешті-решт, глобальної екологічної кризи. Таким чином, екологічна свідомість – це форма суспільної свідомості, яка перебуває у стадії формування і містить сукупність ідей, теорій, поглядів, мотивацій, що відображають екологічну сторону суспільного буття як, наприклад, реальну практику відносин між людиною і середовищем її життя, між суспільством і природою, включаючи комплекс регулятивних принципів і норм поведінки, що спрямовані на досягнення оптимального стану системи

¹³² Мелень О. Цит. праця. – С. 43–46.

«суспільство – природа». На думку науковця С. Семенюка, сама наявність екологічної свідомості не є достатньою умовою для того, щоби перетворити потенційні можливості у сфері ліквідації глобальної екологічної кризи в доконаний факт. Саме екологічна культура виступає необхідною передумовою оптимізації взаємовідносин суспільства та природи¹³³. На думку дослідника Я. Лазанько, саме правосвідомість є провідною в забезпеченні ефективного регулювання природозберігаючої поведінки людини¹³⁴.

Якщо бажаємо зберегти себе, нам необхідно зберегти природу. Для цього насамперед слід змінити себе, перетворити свою свідомість щодо відносин з природним середовищем і альтернативи цьому не має. Загальний світогляд людини формується протягом усього життя. На сьогодні ще вкрай низькою є екологічна свідомість українських школярів. Науковець В. Акоюн зазначає з цього приводу, що проблема формування екологічної свідомості і поведінки під час навчального процесу полягає в тому, що обізнаність з екологічною проблематикою є фрагментарною, недиференційованою, тому що учні та студенти краще орієнтуються в глобальних екологічних проблемах, ніж у проблемах своєї місцевості, країни. Значна частина учнів (від чверті – до третини) загальноосвітніх навчальних закладів вважають себе непричетними до вирішення проблем довкілля, а інші, хто усвідомлює особисту причетність до екологічних проблем, убачають її в дотриманні елементарних правил поведінки в природі і не усвідомлюють екологічного значення вчинків, пов'язаних з опосередкованим використанням природних ресурсів¹³⁵. Саме екологічна свідомість формує у громадян погляди, що відповідають положенням сталого розвитку. Ю. С. Разметаєва переконана, що екологічна свідомість має як внутрішні аспекти, тобто спосіб сприйняття світу, переконання щодо можливості чи неможливості певних дій, їх оцінку, так і зовнішні, тобто вияви цих переконань, своєрідну екологічну поведінку¹³⁶. Таким чином, на нашу думку, у прямій залежності від рівня екологічної свідомості перебуває й ступінь участі громадян у тій частині управління державою, яка стосується охорони навколишнього середовища, а також залученість їх до громадської діяльності в цій сфері.

¹³³ Семенюк Н. Цит. праця. – С.14–21.

¹³⁴ Лазанько Я. Формування еколого-правового світогляду суспільства як засіб подолання кризового стану природного середовища (етапи та їх особливості) / Я. Лазанько // Право України – 2006. – № 9. – С. 11–14.

¹³⁵ Акоюн В. Екологічна парадигма як унормоване знання про ставлення людини до довкілля/ В. Акоюн // Вища освіта України. – 2010. – № 3. – С.70–75.

¹³⁶ Разметаєва Ю. С. Екологічна та правова свідомість як базові категорії сталого розвитку / Ю. С. Разметаєва // Екологічний вісник. – 2005. – № 4. – С. 20.

Чи виросте у майбутньому в Україні свідоме екологічно культурне суспільство? Щоб дати відповідь на це питання, розглянемо стан організації вітчизняної системи освіти у початковій, середній та вищій школах стосовно екологічного навчання та виховання дітей. Найефективнішою ланкою екологічної освіти та виховання за умови відповідної її організації має бути шкільна освіта як найбільш масова ланка системи освіти, через яку проходить все населення країни.

Початкова школа, на нашу думку, має продовжувати розпочате цілеспрямоване формування екологічної культури дитини, що ґрунтується насамперед на засадах наступності в змісті екологічної освіти та виховання. Це має підтверджуватися природно-науковими знаннями, які б переконували дитину у значущості природи для життєдіяльності людини, розкривали багатогранну систему природних цінностей – споживчу, естетичну, екологічну, рекреаційно-оздоровчу, науково-пізнавальну, виховну та моральну. У дитини має поступово сформуватись екологічне сприйняття та мислення, позначені високою духовністю й зв'язку зі світом природи. Як зазначає Я. Лазаннко, особливу роль у цьому відіграє чиник спостереження позитивних результатів своєї роботи¹³⁷. Ми вважаємо, що сьогодні у сфері екологічної освіти та виховання школярів є актуальною проблема невідповідності екологічних знань учнів їхній поведінці у природі. Основним завданням формування екологічно доцільної поведінки школярів вважаємо вплив на потреби, а отже, й на цілі, що ставить перед собою особистість під час організації власної діяльності у природі. Поведінка особистості значною мірою залежить від самовиховання, яке є великою рушійною силою вдосконалення та розвитку особистості. Науковець О. О. Колонькова вважає, що процес формування екологічно доцільної поведінки підлітків і старшокласників шляхом самовиховання варто організовувати у контексті повсякденної діяльності. Важливо, щоб школярі усвідомили ті реальні дії, спрямовані на поліпшення стану навколишнього середовища та власного здоров'я, які можуть виконувати самі¹³⁸.

Сьогодні потрібно виховувати особистість із новим, екоцентричним типом мислення і свідомості, з високим рівнем екологічної культури. Для цього необхідно сформувати таку систему знань, поглядів і переконань учнів, які забезпечуватимуть громадську відповідальність за стан навколишнього середовища як основу існування держави, нового стилю мислення і життя у злагоді з природою.

На думку директора Гніздичненської середньої школи Збаразького району Тернопільської області С. Слівчука, починати екологічне

¹³⁷ Лазаннко Я. Цит. праця. – С. 11–14.

¹³⁸ Колонькова О. О. Роль самовиховання у формуванні екологічно доцільної поведінки школярів / О. О. Колонькова // Екологічний вісник. – 2009. – № 4. – С. 21–22.

виховання потрібно з молодшого шкільного віку, оскільки саме в цей час набуті знання можуть надалі перетворитися на міцні переконання. З цією метою молодші учні школи набувають елементарних знань про природу та взаємозв'язки у ній, взаємодію та взаємовплив людини та природи. Завдання вчителя на кожному уроці – допомогти учням усвідомити те, що саме внаслідок нераціональної господарської діяльності людини погіршується стан навколишнього середовища. Найкраще сприймаються учнями ігрові форми роботи. Знання сутності екології як науки та сфери практичної діяльності людини, усвідомлення первинності природи, розуміння діалектичного характеру впливу діяльності людини на природу, сутність та причини виникнення екологічних проблем, знання екологічних прав та обов'язків громадян України – саме ці завдання стоять перед вчителями в аспекті забезпечення базового рівня екологічної освіти та основ екологічної культури учнів. Вони успішно виконуються через екологізацію у рамках шкільних дисциплін природничого, суспільно-гуманітарного циклу та особливо через тематичні уроки. Зокрема, «Екологія сусіднього лісу» (7 клас), «Проблеми чистого повітря» (7 клас), «Геоекологічна ситуація в Україні» (8 клас), «Екологічні проблеми економічних районів України» (9 клас), «Вплив антропогенного фактора на довкілля» (9 клас), «Екологічне законодавство України» (9 клас). У школі запропоновано поглиблене вивчення екології як науки, що забезпечується профільним навчанням у школі III – го ступеня, а саме: наявністю природничих і сільськогосподарських класів. Саме це сприяє усвідомленню старшокласниками взаємозначимості екології та раціонального господарювання. Традиційними у школі стали щорічні декади екологічних знань. Особливою популярністю серед учнів користуються такі заходи та дії: День довкілля та День Землі, акції випускників «Посади своє дерево», різноманітні польові навчальні практикуми, екологічні експедиції; конференції старшокласників «Екологічні проблеми мого рідного села». З ініціативи учнівського самоврядування започатковано конкурс екологічної пісні¹³⁹. Проте прикладів такого підходу до екологічного виховання та освіти школярів в Україні обмаль.

Ми переконані, що екологічна освіта та виховання орієнтовані переважно на передачу спеціальних знань у галузі теоретичних основ фундаментальної та прикладної екології, а не на вміння аналізувати та використовувати ці знання у житті, що важливо для пересічних громадян. Базові питання з проблем екології та охорони природи розглядаються в шкільних предметах природничого змісту. Однак ці

¹³⁹ Слівчук С. В. Особливості формування системи екологічної освіти та виховання в закладах освіти сільської місцевості / С. В. Слівчук // Безпека життєдіяльності. – 2006. – № 9. – С. 40–41.

курси пропонують лише теоретичні знання і майже не передбачають практичної діяльності, завдяки якій діти могли б набути корисних навичок пізнавати навколишній світ, не передбачено проведення екологічних досліджень та природоохоронних акцій у зрілому віці. На думку науковця М. С. Мальованого, часто одержані в школі знання відмежовані від повсякденного життя. Крім цього нерідко до викладання базового курсу – «Основи екологічних знань» – залучаються вчителі, які не мають спеціальної екологічної підготовки, оскільки таких фахівців у середніх школах практично немає¹⁴⁰.

Що стосується діяльності вищої школи, то ми вважаємо, що ґрунтовна екологічна освіта у ВНЗ має базуватися на комплексному, збалансованому поєднанні природничого, технологічного, економічного, юридичного та соціокультурного підходів. Визначення змісту вищої екологічної освіти і відбір матеріалів для навчальних програм має здійснюватися з урахуванням таких критеріїв, як наукова достовірність екологічних показників і процесів, що відбуваються в біосфері; просторово-географічні особливості екологічних явищ, відмінність галузевих, локальних, регіональних і глобальних екологічних проблем, зв'язки між ними з урахуванням руху від близького до далекого; адекватне відображення базових понять; збалансований біологічний, технологічний і соціологічний підхід у вирішенні сучасних екологічних проблем. Вища екологічна освіта має бути диференційованою, різноплановою, охоплювати всі рівні професійної підготовки з урахуванням потреб особистості, регіонів та держави. Головна мета екологічної освіти на сучасному етапі розвитку суспільства полягає в становленні екологічно культурної особистості. Ми погоджуємося з думкою Н. Гнілуші, що дослідники не мають чіткого уявлення про рівень екологічної освіти¹⁴¹.

Науковці Т. Романько та Т. Юркова переконані, що екологічну освіту майбутніх фахівців необхідно розглядати як найактуальнішу проблему сучасного етапу розвитку теорії і практики вищої школи. Екологічна освіта має бути спрямована на формування екологічних знань, практичних умінь і навичок, оволодіння науковими основами охорони природи і раціонального природокористування, усвідомлення кожною особистістю свого місця у світі природи та в системі «природа – людина – суспільство». На думку дослідників Т. Романько та Т. Юркової, основною метою екологічної освіти у вищій школі має

¹⁴⁰ Мальований М.С. Вплив екологічної свідомості населення на стан екологічної безпеки держави / М. С. Мальований // Екологічний вісник. – 2012. – № 4. – С. 11–13.

¹⁴¹ Гнілуша Н. В. Професійна підготовка студентів педагогічних університетів до екологічної діяльності / Н. В. Гнілуша // Безпека життєдіяльності. – 2005. – № 12. – С. 32–35.

стати формування екологічної свідомості майбутніх фахівців, яка буде стимулювати відповідальне ставлення особистості до засвоєння змісту теоретичного і практичного компонентів системи підготовки майбутніх фахівців до екологічного виховання учнів через формування таких умінь і навичок: орієнтаційні – формувати інтерес учнів до екологічних знань, трудової та громадської діяльності екологічного змісту; прищеплювати учням прагнення охороняти, зберігати та примножувати природні багатства; конструктивні – планувати педагогічні ситуації, які дають можливість використовувати екологічні знання вихованців, формувати в учнів допитливість, бережливість, враховувати вікові, індивідуально-типологічні особливості учнів, рівень розвитку їх пізнавальних можливостей, вибирати оптимальні форми, методи й прийоми організації екологічної освіти, забезпечувати комплексний підхід до вивчення і охорони природи на уроках природничого циклу; організаторські – організовувати систематичне використання різноманітних форм і методів екологічної освіти підростаючого покоління, їх практичної діяльності шляхом озеленення школи та пришкольніх ділянок, спостереження за змінами в природі, розвитком рослин певного виду, натуралістичної роботи¹⁴².

Дослідник Г. О. Білявський вважає, що сьогоднішня проблема більшості інституцій та освіти зокрема полягає у відсутності єдиного бачення природи, розуміння її відомих і відкритих законів, правил, принципів розвитку та нормального функціонування. Науковець Г. О. Білявський переконаний, що екологічна освіта не стала пріоритетною у широкому і справжньому сенсі цього слова, не вживаються елементарні заходи з поширення природоохоронних заходів, не здійснюється екологічне виховання, що свідчить про низький рівень екологічних знань, особливо керівництва, у сфері захисту довкілля, екологічного управління, менеджменту, аудиту, екологічної етики і моралі. Науковець Г. О. Білявський вважає, що в Україні необхідно вирішувати питання формування екологічної культури дітей і підлітків на позитивному прикладі інших країн¹⁴³.

Здійснивши ґрунтовний аналіз стану екологічної освіти в Україні, ми переконані, що проблеми здійснення екологічної освіти в Україні полягають: у дошкільній освіті значним опущенням є недостатнє врахування вікових, індивідуальних, статевих особливостей розвитку

¹⁴² Романько Т. Педагогічні умови забезпечення підготовки студентів природничих спеціальностей до екологічної освіти учнів загальноосвітньої школи / Т. Романько, Т. Юркова // Екологічний вісник – 2008. – № 5. – С. 28–29.

¹⁴³ Білявський Г. О. Феномен екологічної культури в оптимізації навчального процесу у вищій школі в контексті парадигми збалансованого розвитку / Г. О. Білявський // Екологічний вісник. – 2009. – № 3. – С.14–16.

дітей; відбувається механічне перенесення змісту і методики роботи з ознайомлення з природою в екологічну освіту; у системі загальної середньої освіти основною метою є формування наукового світогляду учнів завдяки засвоєнню ними основних понять і законів природничих наук, а не в поводженні з природою та в охороні довкілля; аналіз змісту діючих навчальних програм свідчить про те, що екологічна освіта будується лише на загальнонаукових знаннях глобальних і регіональних екологічних проблем; у сфері вищої освіти серйозною проблемою є працевлаштування екологів: бакалаврів, спеціалістів і особливо магістрів, на яких практично немає державного замовлення; в Україні щороку захищають кілька кандидатських і докторських дисертацій з галузевих екологічних проблем та з проблем екологічної освіти і виховання, проте досі не створено кваліфікаційної Вченої ради; у системі позашкільної освіти відсутні кошти на модернізацію матеріально-технічної бази та комп'ютеризацію; відсутність підручників, посібників; відсутність обладнання та методичних рекомендацій для проведення практичних, лабораторних, дослідних робіт.

Ми констатуємо, що недоліком сучасної екологічної освіти є недостатнє акцентування уваги на головні причини екологічної кризи – культурі споживання, неповною мірою виявляється прив'язка цього факту до кожного конкретного індивіда, його споживчих настроїв та мотивацій. Через це в особистості відсутній зв'язок причин та наслідків між знанням природи та власною мотивацією до отримання матеріальних благ. На наш погляд, проблема полягає в тому, що стереотипи суспільства мотивують особу до досягнення максимального рівня матеріального процвітання, а екологічні ідеї вимагають прагнення до певного аскетизму та зменшення споживання.

Україна взяла на себе міжнародні зобов'язання щодо збалансованого розвитку, проте вони не були реалізовані на рівні державної політики, у тому числі у сфері освіти для збалансованого розвитку. Вчителів-екологів, відповідно до ліцензії, в Україні готують лише два вищі заклади освіти (еколога-хіміків – Чернівецький педагогічний університет; еколога-біологів – Мелітопольський педагогічний університет), з незначною кількістю набору абітурієнтів (усього близько 50 осіб), що не задовольняє потреби у цих спеціалістах¹⁴⁴.

Науковець А. А. Слепченко проблему вбачає у тому, що в Україні немає жодного спеціального нормативно-правового акту в галузі екологічної освіти. Потребують подальшого розроблення та вдосконалення механізми правового регулювання, еколога-освітніх

¹⁴⁴ Громадська оцінка державної екологічної політики... – С. 286.

відносин. Нормативні акти, заплановані до прийняття, повинні мати не рекомендаційний, а конкретно-зобов'язальний характер. В Україні спостерігається тривала відсутність позитивних зрушень у правовому забезпеченні права громадян на екологічну освіту. Незважаючи на наявність кількох розроблених у різний час законопроектів, закон про екологічну освіту досі не прийнято. Концепція екологічної освіти в Україні затверджена рішенням Колегії Міністерства освіти і науки України від 20 грудня 2001 р. № 13/6-19, не є нормативно-правовим актом, оскільки не була затверджена наказом міністра освіти і науки. Крім того, у Концепції екологічної освіти в Україні відсутня згадка про право громадян на екологічну освіту, хоч на момент її розроблення пройшло 10 років¹⁴⁵. На нашу думку, забезпечення в Україні права громадян на екологічну освіту, яка є універсальним засобом формування екологічної культури, слід розглядати як пріоритетне завдання держави.

Ще 1 серпня 1990 р. Верховна Рада України прийняла Постанову «Про невідкладні заходи щодо захисту громадян України від наслідків Чорнобильської катастрофи», згідно з якою територію нашої держави було оголошено зоною екологічного лиха, проте жодних практичних заходів, у т. ч. і додаткового фінансування на оздоровлення довкілля, вона не передбачала.

Наша держава за роки своєї незалежності створила власне екологічне законодавство, проте немає сенсу аналізувати екологічні закони України насамперед через те, що жоден із них так і не виконаний у повному обсязі через відсутність фінансових та матеріальних ресурсів та посилення економічної кризи. Внаслідок цього і надалі погіршується стан сільськогосподарських земель, атмосферного повітря, водних, лісових ресурсів, не вирішуються нагальні питання природно-заповідного фонду країни, що безумовно впливає і на стан зростання захворюваності населення.

Загрозу екологічному стану завдає і війна на Донбасі. На наш погляд, це друга після Чорнобиля техногенна катастрофа в Україні. Під час збройного конфлікту в зоні бойових дій на Донбасі постраждало понад 500 підприємств. Від влучень артилерії загорілися та вибухнули кілька екологічно небезпечних виробництв, серед яких – Авдіївський та Ясинівський коксохімічні заводи, Лисичанський нафтопереробний та Краматорський верстатобудівний заводи, завод із виробництва вибухівки в Петровському на Луганщині, Луганська ТЕС тощо. На Лисичанському нафтопереробному заводі виникла пожежа від

¹⁴⁵ Слєпченко А. А. Громадяни України мають право на одержання екологічної освіти / А. А. Слєпченко // Екологічний вісник. – 2012. – № 4. – С. 32–33.

артилерійського обстрілу. Загорілася ємність на 50 тис. тонн для зберігання нафтошламів, 2 ємності по 20 тонн бензину, а також склад для зберігання сірки. Періодично обстрілюють бойовики й Луганську ТЕС, що у місті Щастя. А, як відомо, на станції є водень, і якщо він вибухне, – масштаби будуть катастрофічні. Об'єктом нападу бойовиків також став Авдіївський коксохімічний завод. Водночас безперервні пошкодження ліній електропередач у результаті артилерійських обстрілів спричинюють відключення обладнання для відкачування води з шахт, що призводить до їхнього затоплення. Затоплення шахт – верхівка айсберга. Шахтні води створюють агресивне геологічне середовище з незворотними змінами у гідрологічному режимі території. Війна перекинулася і на заповідні території Луганської та Донецької областей. Бойові дії велися у межах Луганського та Українського степового природних заповідників, національних парків «Меотида» і «Святі Гори», регіонального ландшафтного парку «Донецький Кряж». Пожежі пошкодили ділянки заказників «Нагольчанський», «Волнухинський», Білоріченський, «Білогорівський», «Піщаний» на Луганщині. Та найбільше постраждали степові заповідники¹⁴⁶. Проте Міністерство екології та природних ресурсів України і його керівництво взагалі не приділяє уваги стану навколишнього середовища на окупованих наших територіях. Крім того, незважаючи на цілком реальну війну, що вже другий рік не припиняється в Україні, жодні дії з боку держави, що були б спрямовані на ліквідацію, попередження або пом'якшення екологічних наслідків бойових дій, не виконуються. Ні за участі міжнародних організацій, ні на національному рівні не заплановано жодних державних заходів, присвячених висвітленню екологічних наслідків війни на сході України. Не менш небезпечним є і те, що ніхто не обраховує екологічні збитки від військових дій, а це означає, що ні громадяни, ні держава не можуть розраховувати на компенсацію від зазначених збитків у майбутньому¹⁴⁷. Питання екологічних наслідків, заподіяних війною на Донбасі, цікавить лише ряд природоохоронних організацій. Зокрема, 30 жовтня 2014 р. на засіданні Всеукраїнської ради Українського товариства охорони природи було розглянуто питання «Про екологічні наслідки війни на Донбасі». З доповіддю виступив голова Укрприроди, д.е.н., професор В. Я. Шевчук. В обговоренні взяли участь представники місцевих організацій Товариства з усієї України. Були заплановані заходи щодо пом'якшення

¹⁴⁶Воєнний Донбас за крок до екологічної катастрофи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://golosukraine.com/publication/suspilstvo/ekologiya/37023-voyennij-donbas-za-krok-do-ekologichnoyi-katastrof/>

¹⁴⁷ Україна не визнає екологічні наслідки війни [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://socportal.info/2015/11/07/ukrayina-ne-viznaye-ekologichni-naslidki-vijni.html>

та ліквідації наслідків війни, підтримку місцевих організацій Укрприроди¹⁴⁸.

У ситуації, що склалася внаслідок військових дій на Донбасі, на нашу думку, для вирішення гострих і небезпечних екологічних проблем слід активно залучати міжнародні організації під егідою ООН. Перший крок у цьому напрямі здійснив Президент України П. Порошенко під час виступу на саміті з прийняття Цілей сталого розвитку в рамках Генеральної Асамблеї ООН, наголосивши, що шлях до реалізації цілей сталого розвитку не буде успішним без подолання та запобігання наслідків екологічних і техногенних катастроф. Також Президент України зазначив: «У результаті російської агресії, Україна стикається з ще однією проблемою – захистом довкілля на Донбасі. Безвідповідальне і злочинне затоплення шахт терористами призвело до отруєння питної води, ґрунту, флори і фауни регіону; атмосфера забруднюється через вибухи і обстріли чутливої виробничої інфраструктури. Насправді, ми можемо говорити про ризик екологічної катастрофи. Я переконаний, що питання охорони навколишнього середовища в умовах конфлікту вимагає особливої уваги Асамблеї ООН з навколишнього середовища»¹⁴⁹. Крім цього, П. Порошенко, користуючись нагодою, запропонував провести спеціальне засідання Генеральної Асамблеї, присвячене тридцятій річниці Чорнобильської катастрофи у квітні 2016 р.

Одним із чинників, необхідних для становлення й розвитку України як самостійної держави, останнім часом називають екологічну політику. Якщо розглядати екологічну політику як необхідну умову для збалансованого розвитку України, то першорядними питаннями стають збереження умов існування людини, а також формування екологічної культури, екологічного світогляду. Для запобігання небезпекам із погляду екологічної політики було б доцільним, перш ніж ухвалювати політичні рішення щодо запровадження нових стандартів і технологій, які начебто успішно функціонують в інших країнах, змоделювати їх можливі наслідки для України. Вкрай важливо брати до уваги особливості українського менталітету, економічну ситуацію в країні, рівень екологічної грамотності населення. Варто пам'ятати, що жодна модель економічного чи політичного розвитку не може однозначно вважатися єдиною правильною. З огляду на це доцільно не безоглядно

¹⁴⁸ Війна на Донбасі – це друга після Чорнобиля військово-техногенна катастрофа в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrpryroda.org/2014/11/blog-post_8.html

¹⁴⁹ Про що говорив Порошенко на Генасамблеї ООН. Повний текст виступу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/politika/pro-scho-govoriv-poroshenko-na-genasambleyi-oon-povniy-tekst-vistupu-503269.html>

переймати західний спосіб життя, а розробляти власну модель стабільного розвитку.

Прорахунки, недосконалість та грубе порушення екологічного законодавства, бездіяльність представників органів державної влади в Україні, насамперед пов'язані із низькою екологічною культурою українських державних чиновників та політиків, заяви яких щодо природоохорони переважно є лише декларативними та популістськими. Питання екології у нашій країні ніколи не були пріоритетними і сьогодні, в умовах війни, подій на Донбасі, ще не скоро будуть одними із головних питань української держави, перш за все через брак фінансування на різноманітні екологічні, природоохоронні заходи та проекти в умовах економічної кризи в Україні.

На сьогодні можна вважати, що національне екологічне та природоохоронне законодавство пройшло шлях становлення, проте це не стало дієздатною системою нормативно-правового забезпечення екологізації національного шляху розвитку. Необхідно відновити ліквідовані у 2012 – 2013 рр. державні управління екологічної безпеки як територіальні органи в системі Міністерства екології та природних ресурсів України.

Підвищити рівень екологічної культури українського суспільства намагаються різноманітні екологічні, природоохоронні громадські організації як представники громадянського суспільства, але «зелений рух» в Україні має також чимало невирішених нагальних проблем. Незважаючи на його різноманітність, він налічує малу кількість осіб, переважно туди входять ентузіасти, науковці та ті люди, які безпосередньо пов'язані із природоохоронною діяльністю в Україні. Українські громадяни не голосують за екологічні партії, а ті партії, які одержали перемогу, не ставлять питання екології у пріоритетні для своєї діяльності.

Особливості європейського екологічного руху, підходів до вирішення природоохоронних завдань провідних держав світу насамперед полягають у тому, що екологічна культура міцно закріпилася у менталітеті західноєвропейського суспільства. За здійснення екологічної політики там більшою мірою відповідають не політики, а наукові організації, діяльність яких фінансуються із державних бюджетів. Саме вони є замовниками, ініціаторами різноманітних екологічних проектів та програм і несуть повну відповідальність за їх виконання. Велику роль відіграють також засоби масової інформації, в яких екологічна, природоохоронна тематика не сходить зі шпальт газет, журналів, телепередач. В Україні, навпаки, ЗМІ вкрай недостатньо висвітлюють екологічну тематику, діючи за економічним принципом, що попит повинен породжувати пропозицію, яка поки що не надходить від українського громадянського суспільства.

Тому для підняття рівня екологічної свідомості українців слід запровадити національний екологічний телеканал. Екологічна інтеграція України до Європейського Союзу має здійснюватися шляхом системного вдосконалення відповідно до європейської правової, нормативно-методичної та інституціональної бази екологічного управління й екологічної безпеки, взаємодії з громадськими об'єднаннями.

В умовах низької екологічної культури українського суспільства велику роль з її удосконалення та підняття на вищий рівень має виконувати екологічна освіта та виховання майбутнього покоління. Екологічне виховання та освіта майбутнього покоління має великі проблеми на рівні початкової, середньої, вищої шкіл в Україні. Сьогодні першорядним завданням у вирішенні екологічних проблем українського суспільства повинно поставати питання виховання особистості, людини із новим типом мислення, з високим рівнем екологічної культури.

Розділ 4. ФОРМУВАННЯ В УКРАЇНІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ЇЇ АДАПТАЦІЯ ДО ЦІННОСТЕЙ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Важливою складовою соціокультурних засад модерної української нації є демократична політична культура, або, як її називав Г. Алмонд, – «громадянська культура». Уряд і громадяни США формували дану культуру десятки і сотні років. Пострадянській Україні цю роботу потрібно здійснити впродовж життя двох-трьох поколінь. Якщо одне покоління займає чверть століття, то майже стільки часу (24 роки!) уже пройшло після проголошення Незалежності. Однак результати трансформації соціокультурної сфери українського соціуму поки-що не дуже суттєві. Специфіка України полягає ще в тому, що чужоземні режими намагалися сформувати вигідні для них політичні цінності та орієнтації, відвернувши таким чином увагу народу від боротьби за суверенне існування. А культура, як відомо, дуже консервативне явище, яке може інерційно існувати десятки років. Отже, формування демократичних засад політичної культури українства вимагатиме значних зусиль влади і громадянського суспільства, які будуть спрямовані не тільки на формування нових цінностей та ідеалів, а й руйнацію усталених ідей, міфів та стереотипів комуно-радянського режиму. Однак без дієвої громадянської культури суверенна молода українська держава не матиме належного фундаменту.

4.1. Концептуальні засади формування в Україні політичної культури національного типу

Для української спільноти як нації, що модернізується, актуальною проблемою є формування політичної культури національного типу, тобто культури, яка виразить національні інтереси та національну ідею, поєднає їх з національними традиціями та збагатиться світовим досвідом демократичного врядування.

Як показує аналіз наукової літератури, вітчизняні політологи, культурологи й соціологи рідко вживають поняття «національна політична культура», послуговуючись здебільшого термінами «політична культура населення України» чи «політична культура українського народу»¹. Недостатня увага вітчизняних науковців до

¹ Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Л. П. Нагорна. – К. : Стило, 1998. – 278 с.; Политическая культура

дослідження національної політичної культури обумовлена рядом причин. По-перше, в українській політичній науці до недавнього часу не було обґрунтоване поняття «національна політична культура», яке належить до базових етнополітологічних термінів і вимагає синтезу сучасних досягнень політичної культурології й націології. По-друге, в умовах перехідного періоду суспільного розвитку ще не сформовано цілісне й органічне національне утворення – т. з. «модерна українська нація», а в Конституції України вживаються два терміни: «українська нація» і «Український народ». Використання поняття «національна політична культура» вважається або передчасним, або таким, що вимагає уточнення (мова йде про політичну культуру етнічних українців чи про політичну культуру всього українського народу. По-третє, українська політична наука все ще відчуває значний вплив теоретико-методологічних настанов заїделогізованого радянського суспільствознавства, в якому теми «Українська нація», «Українська національна культура», «Українська політична культура» викликали занепокоєння офіційних чинників. У використанні були терміни «радянський народ», «радянська політична система», «радянська політична культура» тощо, які відображали ідеологічну спрямованість комуно-радянського режиму.

Ще однією причиною «незатребуваності» поняття «національна політична культура» є його відсутність у працях класиків світової політичної культурології: Г. Алмонда, С. Верби, У. Розенбаума, Л. Пая, Р. Такера та ін. Мова йде не про те, що ці та інші дослідники не поєднували категорії «політична культура» й «нація», а про те, що в їх дослідженнях не акцентується увага на своєрідності змісту поняття «національна політична культура» чи «політична культура нації». Відомо, що Г. Алмонд та С. Верба свою головну працю з питань політичної культури назвали «Громадянська культура: політичні установки і демократія п'яти націй» (1963) в якій йшлося про політичну культуру США, Великобританії, Німеччини, Італії та Мексики². Американська традиція практичного політичного дискурсу та політичної науки фактично ототожнює поняття нації і держави, вважаючи, що нація – це об'єднаний державою народ. Тому Г. Алмонд та його колеги, розмірковуючи в контексті політичної теорії нації, не мали потреби розрізняти поняття «національна політична культура», «політична культура держави» та «політична культура нації». Та все ж,

населения Украины (результаты социологических исследований) / ответ. ред. Ю. Н. Пахомов, Е. И. Головаха – К.: Наукова думка, 1993. – 135 с.

² Almond G.A. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. A. Almond, S. Verba. – Princeton: Princeton University Press, 1963. – 281 p.

формування та динамічний розвиток етнополітології, дослідження національного феномена привели до висновку, що нація володіє не лише політичною природою і суттю, а й етнічним, етнокультурним еством, який не менш важливий, ніж політичний. Сьогодні, наприклад, навіть така високорозвинена і консолідована країна як США, за плечима якої більш ніж два століття успішного розвитку, відчуває проблему формування та трансформації національних цінностей і збереження національної ідентичності. Не випадково один із найбільших авторитетів американської політології кінця ХХ – початку ХХІ ст. С. Хантінгтон стривожений запитанням: «Куди піде Америка? Чи буде вона нацією індивідів з рівними правами і спільною культурою та вірою, чи перетвориться на асоціацію расових, етнічних і культурних субнаціональних груп, що втримуються разом надією на матеріальні статки, завдяки розвиненій економіці й компетентному правлінню. Основні баталії у цій війні, – зазначає вчений, – включають бої за «американське кредо», тобто за єдність нації, за мову і за стрижневу культуру»³.

Для сучасного українського суспільства важливо не лише з'ясувати стан його політичної культури, її головні риси і тенденції розвитку, а й виробити модель національної політичної культури. Ця модель повинна врахувати історичний досвід народу, специфіку його сьогодення, життєві потреби й інтереси, а також світовий досвід функціонування модерної політичної культури. Ця модель має бути покладена в основу практичної діяльності влади й громадянського суспільства з формування «стрижневої культури» оновленої української нації.

Як резонно зазначає В. Григор'єв, – «неупереджене виявлення найглибших засад української політичної культури, її основних формоутворень, визначення її місця серед інших подібних феноменів сьогодні можна віднести до фундаментальних проблем національно-культурного самоствердження... Розв'язання такого завдання об'єктивно висуває на перший план ряд суто методологічних проблем, поза осмисленням яких проста політична номінація та перелік втрачають сенс»⁴. На думку дослідника, «кристалізація спрямовуючих національної політичної культури» має відбуватися на засадах національної ідеї, яка виступає ядром будь-якої національної культури⁵.

³ Huntington S. P. Who are We? The Challengers to America's National Identity / S. P. Huntington. – New Delhi : Penguin Books, 2004. – P. 10.

⁴ Григор'єв В. Вітчизняна політична культура в контексті теоретичного пошуку / В. Григор'єв // Нова політика. – 1998. – № 5. – С. 37.

⁵ Там само. – С. 38.

Інший вітчизняний дослідник В. Ковалевський звертає увагу на особливості змісту та співвідношення понять «світова політична культура» та «національна політична культура». В основі другого терміна, вважає науковець, крім ціннісних орієнтацій та установок, властивих членам нації, лежить також національний характер у широкому смислі цього поняття⁶. Однак, саме національний характер українців зазнав значних деформацій і вимагає відродження автентичних рис.

Академік І. Курас звернув увагу на необхідність дослідження такого важливого аспекту політичної культури нації, як її етнополітична культура. Введення в науковий обіг поняття «етнополітична культура» науковець пояснював тим, що «на рубежі тисячоліть як і в усьому світі, так і в Україні, спостерігається певна девальвація традиційних методів дослідження політичних культур; натомість посилюється науковий інтерес до проблем ідентичності і мультикультуралізму». На думку багатьох учених Заходу, – продовжує І. Курас. – «політико-культурні теорії «спіткнулися» саме об проблему виділення із загальної політичної культури певних субкультур⁷. Не випадково вчені Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України видали у 2010 р. колективну монографію на тему: «Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу»⁸.

Сьогодні в суспільствознавчих науках визріли ідейно-теоретичні передумови концептуалізації національної політичної культури, що створює сприятливі умови для її всебічного дослідження.

Зокрема, майже за півстоліття, що минуло з часу обґрунтування Г. Алмондом концепту «політична культура», сформульовані принципово нові, парадигмального характеру погляди на сутність політики і культури, їх взаємозв'язок. Політика, політична діяльність розглядаються нині як діалектичне поєднання раціональних та ірраціональних, у тому числі культурних чинників, кожен з яких відіграє важливу роль у реалізації життєвих потреб соціальних акторів. Сформувалась наука про культуру – культурологія, яка напрацювала низку підходів до розкриття суті і соціального призначення культури.

⁶ Ковалевський В. Мировая политическая культура и Украина: состояние, диалектика и перспективы / В. Ковалевский // Историчні та політологічні дослідження. – Донецьк : Видання Донецького нац. ун-ту. – 2001. – № 3. – С. 107–110.

⁷ Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення / І. Ф. Курас. – К. : Генеза, 2004. – С. 592.

⁸ Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 431 с.

Це створює умови для виведення політичної культурології на рівень сучасних культурологічних знань.

У 60–70 рр. ХХ ст. пройшла становлення етнополітологія, яка розробила систему наукових поглядів на сутність та історичну місію національних спільнот. Нації все частіше розглядаються як «продукт» діалектичного поєднання етнічної та політичної самоорганізації соціуму. Доведено, що саме формування національної культури, її політичної компоненти завершує процес визрівання націй, перетворення їх у повноцінні суб'єкти міжнародного життя й успішного виконання ними соціальної місії стосовно людини й людства загалом.

Відчутний прогрес за минуле півстоліття спостерігається і у сфері методологічного забезпечення науки. Більшої досконалості набули такі загальнонаукові підходи, як системний, структурно-функціональний, діяльнісний, процесуальний, історичний, компаративний, холістичний. Принципово нові можливості в пізнанні політичних та культурних явищ відкривають соціокультурний, соціетальний і синергетичний підходи, яким властиві ознаки міждисциплінарності й універсальності. Використання, зокрема, соціетального підходу дозволяє виявити соціетальні елементи національної політичної культури і сформувати матрицю цього складного політико-культурного феномена. Пізнавальний горизонт у дослідженні національної політичної культури розширяють також процесуальний і комунікативний підходи. Вони дають змогу представити її функціонування як процес комунікації, в ході якого формується, поширюється й використовується політико-культурна інформація.

Досліджуючи національну політичну культуру, перш за все, необхідно обґрунтувати підходи, які б відповідали специфіці предмета дослідження та мали інноваційний характер, а також надати сучасного змісту таким базовим категоріям, як «нація», «культура», «політична культура» й іншим.

З-поміж багатьох теорій культури для обґрунтування поняття «національна політична культура» доцільно, на наш погляд, обрати семіотичну теорію як найбільш науково обґрунтовану й універсальну. Вона представляє культуру як сукупність знаків, у яких акумульовано життєвий досвід народу і які забезпечують відтворення традиційних рис соціуму та задають спрямування суспільного розвитку⁹.

⁹ Кармин А. С. Основы культурологии. Морфология культуры / А. С. Кармин. – СПб. : Лань, 1997. – 512 с.; Розин В. М. Введение в культурологию / В. М. Розин. – М. : Междунар. пед. акад., 1994. – 104 с.

На противагу згаданому вище методологічному індивідуалізму, в якості основним підходом до дослідження національної політичної культури перспективною є т. зв. соціетальна методологія¹⁰. Вона представляє собою діалектичне поєднання соціокультурного та холістичного підходів. Перший із них вимагає розглядати людину, суспільство та культуру в органічній єдності (П. Сорокін), другий – досліджувати суспільство як цілісний організм, який вирішальним чином детермінує властивості його структурних елементів. На таких методологічних засадах дослідження спрямовується на узагальнюючі характеристики національної політичної культури: її сутнісні риси, імперативи, функції, інфраструктуру, соціетальні культурні форми, їх матрицю.

Розроблена нами концепція національної політичної культури включає такі базові ідеї:

- національна політична культура – різновид політичної культури, суб'єктом і об'єктом якої є нація;
- елементи національної політичної культури – це культурні відповіді на життєві потреби нації, головною з яких є забезпечення суверенного існування нації та її держави;
- національна політична культура формується та функціонує на базі національної свідомості та національної ідентичності;
- основну роль в арсеналі національної політичної культури виконують соціетальні елементи політичного та політизованого характеру;
- системотворчим ядром національної політичної культури є національна ідея¹¹.

Згідно такого концептуального означення сформульована дефініція національної політичної культури: це сукупність історично сформованих на основі національної ментальності, національної ідентичності та національних потреб культурних форм соціетального характеру в яких зосереджена життєво важлива інформація про політичний досвід народу, який забезпечує ефективне функціонування політичної системи нації, її відтворення й розвиток на засадах наступності, мобілізує спільноту на реалізацію актуальних національних потреб та практичне втілення національної ідеї.

¹⁰ Лапин Н. И. Социокультурный подход и социетально-функциональные структуры / Н. И. Лапин // Социологические исследования. – 2000. – № 7. – С. 3–12.

¹¹ Рудакевич О. М. Теоретико-методологічні засади дослідження національної політичної культури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / О. М. Рудакевич. – Львів, 2012. – 31 с.

До соціетальних (загальноспільнотних) форм національної політичної культури віднесено:

- архетипи політичної ментальності;
- соціально-політичну онтологію;
- національні цінності та ідеали;
- національні традиції;
- національні міфи та стереотипи;
- національні символи;
- традиційні політичні інститути;
- національну ідентичність, її ідентитети;
- національну ідею;
- національну ідеологію¹².

Розглянемо зміст окремих із них, розпочавши з політичної ментальності.

Політична ментальність характеризує ті складові національної ментальності, які найбільшою мірою виявляються в політичній сфері суспільного життя.

Українці за психологічним складом є народом західного, європейського типу. З європейцями українців ріднить індивідуалізм, що виявляється у визнанні самоцінності особи та її суспільної ролі; повага гідності людини, її прав і свобод, толерантність, які є основою демократизму українського народу. Однак український індивідуалізм – є інтровертним (внутрішньо спрямованим), егоїстичним. Він детермінує вияви анархізму, відцентрове, партикулярне прагнення до особистої свободи, коли бракує достатньої стійкості, дисципліни й організованості, недовіра до влади; життя за принципом «сам собі пан». Характерною ознакою є також перевага емоційно-почуттєвої сфери над розумом і волею під час вирішення політичних та інших життєвих проблем.

Національні політичні цінності – головний соціетальний компонент національної політичної культури. Він включає цінності-цілі, цінності-засоби та цінності-умови функціонування й розвитку нації, її політичної системи.

Цінностями-цільми національної політичної культури є насамперед сама нація та її члени. Нація як цінність-мета постає як суверенна етнополітична спільнота, яка забезпечує свободу та гідний рівень життя своїм членам.

¹² Рудакевич О.М. Національна політична культура : теорія, методологія, український досвід : моногр. / О. М. Рудакевич – Тернопіль : Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2010. – С. 262–400.

Цінностями-засобами виступають національна держава, національна політична система в цілому, громадянське суспільство, його інститути, органи місцевого та регіонального самоврядування, а також політизовані елементи етнічності – мова, історична пам'ять народу, релігія тощо.

Цінностями-умовами національної політичної культури є свобода нації, її суверенітет, національна безпека, національна єдність, міжетнічна та міжконфесійна злагода, мирні взаємини з іншими націями і державами.

Національні цінності органічно властиві тим особам, які ідентифікують себе з даною національною спільнотою. Тому національна ідентичність, її ідентитети також важливі складові національної політичної культури.

Дослідження національної ідеї приводить до висновку, що в її структурі доцільно виділяти три складові: ідею нації, ідею національної держави та, власне, національну ідею як стратегію національного розвою.

Ідея нації – це ідея становлення і утвердження спільноти як нації, а також орієнтація на певну типологічну модель цієї нації. Саме навколо питання про модель модерної української нації йде гостра політична боротьба в українському суспільстві:

– національні демократи (право центристи) відстоюють ідею розбудови політичної нації, в якій органічно поєднуюватимуться інтереси та культурні здобутки українців як титульного етносу та інших національностей, які проживають в Україні;

– націоналісти зосереджують увагу на відродженні української етнічної нації. Так, ВО «Свобода» розробила «Програму захисту українців», яка знаходить все більшу підтримку не лише серед населення Західної, а й Центральної та Східної України;

– ліберали на перше місце ставлять права людини, а не нації. Тому вважають за необхідне формувати т. з. політичну модель нації, в якій етнічна ідентифікація є приватною справою особи і не може виявлятися в публічній (політичній) сфері;

– комуністи наполягають на необхідності формування української соціалістичної нації, в якій культура буде соціалістичною за змістом і лише за формою національною.

Офіційні чинники, незважаючи на наукову та політичну дискусію, що триває і набирає все гостріших форм, визначили курс на розбудову в Україні політичної нації: ця ідея звучить у виступах президентів України, починаючи з Л. Кучми.

Ідея національної держави – це ідея розбудови держави, яка виражатиме і захищатиме інтереси нації. Вітчизняні партії, особливо праві та право-центристські, небезпідставно наполягають на тому, що держава Україна поки-що не має виразного національного обличчя, тим більше, що чітко не визначені національні інтереси та пріоритети, тривають дебати щодо державної мови, історії народу, національних героїв тощо. Сьогодні, після переможної Революції гідності, тема національної держави набула особливої актуальності. Очевидно, поки не буде визначеності й консенсусу щодо моделі модерної української нації і її держави, не може бути сформована цілісна система національної культури, особливо таких її складових, як політична, правова й моральна.

Щодо суті власне національної ідеї, слід взяти до уваги, що державні спільноти, як резонно зазначав Арістотель, створюються для того, щоб забезпечити щасливе життя їх громадянам¹³. Українська національна ідея – це ідея щасливого життя народу у своїй державі. Українці щастя бачать не в завоюванні чужих земель, насильницькому нав'язуванні своєї віри чи політичної ідеології, а в мирній праці, матеріальному й духовному збагаченні на своїй, Богом даній, землі. Однією з умов успішної реалізації цієї ідеї, є вступу України до Європейського Союзу.

Національна ідея у широкому трактуванні цього поняття служить концептуалізуючим ядром національної політичної культури. Її формування та реалізація зумовлюють, з одного боку, актуалізацію змісту і спрямування всіх культурних форм нації; з іншого – національна ідея відображається в інших соціетальних складових національної політичної культури.

Комплексне уявлення про зміст сучасної української політичної культури можна отримати на основі матриці її соціетальних елементів, об'єктом впливу яких є насамперед українська нація та українська національна держава (табл. 4.1).

¹³ Арістотель. Політика / Арістотель / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. – К. : Основи, 2003. – С. 192.

Таблиця 4.1

**Матриця української національної політичної культури
(зміст соціетальних культурних форм, що зорієнтовані на націю
та національну державу)**

Соціетальні форми, об'єктом впливу яких є національна спільнота	Соціетальні форми, об'єктом впливу яких є національна держава
1. Політична ментальність	
<p>Українці – народ західного, європейського типу за психологічним складом</p> <p>З європейцями українців пов'язує індивідуалізм, що виявляється у визнанні самоцінності особи та її суспільної ролі;</p> <p>повага гідності людини, її прав і свобод, толерантність, що є основою демократизму українського народу.</p> <p>Фрагментарний характер ментальності, обумовлений тривалою насильницькою розірваністю народу. Східним регіонам значною мірою властиві ознаки східної цивілізації, основна риса якої – общинність, підпорядкування особи колективу, що породжує авторитарний характер суспільних відносин.</p>	<p>Український індивідуалізм – інтровертний, егоїстичний та анархічний.</p> <p>Форми вияву – відцентрове, партикулярне прагнення до особистої свободи, без належного стремління до державності, коли бракує зрозумілих цілей, достатньої стійкості, дисципліни й організованості; життя за принципом «сам собі пан».</p> <p>Перевага емоційно-почуттєвої сфери над розумом і волею під час вирішення політичних проблем.</p> <p>Патерналізм, прищеплений іноземними авторитарними режимами.</p>
2. Соціально-політична онтологія	
<p>Переважає етнічне розуміння нації як спільноти, яка має спільних предків, спільну історичну долю, мову, культуру, господарське життя тощо.</p> <p>Нація розбудовує свою державність, що гарантує народу суверенне, вільне та заможне життя.</p>	<p>Держава – централізована влада, яка регулює суспільні відносини, захищає народ і простір його життєдіяльності. Домінує цинічне трактування політики, коли вважається, що мета виправдовує засоби.</p>
3. Політичні цінності та ідеали	
<p>Людина, її свобода і щастя – найвища цінність та ідеал українського суспільства.</p> <p>Національна єдність, міжетнічний та міжконфесійний мир і злагода, національна свобода та суверенітет.</p> <p>Правдива історія, національна культура, українська мова.</p>	<p>Суверенна, незалежна, соборна, демократична, соціальна та правова національна держава.</p> <p>Демократичне врядування, права та свободи людини і громадянина.</p> <p>Українська держава – повноправний член європейської спільноти.</p>

Продовження табл. 4.1

4. Політичні принципи і норми	
<p>Принципи народного (національного) суверенітету та конституціоналізму.</p> <p>Політичний та ідеологічний плюралізм.</p> <p>Моральні засади в політичному житті.</p>	<p>Принцип виборності, змінності та підконтрольності влади.</p> <p>Принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову.</p> <p>Правовий нігілізм у середовищі еліти та народного загалу.</p>
5. Політичні традиції	
<p>Традиція самовідданої боротьби за свободу і незалежність українського народу.</p> <p>Поєднання демократичних засад суспільного життя з виявами анархії та охлократії; розпорошеність національних політичних сил і взаємне поборювання; заідеологізованість політичного мислення; протистояння Сходу і Заходу країни; схильність надіятися на зовнішнє сприяння.</p>	<p>Республіканська традиція демократичного державного правління: українські політичні утворення, починаючи із Запорозького козацтва та Гетьманської держави, розбудовувались на цих засадах.</p> <p>Недовіра до державної влади, дистанціювання від неї, сувора критика діяльності.</p> <p>Опозиція регіональних влад до політичного центру.</p>
6. Політичні стереотипи	
<p>Українці – прадавня нація.</p> <p>Українці – демократичний, миролюбний, толерантний, працьовитий безкорисливий, високоморальний народ.</p> <p>«Східняки» – вкрай зрусифіковані українці. «Західняки» – бандерівці, націоналісти.</p> <p>Українці – ментально та цивілізаційно розколотий народ.</p>	<p>Україна – демократична держава.</p> <p>Українці особисті інтереси ставлять вище державних.</p> <p>Українці – недержавницький народ, якому притаманні комплекси меншовартості й кривди.</p> <p>Державні чиновники (службовці) – корумповані, продажні особи, які дбають тільки про власні інтереси.</p>
7. Національні політичні міфи	
<p>Міф про козацький народ, про козака як першоджерела української окремішності та унікальності.</p> <p>Міф про селянський характер і поліетнічність української нації.</p> <p>Міф про те, що в Україні національна ідея «не спрацювала».</p>	<p>Українці – народ із давніми державницькими традиціями.</p> <p>Українці – демократична європейська держава.</p> <p>Міф про «сильну руку» як запоруку утвердження української національної держави.</p>

Продовження табл. 4.1

8. Національні політичні символи	
<p>Національний гімн «Ще не вмерла України ні Слава, ні Воля» – вираження патріотичних почуттів і заклик до відродження нації.</p> <p>Т. Г. Шевченко (ім'я та прізвище, портрет, пам'ятник) – символ високої духовності та жертвовної боротьби за свободу народу; БАТЬКО новітньої української нації.</p> <p>Столичний Майдан незалежності – символ вищих національних цінностей – СВОБОДИ і СУВЕРЕННОГО буття, протесту проти поневолення народу та узурпації влади недемократичними силами.</p>	<p>Герб України – Тризуб: вказує на давнє історичне коріння української державності, яка функціонує від часів Київської Русі.</p> <p>Тризуб – монограма слова «ВОЛЯ» – своєрідний заклик до боротьби та обстоювання свободи і незалежності України.</p> <p>Синьо-жовтий національний (державний) прапор – символ прагнення народу до мирного життя (синє безхмарне небо) та добробуту й благополуччя співгромадян (жовто-золотисті лани).</p>
9. Традиційні політичні інститути	
<p>Український конституціоналізм: бере початок від Конституції гетьмана П. Орлика (1710 р.), включи в сферу регулювання державне та суспільне життя.</p> <p>Антиінституційність української ментальності – виявляється в анархічних настановах.</p> <p>Більша довіра до місцевих, регіональних соціальних формувань, ніж до загальнонаціональних інституцій.</p>	<p>Республіканська форма державного правління й унітарна форма устрою держави.</p> <p>Традиція місцевого самоврядування, зокрема на основі Магдебурзького права.</p> <p>Українська мова як державна.</p> <p>Непотизм («кумівство»), корупція, домінування клієнтарно-патронажних відносин, патримоніалізм та неопатримоніалізм.</p>
10. Національна ідентичність	
<p>В основі національної ідентичності – етнічне трактування нації.</p> <p>Ідентифікація українців: за походженням, ментальними настановами, елементами історичної пам'яті, мовою, віросповіданням.</p> <p>В Україні почала формуватися ідентичність модерної української нації, яка об'єднає усі етноси, які проживають в Україні.</p>	<p>Українці – особи, які прагнуть розбудувати суверенну національну державу.</p> <p>Громадянська ідентичність слабка, хоч помітно зростає.</p> <p>Українській національній ідентичності протистоїть радянська ідентичність, властива значній частині громадян держави.</p>

Продовження табл. 4.1

11. Національна ідеологія	
<p>Українська національна ідеологія як складова національної свідомості та культури має суттєві відмінності в різних політичних силах:</p> <ul style="list-style-type: none"> – національні-демократи підтримують розбудову етногромадянської нації на основі культурних традицій українського народу; – націоналісти вважають, що потрібно зосередити увагу на відродженні української етнічної нації; – ліберали на перше місце ставлять права людини, а тому вважають за потрібне формувати громадянську (політичну) модель нації; – комуністи наполягають на необхідності боротьби за соціалістичну націю, в якій культура буде соціалістичною за змістом і лише за формою – національною. 	<p>В Україні, згідно з Конституцією, жодна з ідеологій не може бути визнана державною і обов'язковою, оскільки діє принцип політичної та ідеологічної багатоманітності.</p> <p>Конституція прямо не визначає українську державу як національну, проте дух і конкретні норми Основного Закону показують, що Україна як держава утворилася завдяки історичній боротьбі українського народу за власну державність, а тому є національною.</p> <p>Українська держава забезпечує рівні громадянські права усім національностям, які проживають на її території, та підтримує і забезпечує умови для задоволення національно-культурних потреб етнічних груп і малочисельних корінних народів.</p>
12. Ідея нації, національної держави та національна ідея	
<p>У сучасній Україні конкурують ідеї, які стосуються моделі модерної української нації, хоч офіційні чинники визначили курс на розбудову політичної нації.</p> <p>Традиційно українська національна ідея – це ідея щасливого життя на своїй, Богом даній землі, основою якого є мир і злагода та жертвна праця на благо Батьківщини.</p>	<p>Ідея національної держави: вільне і заможне життя можливе лише у власній суверенній національній державі.</p> <p>Державна безпека і зростання ролі українців у світі можливі в тісному союзі з іншими слов'янськими народами.</p> <p>Пріоритетна ідея сучасної української держави – вступ до Європейського Союзу.</p>

Для формування матриці української національної політичної культури використані оцінки сутнісних рис та основного змісту політичної культури українців, що висловлені у вітчизняній науковій літературі та представлені в публікаціях автора монографії.

Якою є структура національної політичної культури? Для відповіді на це питання слід мати на увазі, що будь-яка культура, в т. ч. політична, має задекларовані, ідеальні складові та реально діючі компоненти: політичні ідеї, принципи, міфи, стереотипи, символи

тощо¹⁴. У структурі національної політичної культури слід виділяти чотири основні складові:

1) офіційно задекларовані чи висловлені моральними авторитетами політичні ідеали, ідеї, принципи. Вони закріплені в Конституції та інших юридичних і політичних документах – деклараціях, хартіях, угодах, заповітах тощо. Ця складова політичної культури існує в ідеальній формі, представляючи собою бажаний стандарт, якого мають дотримуватися політичні актори;

2) політична культура правлячого політичного режиму як реально діюча базова політична культура. Вона має відповідати змісту офіційно задекларованих цінностей, проте може мати значні відхилення від них (так, по-своєму трактував конституційні принципи В. Янукович і його оточення та по-своєму – П. Порошенко та його команда;

3) регіональні та ідеологічні політичні субкультури, які, хоч і споріднені з офіційно визначеними цінностями, але володіють суттєвою специфікою. Нині в Україні функціонують національно-демократична, націоналістична, ліберально-космополітична та комуністична субкультури, а також східно-українська і західно-українська політичні субкультури;

4) політичні контркультури, які сповідують цінності, протилежні за змістом до офіційних. Носії цих культур мають намір після здобуття влади змінити існуючий суспільний та державний лад. За багатьма показниками такою контркультурою є політична культура ортодоксальних комуністів, об'єднаних у КПУ, та інші неопобільшовицькі партії. Однак слід мати на увазі і той факт, що в структурі східно-української субкультури відбулася істотна трансформація: виявилася сепаратистська контркультура, основою якої є ідеологія т.зв. «руського міра».

За даними щорічного моніторингу Інституту соціології НАН України політико-ідеологічні уподобання громадян розподіляються таким чином (див. табл. 4. 2).

Прихильність до комуністичної ідеології та руху зменшилась за останніх 13 років на 20%, натомість істотно зросла орієнтація на соціалістичні та соціал-демократичні цінності (відповідно з 5,6% до 6,3% та з 7,8% до 9,9 %).

Ліберальна течія, навпаки, подвоїла чисельність своїх прихильників (з 1,0% до 1,6%), однак це найнижчий показник з-поміж усіх політико-ідеологічних орієнтацій.

¹⁴ Такер Р. С. Политическая культура и лидерство в Советской России. От Ленина до Гобачева / Р. С. Такер // США : экономика, политика, идеология. – 1990. – № 1. – С. 78–79.

Таблиця 4.2

Прихильність громадян України до політичних течій (%)¹⁵

№ за/п	Назва політичної течії	2000 р.	2013 р.
1	Комуністична	15,5	11,3
2	Соціалістична	5,6	6,3
3	Соціал-демократична	7,8	9,9
4	Ліберальна	1,0	1,6
5	Християнсько-демократична	2,3	2,8
6	Національно-демократична	7,5	9,7
7	Націоналістична	2,3	3,6
8	Не підтримують жодної	13,2	13,8
9	Не визначились	17,8	14,8
10	Не розуміються на політичних доктринах і течіях	24,9	23,6

Політичні течії правого спрямування разом набирають 16,1% прихильності дорослого населення України, що вдвічі менше за підтримку лівих і лівоцентриських політичних сил (християнські демократи – 2,8%, національні демократи – 9,7%, націоналісти – 3,6%), однак з роками їхня підтримка зростає.

52,2 % громадян, тобто більша половина з опитаних респондентів, не виявлять симпатій до тих чи інших політичних течій, у т. ч. для 13,8% – це свідома позиція; 14,8% ще не визначились і 23,6% не розуміються на змісті політико-ідеологічних доктрин.

Стан політичної культури українського суспільства після Революції гідності засвідчують позачергові парламентські вибори, які відбулися за змішаною виборчою системою 26 жовтня 2014 р.

У виборах у багатомандатному загальнонаціональному виборчому окрузі прийняли участь 29 партій. Явка на виборах становила 52,42%, У тому числі в частині Донецької області, що підконтрольна АТО, 32,40%. Найвищий рівень політичної активності традиційно виявив галицький регіон, де проголосувало біля 70% електорату. П'ятипроцентний бар'єр пододало шість українських партій з такими результатами: «Народний фронт» – 22,14%, «Блок Петра Порошенка» – 21,81%, Об'єднання «Самопоміч» – 10,97%, «Опозиційний блок» – 9,43%, Радикальна партія Олега Ляшка – 7,44%, ВО «Батьківщина» – 5,68%. Вперше за роки незалежності у Верховну Раду не пройшли комуністи, а ВО «Свобода»

¹⁵ Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – С. 451.

вдвічі зменшила свій показник порівняно з 2012 р. Мандати розподілилися у Верховній Раді України так: «Народний фронт» – 82 деп., «Блок Петра Порошенка» – 132 деп., Об'єднання «Самопоміч» – 33 деп., Радикальна партія Олега Ляшка – 22 деп., ВО «Батьківщина» 19 деп., «Опозиційний блок» – 29 деп. Перших п'ять партійних фракцій об'єдналися в коаліцію правлячої більшості під назвою «Європейський вибір» (302 деп.).

Під час виборчої кампанії як проукраїнські та проєвропейські сили проявили себе такі партії: «Блок Петра Порошенка», «Народний фронт», «Самопоміч», Радикальна партія Олега Ляшка, ВО «Свобода», ВО «Батьківщина», «Громадянська позиція», «Правий сектор». До проросійських сил належать «Опозиційний блок», Комуністична партія України та «Сильна Україна». За підсумками виборів 2014 р., 77,66% виборців підтримали проукраїнські партії, а 16,42% – проросійські. Найвищий рівень проросійськості простежувався у таких областях: Донецька – 57,45%, Луганська – 57,24%, Харківська – 45,24%, Одеська – 38,37%. У столиці України місті Києві проросійські сили підтримали 8,36% виборців. Це у 6 разів більше, ніж у Тернопільській області, де лише 1,44% симпатизують т. зв. «руському міру»¹⁶.

Враховуючи загальні (універсальні) та національно-специфічні критерії типології політичної культури, визначимо характерні ознаки сучасної вітчизняної політичної культури.

1. *За характером політичного режиму*, який панував в Україні до проголошення незалежності і який сформував певні політичні якості окремих осіб, регіонів та народу загалом, сучасна політична культура все ще має посткомуністичний, пострадянський і посттоталітарний характер. У ній значну питому вагу мають елементи комуністичної ідеології, радянсько-більшовицькі стереотипи, політичні переконання та настрої. Однак ця політична культура вже не є ні офіційною, ні монопольною. Розкриття злочинів комуністичного режиму скомпрометувало її, зробило одіозною. Політичні орієнтації, властиві цій культурі, переважно функціонують за інерцією, підсвідомо, часто приховуються її активними носіями та прихильниками.

2. *Зважаючи на політично залежний стан УРСР та української нації в СРСР та політику, яку проводив панівний режим щодо України*, нинішня політична культура українського народу є постколоніальною. Їй значною мірою властиві комплекси національної меншовартості й кривди, зросійщення, атрофована здатність до адекватної оцінки

¹⁶ Парламентські вибори в Україні 2014 – Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <file:///C:/Users/92EA~1/appData/Local/GXR4X3US.htm>

власних національних інтересів і цілей, відсутність навичок суверенного мислення та поведінки, схильність більше розраховувати на зовнішню допомогу, ніж на власні сили, готовність прислуговувати, а не самоврядувати на своїй, Богом даній землі.

3. *За характером соціально-політичних процесів*, що розгортаються в Україні як суверенній державі, політична культура сучасного українського суспільства стає національною і незалежницькою, набуваючи європейських цивілізаційних ознак. Її підґрунтям є реабілітовані й легалізовані цінності суверенних епох української історії, ідеали національно-визвольної боротьби, загальнолюдські цінності та актуальні потреби українського народу. Національні цінності дедалі більше підтримує населення всіх регіонів країни, вони активно поширюються в суспільній свідомості та діяльності політичних сил.

4. *За ставленням до демократії і держави* політична культура сучасних українців залишається авторитарною, етатистською та патерналістською. Проте за умов суверенності відроджуються традиційні риси української культури – народоправство, толерантність, ліберальне ставлення до держави (державна для людини й нації, а не людина й нація для держави). Одночасно спостерігаються вияви еґо- і громадоцентризму, які притаманні українській ментальності.

5. *За цивілізаційно-культурними ознаками* сучасній Україні загалом притаманна прихильність до західноєвропейських політичних цінностей, хоч помітну роль у політичному житті народу відіграють риси ментальності та культури, що властиві Східній цивілізації. Російсько-самодержавний та радянський періоди історії України зумовили відповідне ставлення до держави (етатизм та патерналізм), її глави (установка на харизматичного лідера), політичних прав і свобод особистості (підданство, общинність), системи влади (авторитаризм), ролі церкви в політичному житті суспільства (підпорядкованість церкви державі). Культурно-цивілізаційний чинник яскраво виявляється в різних зовнішньополітичних орієнтаціях населення право- і лівобережної України: Схід держави підтримує переважно стратегічний союз із Росією, а Центр і Захід – якнайшвидше входження в Європейський Союз.

6. *За системними якостями й зрілістю* політичній культурі українського народу властиві фрагментарність та амбівалентність (поєднання протилежних за змістом і спрямованістю елементів), нецілісність (відсутні окремі компоненти культури, а ті, що є, мають нестійкий характер), неорганічність (багато політико-культурних елементів не відповідають ментальності, національному характеру, традиціям, усій системі культури української нації).

Отже, соціетальний підхід до дослідження політичної культури дає можливість розробити концепцію національної політичної культури як окремого типу політичної культури. Аналіз стану політико-культурної сфери українського суспільства показує, що такий тип політичної культури відроджується і набуває, хоч і повільно, сучасних рис у процесі формування модерної української нації. З українською національною політичною культурою гостро конкурують політичні цінності, орієнтації та міфи, сформовані в радянську добу вітчизняної історії, які не відповідають традиціям, істинним потребам та устремлінням української нації. Спільною основою реально функціонуючої політичної культури українського суспільства, в тому числі наявних субкультур, є конституційні цінності та принципи. Саме на їх основі відбувається формування модерної української нації та її політичної культури.

4.2. Політична культура об'єднаної Європи та її вплив на вітчизняний політикум

В умовах зростання ролі Ради Європи, Європейського Союзу та інших загальноєвропейських і регіональних міжнародних організацій у вирішенні проблем життєдіяльності народів і держав континенту, в науковій літературі все частіше зустрічаються терміни «європейська політична культура», «політична культура європейської цивілізації», «політична культура Європейського Союзу» тощо. Вітчизняні та зарубіжні дослідники намагаються з'ясувати відповідність політичної культури української нації критеріям європейськості¹⁷

Дослідженню політичної культури європейських держав присвячено чимало монографій та статей. Так, у праці американських дослідників Г. Алмонда та С. Верби «Громадянська культура. Політичні орієнтації та демократія п'яти націй» здійснено порівняльний аналіз політичної культури США, Мексики, а також Великобританії, Федеративної Республіки Німеччини та Італії¹⁸. Дослідженню

¹⁷ Бурдяк В. І. Політична культура країн Європи в контексті інтегративних процесів : моногр. / В. І. Бурдяк, Н. Ю. Ротар. – Чернівці : Рута, 2004. – 328 с.; В'ятр С. Політична культура в Середній Європі. Чи існує політична ідентичність у переході від Сходу до Заходу? [Електронний ресурс] / С. В'ятр. – Режим доступу : // www.ji.lviv.ua/n9texts/wiatr.htm; Головаха Є. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007 роки / Є. Головаха, А. Горбачик. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – 133 с.

¹⁸ Almond G. A. Цит. праця.

політичної культури держав Європи присвячені праці вітчизняних науковців В. Бурдяк і Н. Ротар¹⁹, Є. Головахи і А. Горбачика²⁰. У цих та інших дослідженнях основна увага зосереджена не стільки на виявленні сутнісних рис загальноєвропейської політичної культури, скільки на рисах і специфіці національних політичних культур. Термін «європейська політична культура» в науковій літературі вживається рідко. Висловлюється думка про те, що Європу населяють народи з різним історичним досвідом, різною ментальністю та різним рівнем включення в загальноєвропейський політичний процес, що дає змогу вести мову лише про певну схожість національних та регіональних культур²¹. Однак не можна ігнорувати той факт, що після другої світової війни відбувається інтенсивна партнерська взаємодія європейських націй. У процесі співпраці, завдяки набутому колективному досвіду та ухваленню консенсусних рішень стосовно певних цінностей і норм, які пройшли успішну апробацію в багатьох країнах, формуються спільні елементи культури.

Новітня історія засвідчує наростання не лише національних, а й наднаціональних (паннаціональних) рухів – панарабізму, пантюркізму, пангерманізму, панславізму тощо. Як зазначає відомий британський етносоціолог та націолог Е. Сміт, «паннаціоналізми» – це «рухи за об'єднання в єдиній культурно-політичній спільноті кількох, здебільшого суміжних, держав на основі спільних культурних рис або «споріднених культур»²².

Панєвропейський феномен представляє собою культурний і політичний рух, спрямований на єднання європейських народів на базі спільних інтересів та історично сформованих цінностей. Панєвропейскість може бути науково обґрунтована на концептуальних засадах теорій культурно-історичних типів, цивілізаційних формацій, модернізації, постмодернізації та ін. Продуктивним для таких досліджень, на нашу думку, є також соціетальний підхід – методологічний принцип аналізу явища або процесу в єдності соціальних і культурних чинників на макрорівні суспільного буття. Досліджуючи європейську політичну культуру, її суб'єктом слід розглядати європейську спільноту як колективний організм і виявляти й аналізувати його спільні цінності, орієнтації, традиції, символи тощо. Для обґрунтування концептуальних засад європейської політичної

¹⁹ Бурдяк В. І. Цит. праця.

²⁰ Головаха Є. Цит. праця.

²¹ В'ятр С. Цит. праця.

²² Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Е. Д. Сміт ; [з англ. пер. П. Тарашук]. – К. : Основи, 1994. – С. 178.

культури ми скористаємося власним досвідом осмислення феномена національної політичної культури з використанням соціетального підходу²³.

У трактуванні панєвропейського феномена часто розмежовуються два трактування Європи: історико-культурний (Європа як історико-культурна близькість народів континенту) та політичний – Європа як політична єдність (Священна Римська імперія німецької нації, Австро-Угорська імперія, Європейський Союз тощо)²⁴. Історико-культурний підхід, на наш погляд, недостатньо уваги приділяє спільному політичному досвіду та традиціям європейців, обмежуючись спільною релігією, філософією, мораллю, естетичними цінностями тощо. У міркуваннях про Європу як явище політичне, навпаки, мало уваги приділяється культурним засадам, у тому числі її політичній культурі, вбачаючи політичний чинник, насамперед у формалізованих актах – політичних угодах, спільних правових нормах та владних інституціях.

Для обґрунтування сутнісних рис та структури європейської політичної культури доцільно використати поняття «європейська цивілізація», пам'ятаючи, що сучасне трактування цивілізації поєднує спільні культурно-духовні та політичні засади життєдіяльності, в тому числі спільність політичної культури народів великих регіонів планети²⁵. Під «європейською цивілізацією» ми розуміємо соціокультурний та політичний феномен, який розпочав формуватися ще в античну добу і нині все більше набуває ознак системної цілісності. Одним із чинників становлення й розвитку європейської цивілізації стало християнство в різноманітних конфесійних формах його існування, яке сформувало спільний світогляд та ментальні риси європейців. У культурі народів різних частин Європи не можна не бачити спільні ознаки та їхню політичну консолідацію в умовах міжцивілізаційного протистояння. Так, невід'ємною складовою європейської цивілізації цілком правомірно вважається український народ, хоч він проживає у східній частині континенту і більшість якого сповідує православ'я. Нині в Європі немає держав, яких би не полонила ідея входження в Європейський Союз та набуття його політико-культурних ознак.

²³ Рудакевич О. М. Політична культура національних спільнот: теорія та методологія дослідження: моногр. / О. М. Рудакевич – Тернопіль : ТНЕУ, 2013. – 352 с.

²⁴ Колосок Т. С. Спільна європейська історико-культурна традиція як основа формування європейської ідентичності в контексті міжкультурної взаємодії [Електронний ресурс] / Т. С. Колосок. – Режим доступу : www.culturalstudies.in.ua/sekcija_s_s4_5.php

²⁵ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций [Електронний ресурс] / С. Хантингтон. – Режим доступу : // <http://www.nbuv.gov.ua/text/polit/93hssc.htm>

Концепція європейської політичної культури, на нашу думку, включає такі основні ідеї.

1. Європейська політична культура – різновид наднаціональної політичної культури, суб'єктом і об'єктом якої є європейська спільнота як цивілізаційна формація. Ця культура представляє собою сукупність політико-культурних елементів, що сформувалися в результаті історичних та новітніх політичних процесів, до яких прямо чи опосередковано долучалися європейські народи. Європейська політична культура розвивається і функціонує на базі європейської ментальності та європейської ідентичності.

2. Функціональні елементи європейської політичної культури – це «культурні відповіді» (А. Тойнбі) на життєві потреби європейської спільноти. Головними серед них сьогодні є зміцнення засад демократії та безпеки країн європейського континенту в глобалізованому світі, в якому посилюється міжцивілізаційна конкуренція.

3. Головну роль в арсеналі європейської політичної культури виконують соціетальні елементи політичного характеру. До базових власне політичних соціетальних форм європейської політичної культури належать: настанови політичної ментальності європейської цивілізації, споріднена соціально-політична онтологія, загальноєвропейські цінності, ідеали та орієнтації, політичні міфи, символи, стереотипи мислення та поведінки, принципи й норми політичної діяльності, традиційні політичні інститути, європейська ідентичність та європейська ідея.

4. В європейській політичній культурі важливе значення належить елементам духовної культури європейської цивілізації (історична пам'ять, мораль, релігія, філософія, ідеологія, естетичні цінності тощо), функціонування яких обумовлює загальноєвропейську інтеграцію.

5. Системотворчим ядром європейської політичної культури є європейська ідея – ідея спільного «Європейського Дому», в якому заможно, щасливо і безпечно житимуть народи, примножуючи здобутки європейської культури та сповна користуючись благами сучасної цивілізації.

Отже, європейська політична культура – це сукупність історично сформованих, на основі європейської ментальності, європейської ідентичності та загальноєвропейських потреб, культурних форм соціетального характеру, в яких зосереджена життєво важлива інформація про політичний досвід європейської цивілізації та ідеал майбутньої світобудови; вони забезпечують ефективне функціонування європейських націй і міжнародних організацій, їх відтворення й розвиток на засадах наступності та мобілізують народи на реалізацію

актуальних європейських проблем і практичне втілення європейської ідеї.

Широке трактування європейської політичної культури поєднує власне політичні культурні форми та культурні елементи інших сфер суспільного життя (насамперед моралі й права), що мають суттєвий вплив на політичне життя Європи. У такому сенсі європейської політичної культури є процесом і результатом взаємодії всієї європейської культури з політичною сферою європейської цивілізації.

Розглянемо зміст основних соціетальних форм європейської політичної культури.

Політична ментальність. Комплексний аналіз європейської ментальності, її вияви в різних сферах суспільного життя наведено в колективній монографії австрійських істориків «Історія європейської ментальності» (1993 р.). У ній ментальність визначається як «набір способів і змістів мислення та сприйняття, які типові для відповідного колективу у відповідний період. Ментальність виявляється в діях»²⁶. Ми погоджуємось із думкою дослідників, що базовими елементами європейської ментальності є раціоналізм, індивідуалізм, перевага розуму й волі над емоціями, які мають значний вплив саме на політичну сферу життєдіяльності спільнот²⁷.

Соціально-політична онтологія як складова європейської політичної культури включає базові поняття, в яких певним чином (по-європейськи) представлено сутнісні риси і смисли політичних явищ та процесів: свобода, рівність, політична влада, державність, право, правова держава, демократія, права людини і громадянина, суверенітет особи, нації та держави, європейська цивілізація тощо.

Спільні *політичні цінності європейської цивілізації* закріплені в «Договорі про Європейський Союз» (1992 р.) та підтверджені в Договорі реформування ЄС (Лісабонській угоді) 2007 р. У преамбулі «Договору про Європейський Союз» зазначається, що на основі «культурного, релігійного і гуманістичного спадку Європи... сформувався універсальні цінності – недоторканні і невідчужувані права людської особистості, свобода, демократія, рівність і правова держава». У ст. 2 Договору стверджується: «Союз заснований на цінностях людської гідності, свободи, демократії, рівності, правової держави, дотримання прав людини,

²⁶ Історія європейської ментальності / За ред. П. Дінцельбахера / Перекл. з нім. В. Кам'янець. – Львів : Літопис, 2004. – 720 с.

²⁷ Старовойт І. С. Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальностей. Філософсько-історичний аналіз / І. С. Старовойт. – Київ – Тернопіль: Діалог, 1997. – С. 248–254; Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів. [2-ге вид., перероб. і доп.]. – К. : Знання, 2006. – С. 183–197.

включаючи права осіб, що належать до меншин». І далі: «Ці цінності є спільними для держав-членів в рамках суспільства, що характеризується плюралізмом, недискримінацією, терпимістю, справедливістю, солідарністю і рівністю жінок і чоловіків»²⁸.

На базі цінностей сформульовані *політичні принципи і норми*. Договір, зокрема, вимагає дотримання принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй (ст. 3), акцентує увагу на лояльності в співпраці Союзу і держав-членів (ст. 4); задекларовані також принципи наділення компетенцією, субсидіарності та пропорційності (ст. 5). У ст. 6 Договору зазначається, що «основні права, у тому вигляді, як вони гарантовані Європейською конвенцією про захист прав людини і основних свобод і як вони впливають із спільних для держав-членів конституційних традицій, входять у зміст права Союзу в якості спільних принципів». ст. 9 наголошує, що в своїй діяльності Союз «дотримується принципу рівності своїх громадян, які користуються однаковою увагою з боку його інститутів, органів і закладів». ст. 10 стверджує, що функціонування Союзу базується на засадах представницької демократії; причому, «наскільки це можливо, процес прийняття рішень є відкритим і максимально наближеним до громадян». Діяльність Союзу на міжнародній арені здійснюється на підставі принципів, які є основою його створення, розвитку та розширення і, які він прагне поширювати в іншому світі (ст. 21).

Серед інших соціетальних елементів ЄПК слід відзначити спільні *політичні традиції, європейську ідентичність та її ідентитети, загальноєвропейські політичні інститути* формального та неформального характеру, що набули легітимності й стабільного функціонування, а також *символи ЄС*. Сьогодні, зокрема, отримав загальноєвропейське та світове визнання прапор ЄС, на якому на лазурному тлі по колу розташовані 12 зірочок золотого кольору, що символізують досконалість та довершеність світобудови.

У структурі європейської ідеї, яка лежить в основі панєвропейського руху, на нашу думку, слід розрізняти ідею європейської спільноти як соціокультурного організму, представленого особами й націями, що населяють європейський континент; ідею політичної єдності держав і народів Європи – своєрідних «Сполучених Штатів Європи» на основі «єдиного інституційного механізму»; ідею щасливого і заможного життя європейської спільноти завдяки втіленню в життя засад гуманізму, демократії, солідарної співпраці народів та інших загальноєвропейських і

²⁸ Договір о Европейском Союзе (в редакции Лиссабонского договора) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eulaw.ru/treaties/teu>

загальнолюдських цінностей. Основні цілі та ідеали спільного «Європейського Дому» всебічно охарактеризовані у базових документах ЄС. У Лісабонському договорі підкреслюється, що Європейський Союз буде забезпечувати людям простір свободи та правосуддя без внутрішніх кордонів, працювати задля сталого розвитку Європи, підтримувати і поширювати цінності ЄС за його межами²⁹.

Європейська ідея в широкому трактуванні поняття служить концептуалізуючим ядром європейської політичної культури. Її формування та реалізація зумовлюють, з одного боку, актуалізацію змісту і спрямування всіх політико-культурних форм європейської цивілізації; з іншого – вона відображається в кожній із складових цієї політичної культури.

Якою є структура європейської політичної культури як багаторівневого системного утворення? Для відповіді на це питання слід мати на увазі, що будь-яка культура, в т. ч. політична, має бажані, декларативні та реально діючі складові. Перші з них – це офіційно затверджені чи висловлені моральними авторитетами політичні ідеї, ідеали, принципи. Вони закріплені в базових юридичних і політичних документах. Ця складова політичної культури існує в ідеальній формі, представляючи певний стандарт, якого мають дотримуватися політичні актори в реальному житті. Отже, в структурі європейської політичної культури слід виділяти:

а) задекларовану ідеальну європейську політичну культуру, елементи якої відображені в «Договорі про Європейський Союз» (1992 р.), «Хартії Європейського Союзу про основні права» (2000), «Лісабонському договорі про внесення змін до Договору про Європейський Союз й Договору про заснування Європейського співтовариства» 2007 р.) та інших документах європейських міжнародних організацій;

б) політичну культуру, яку виявляють у практичній діяльності державні та громадські інституції, еліта та рядові члени європейської спільноти. Вона здебільшого відповідає офіційно задекларованим цінностям, проте може мати своєрідні риси залежно від того, які політичні сили відіграють головну роль в європейських міжнародних організаціях;

в) регіональні та ідеологічні європейські політичні субкультури, які, хоч і споріднені з офіційно задекларованими цінностями, але володіють суттєвою специфікою. Власні субкультури сформували

²⁹ Путівник по Лісабонському договору. – К. : Представництво Європейського Союзу в Україні, 2010. – С. 8.

ліберальний, консервативний, християнсько-демократичний, комуністичний та соціал-демократичний рухи; помітно різняться між собою політичні культури Західної та Східної Європи, що зумовлено специфікою історичного розвитку країн, домінуючими в них християнськими конфесіями, політичними ідеологіями та особливостями менталітету. Так, українці за психологічним складом є народом західного, європейського типу. З європейцями їх ріднить індивідуалізм, що виявляється у визнанні самоцінності особи та її суспільної ролі; повага гідності людини, її прав і свобод, толерантність, які є основою демократизму. Однак український індивідуалізм є інтровертним (внутрішньо спрямованим), егоїстичним з елементами анархізму. Форми його вияву – відцентрове, партикулярне прагнення до особистої свободи, без належного стремління до державності, коли бракує достатньої стійкості, дисципліни й організованості³⁰;

г) політичні контркультури, які спрямовані проти панєвропейського руху (культура євроскептиків, імперських та реваншистських сил, які мріють про новітню імперію тієї чи іншої нації, яка силою підкорить інші народи континенту, тощо).

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що поняття «європейська політична культура» має підстави для набуття наукового статусу. В розкритті його змісту важливу роль відіграє ідея панєвропейського руху та соціетальний підхід. Подальше дослідження європейської політичної культури може відбуватися в напрямі з'ясування змісту її соціетальних елементів, формування узагальнюючої матриці цієї політичної культури, осмислення проблем вдосконалення інфраструктури ЄПК, втілення її універсалій в життєдіяльності націй, що відроджуються та модернізуються.

Помаранчева революція сформувала ілюзію демократичних змін у способі мислення та поведінки значної частини українського народу. Крім того здавалося, що Україна твердо стала на шлях розбудови національної держави на засадах духовних і політичних цінностей українства. Помаранчевою ейфорією були охоплені й провідні політики й політологи Заходу, вважаючи, що Україна, її народний загал демонструє поведінку європейського рівня, чим суттєво відрізняється від населення Росії, його політичної культури. Так, всесвітньо відомий політолог і колишній радник Президента США З. Бжезинський, виступаючи на засаданні восьмого чергового круглого стола «Україна на шляху до державотворення» (листопад 2007 р., м. Київ), пафосно заявляв: «Хочу почати з привітання народу України з його політичною

³⁰ Янів В. Цит. праця. – С. 183–197.

зрілістю. Він ще раз довів і показав, що має політичну культуру, і що йому є чим пишатися... Взагалі-то, Україна повинна сказати своєму молодшому братові – Росії, щоб навчалася в неї політичної культури». І далі: «...Україна є успішною як національна держава. Україна існуватиме, і жодних сумнівів в цьому немає. Україна – це безперечно, частина європейського пейзажу, частина європейської політичної культури. Вона це продемонструвала»³¹.

Протилежну за змістом характеристику пострадянській політичній культурі дещо раніше дав професор В. Литвин у статті «Політична культура українського суспільства: традиції і сучасність» (2002 р.), перебуваючи на посаді Глави адміністрації Президента України. «Від Радянського Союзу, – зазначав він, – Україна дістала у спадок пасивний, підданський тип політичної культури. Методом «батога і пряника» правляча комуністична партія виховувала звичку сприймати на віру і схвалювати навіть очевидно безглузді кроки влади. Фальшиве єдинодумство, істеричні політичні кампанії створювали позірний ефект єднання влади і народу. Саме поняття «політична культура було вилучене з вжитку і лише зрідка застосовувалось як інструмент маніпуляції свідомістю»³².

Є очевидним, що характеристики української політичної культури, дані З. Бзежинським і В. Литвином, суттєво відрізняються від реального стану справ. Більш об'єктивну оцінку політичної культури в Україні дають соціологічні дослідження, що проводяться на основі визнаних світовим науковим співтовариством методик. Покажемо деякі результати загальноєвропейського моніторингового проекту «Європейське соціальне дослідження» («ESS»), в якому в 2007 р. брала участь половина держав Європи. Для порівняльної характеристики наведемо дані, отримані в п'яти країнах: Україні, її найближчих сусідах – Росії, Словаччині і Польщі, а також Німеччині – високорозвиненій демократичній країні ЄС³³.

Аналіз показав, що основні політичні параметри українського суспільства загалом близькі до характерних рис політичного життя європейських країн, причому як розвинених (Німеччина), так і

³¹ Бзежинський З. «Україна має показати своєму молодшому братові – Росії – приклад політичної культури» [Електронний ресурс] / З. Бзежинський. – Режим доступу: // <http://www.pravda.com.ua/news/2007/11/14/66832.htm>

³² Литвин В. Політична культура українського суспільства: традиції і сучасність [Електронний ресурс] / В. Литвин. – Режим доступу: <http://cn.com.ua/№206/politics/view/view.html>

³³ Головаха Є. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007 роки / Є. Головаха. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. – 133 с.

постсоціалістичних держав. Крім цього, кидається у вічі, що населення України істотно більше цікавиться політикою, ніж поляки, росіяни й словаки (табл. 4.3). Однак, для українців аналіз політики, з точки зору формування власної оцінки, видається складнішим, ніж для інших європейців, особливо, німців (табл. 4.4). Серед європейських країн, узятих для порівняння, громадяни України засвідчують відносно низьку довіру до українського парламенту і політичних партій, а також до міжнародних організацій – Європарламенту та ООН (табл. 4.5). Опитування виявило відносно високу участь українців у діяльності політичних партій та низьку участь в інших інститутах громадянського суспільства (табл. 4.6).

Таблиця 4.3

Наскільки Ви цікавитесь політикою? (%)³⁴

Країна Європи	Дуже цікавлюся	Взагалі цікавлюся	Мало цікавлюся	Зовсім не цікавлюся
Німеччина	16,1	37,7	35,9	10,2
Польща	6,3	32,2	43,8	17,6
Росія	7,9	34,7	34,2	22,5
Словаччина	6,5	31,0	48,1	13,9
Україна	11,0	36,0	38,6	14,0

Таблиця 4.4.

Наскільки Вам складно або ж легко скласти власну думку про політичні питання? (%)³⁵

Країни Європи	Дуже складно	Складно	Важко сказати	Легко	Дуже легко
Німеччина	3,7	20,4	38,3	29,8	7,1
Польща	7,7	27,4	34,8	21,0	5,5
Росія	11,1	27,5	39,9	11,8	2,3
Словаччина	6,7	23,7	42,9	18,5	4,8
Україна	11,4	34,4	31,4	15,5	2,6

³⁴ Там само. – С. 15.

³⁵ Там само. – С. 16.

Таблиця 4.5.

Наскільки ви довіряєте політичним інститутам? (0 – зовсім недовіряю, 10 – повністю довіряю) (вказ. сер. бал)³⁶

Країна Європи	Парламенту країни	Політичним партіям	Європейському парламенту	ООН
Німеччина	4,22	3,28	4,07	4,74
Польща	2,68	2,13	4,80	5,33
Росія	3,38	2,81	3,92	4,30
Словаччина	4,20	3,63	5,14	5,32
Україна	2,32	2,31	3,89	3,75

Таблиця 4.6

Чи доводилось Вам за останні 12 місяців брати такого роду політичну участь? (подано процент стверджувальних відповідей)³⁷

Країна Європи	Брати участь у санкціонованих мітингах	Працювати в політичній партії або в русі	Працювати в іншій організації чи об'єднанні	Підписувати петиції
Німеччина	7,7	3,8	20,2	27,4
Польща	1,3	1,7	4,3	5,3
Росія	4,9	2,9	4,8	6,5
Словаччина	2,9	2,8	8,4	18,1
Україна	7,1	4,0	1,4	5,1

Важливим кроком у напрямі реального повернення України до європейської цивілізації та демократичного оновлення своєї національної культури, всіх її складових стало підписання угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС відбулося двома етапами: політичному та економічному. 21 березня 2014 р. під час Позачергового Саміту Україна-ЄС, який відбувся у Брюсселі було підписано політичну частину Угоди та Заключний акт Саміту, які від імені України підписав Прем'єр-міністр А. Яценюк. Зокрема, підписані Преамбула, Стаття 1, Розділ I «Загальні принципи», Розділ II

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. – С. 20–22.

«Політичний діалог та реформи, політична асоціація, співробітництво та конвергенція у сфері зовнішньої та безпекової політики і Розділ VII «Інституційні, загальні та прикінцеві положення» Угоди³⁸.

Зокрема, в преамбулі угоди йдеться про те, що метою асоціації є збереження миру, а також створення умов для подальшої інтеграції України в європейський ринок, поглиблення співпраці для забезпечення прав і свобод людини. У Розділі I декларується повага до демократичних принципів, прав людини та основних свобод, а також повага до принципу верховенства права, які мають формувати основу внутрішньої і зовнішньої політики сторін.

Політичними цілями асоціації є такі:

1) сприяти поступовому зближенню Сторін, ґрунтуючись на спільних цінностях і тісних привілейованих зв'язках, а також поглиблюючи зв'язок України з політикою ЄС та її участь у програмах та агентствах;

2) забезпечити необхідні рамки для посиленого політичного діалогу в усіх сферах, які становлять взаємний інтерес;

3) сприяти, зберігати й зміцнювати мир та стабільність у регіональному та міжнародному вимірах відповідно до принципів Статуту ООН і Гельсінського заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р., а також цілей Паризької хартії для нової Європи 1990 р.;

4) посилювати співробітництво у сфері юстиції, свободи та безпеки з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини і основоположних свобод³⁹.

У частинах, що стосуються секторального співробітництва, Угода про асоціацію містить деталізовані переліки законодавчих актів ЄС, які підлягають упровадженню в Україні в конкретні терміни. Важливою вважається відповідність не лише законодавства, а й практики його застосування. На перший погляд, Угода про асоціацію має свою версію подолання проблеми функціональності європейських законів в українських умовах. У найважливіших напрямках співпраці, які охоплює документ, міститься пункт про створення окремого органу центральної влади, що відповідатиме не лише за дотримання графіка імплементації

³⁸ Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=246581344

³⁹ Текст Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами- членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_\(body\).pdf](http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_(body).pdf)

Директив та Регламентів ЄС в Україні, а й за те, щоб вони виконувалися та діяли.

Політична частина Угоди про асоціацію з ЄС сприятиме розвитку демократії в Україні, оскільки для того, щоб виконати більшу частину домовленостей, потрібно, зокрема, викоринити корупцію з життя українців. Саме вона є однією з причин, що послаблює вітчизняну економіку, гальмує демократичний розвиток держави. Крім того, згідно з Угодою, необхідно реформувати більшість владних інститутів, саму систему політичної влади. Перебування в єдиному полі з країнами розвиненої демократії сприятиме зростанню соціальної активності та відповідальності самих громадян України.

Вельми яскраво значення Угоди про асоціацію України з ЄС описав Президент України Петро Порошенко у своїй промові на церемонії підписання Асоціації з ЄС: «Це чудовий день. Мабуть, найважливіший день для моєї країни після дня проголошення Незалежності. Цей момент важливий для історії, для майбутнього. Він показує, наскільки може все змінитися за короткий період часу»⁴⁰. Виступаючи згодом на дванадцятій щорічній зустрічі «Ялтинська Європейська Стратегія», П. Порошенко запевнив учасників форуму: «Ми робимо все можливе, щоб допомогти європейській політичній культурі процвітати в Україні»⁴¹

У 2014–2015 рр. Верховна Рада України ухвалила десятки законів, які відповідають засадам та нормам правового поля ЄС і відкривають двері перед Україною у світ економічної, політичної та гуманітарної співпраці. Прикладом може бути прийняття в листопаді 2015 р. пакета законів, що пов'язані з наданням Україні сприятливого візового режиму, його лібералізації. Важливим кроком також є ухвалення закону про запобігання політичній корупції, який передбачає державне фінансування діяльності політичних партій та суворий контроль за використанням наданих коштів. У сфері безпекової політики країни Європейського Союзу підтримують Україну у боротьбі з російською агресією та протидії корупції у вищих ешелонах влади. Активна співпраця між урядовцями країн ЄС та державними службовцями України матиме істотний вплив на формування політичної та інших складових національної культури українського суспільства.

⁴⁰ Промова Президента України Петра Порошенка на церемонії підписання Угоди про асоціацію України з ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hromadske.tv/politics/promova-petra-poroshenka-na-tseremoniyi-pidpisanny/>

⁴¹ Виступ Порошенка на саміті YES [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <file:///c:/Users/92EA~1/AppData/Local/Temp/3BWTUXD7.htm>

4.3. Деполітизація державної служби в контексті європейського та світового досвіду

Революція гідності в Україні кінця 2013 – поч. 2014 рр., в ході якої було повалено авторитарний режим В. Януковича, відкрила можливість побудови в нашій державі громадянського суспільства. Водночас, формування модерної української політичної нації вимагає створення сучасної, ефективної системи політичного та державного управління. Особливе місце займає ефективне, прозоре та самовіддане функціонування державних установ та органів влади. Останнє вимагає інтеграції інституту державної служби в систему модерної моделі політичного і державного управління, що є надзвичайно актуальним завданням сьогодення. В системі державного управління державна служба виступає її стрижнем, який формує загальну структуру державного апарату.

Окремі аспекти сучасного стану та перспектив розвитку державної служби в Україні досліджують В. І. Луговий, В. М. Князєв, В. Я. Малиновський, В. Д. Бакуменко, Н. Р. Нижник, Г. В. Атаманчук, В. Б. Авер'янов, С. Д. Дубенко, О. Ю. Оболенський, В. М. Олуйко, Л. А. Пашко, В. М. Сороко, М. І. Рудакевич, О. І. Турчинов, Ю.П.Сурмін, науковці Інституту проблем державного управління та місцевого самоврядування Національної академії державного управління при Президентові України та інші вчені, що займаються проблемами державного управління⁴².

Варто зазначити, що в наукових публікаціях не була належно висвітлена проблема деполітизації, зокрема департизації державної служби в контексті актуальних політичних трансформацій в Україні. Останнє і стало об'єктом нашого дослідження.

Політика й управління є взаємозалежними суспільними сферами, які об'єднує загальна природа походження, що пов'язана із феноменом влади та владних відносин, оскільки основна функція політики саме полягає в управлінні суспільними процесами. *Управління* – це вид людської діяльності, яка присутня у всіх сферах суспільного життя – політичній, економічній, духовній, правовій тощо. Політичне управління реалізується на рівні загальнодержавних органів та органів місцевого самоврядування, партій, рухів, груп тиску, політичних

⁴²Див.: Державна служба в Україні: актуальні проблеми та шляхи модернізації : наук. розробка / авт. кол.: Р. А. Науменко, Л. М. Гогіна, В. Д. Бакуменко та ін. – К. : НАДУ, 2010. – 44 с.

лідерів. Його об'єктами є політична організація суспільства, з властивою їй політичною структурою та соціальними процесами. *Політичне управління* – це процес узгодження інтересів і установок держави з інтересами громадянського суспільства, різних суспільних верств, прошарків і груп, об'єднань і організацій громадян на основі пізнання та використання об'єктивних потреб розвитку соціуму.

Для політичного управління характерна множинність об'єктів, які утворюють такі їх основні види:

- законотворчість – суб'єктом якого є законодавчий орган держави;
- державне управління – суб'єктом виступає система органів виконавчої влади;
- партійне управління – його суб'єктами є політичні партії;
- муніципальне управління – його суб'єктом виступають територіальні громади.

Державне управління входить до політичного управління, тобто останнє є значно ширшим. Якщо в цілому управління в суспільстві є загальною політичною функцією, що реалізується через владу з метою узгодження суспільних інтересів, то державне управління можна віднести до однієї з функцій держави. Держава як головний інструмент політичної системи включає в себе управління суспільством і окремими його сферами для реалізації основних загальносуспільних та державних цілей. Отже, державне управління можна розглядати як функціональний аспект політики. Ієрархічно політичне управління є вищим за державне: в організаційно – структурному відношенні воно включає вищі щаблі політичної влади і державної як її концентрованого виразу. Головними *суб'єктами* політичного керівництва та державного управління виступають, відповідно, політична еліта та еліта управлінська, тобто апарат державної служби (державні службовці або чиновники).

У структурі державного управління виокремлюють два основних компоненти: *політичний та адміністративний*. Політичне державне управління включає в себе інститут глави держави (залежно від форми державного правління), уряд та органи влади на регіональному рівні. Адміністративне управління – це апарат глави держави, уряду, парламенту, міністерств, органи центральної виконавчої влади, які не входять в уряд, місцеві державні адміністрації. Політичне управління відрізняється від адміністративного тим, що воно здійснюється органами державної влади, склад яких сформований через безпосереднє волевиявлення народу, (наприклад, через вибори представницьких органів влади, президента, глав державних адміністрацій. На його функціонування можуть суттєво впливати політичні партії, рухи тощо.

Адміністративне управління здійснюється державними органами (у нашому випадку – державною службою), структура і склад яких формується політичними посадовими особами, тобто органами політичного керівництва та управління. Органи політичного управління приймають політичні рішення (в межах держави чи регіону), а органи адміністративного управління можуть готувати проекти цих рішень, але насамперед забезпечують та здійснюють їх виконання. Успіх у кар’єрі політичних управлінців залежить від суспільної підтримки, ступеня легітимності тих політичних сил, які вони представляють, а службове просування, кар’єра адміністративних управлінців – державних службовців (чиновників) – від належного виконання ними своїх регламентованих посадових обов’язків та функцій. При цьому простежується головний взаємозв’язок між цими двома компонентами державного управління: адміністративне управління залежить від політичного в площині призначення, а останнє від адміністративного – у відповідальності.

Важливим аспектом функціонування державно-політичного управління є розмежування у його структурі політичних і адміністративно-управлінських функцій. Необхідність такого розмежування була науково обґрунтована в кінці XIX ст. Так, М. Вебер обґрунтував засади оптимальної та ефективної взаємодії політичного керівництва та державного управління через виконання кожною зі сторін закріплених за нею управлінських функцій та повноважень. Державні службовці (чиновники), на його думку, повинні беззастережно виконувати волю політичного керівництва. Американський президент та теоретик державного управління Вудро Вільсон, вважав, що зміни в політичній сфері не мають впливати на функціонування адміністративної системи, яка повинна бути в змозі реалізувати будь-які рішення обраних на виборах політичних лідерів⁴³.

На основі розмежування політичних та адміністративних посад і функцій побудоване державне управління сучасних демократичних країн. Воно дає можливість ефективно функціонувати державно-адміністративному апарату, насамперед в умовах політичної нестабільності. Водночас, необхідно зазначити, що в політичних реаліях XX ст. значно виросла роль політичних партій, які стали важливими інститутами громадянського суспільства, що істотно впливають на діяльність органів державно-політичного управління. Крім того, феномен

⁴³ Категории политической науки : Учебник для студентов вузов / под ред. А. Ю. Мельвиля. – М. : МГИМО(У) МИД РФ, РОССПЭН, 2002. – С.603 .

тоталітаризму засвідчив появу такого явища як зрощування партії з органами державної влади, перетворення інституту політичних партій в інститут державної влади та державно-політичного управління. Останнє унеможливило принцип розмежування політичних та адміністративних функцій у тоталітарних та багатьох авторитарних державах.

Крах тоталітаризму висунув потребу реконструкції та модернізації державно-політичного управління на демократичних засадах у посттоталітарних країнах. Проте ця проблема, як показала практика, виявилась доволі складною в процесі своєї реалізації. У багатьох країнах пострадянського простору виникли такі державно-управлінські моделі, які синтезували в собі елементи попередніх форм за наявності зовнішніх демократичних декорацій. Відбувалося своєрідне пристосування існуючих органів державно-політичного управління до нових соціально-політичних реалій (багатопартійності, ринкових відносин, приватизації і т.д.), що не збіглося з потребою створення якісно нових демократичних та ефективних моделей, яких вимагала посттоталітарна трансформація суспільства. Процеси приватизації стали причиною появи олігархічних угруповань, які активно включилися в політичні процеси, ставлячи за мету захист та висування насамперед своїх власних егоїстичних інтересів. Тому в багатьох державах з перехідними політичними системами (якими є більшість пострадянських країн, у тому числі й Україна) спостерігається домінування особистих та групових, кланово-олігархічних, корпоративних інтересів над загальнонаціональними інтересами. Так, на думку академіка Української академії політичних наук М. Михальченка, в Україні склалася значною мірою олігархічна форма правління державою, коли політична влада зосереджена в руках вузького кола осіб (олігархів). Елементи політичної системи забезпечують таку форму правління владної еліти, яка, відчувши безконтрольність суспільства, працює здебільшого на себе. Це знижує ефективність функціонування влади і виконання покладених на неї функцій. Цілісної системи політичної влади і управління в Україні не існує, оскільки Верховна Рада постійно змінює Конституцію та базові закони щодо політичної системи країни, повноваження гілок влади тощо. З цього боку законодавча влада є фактором політичної нестабільності і конфліктогенності в суспільстві. Велику роль в політичній нестабільності в країні відіграє й те, що Основний закон держави не виконує жодна з гілок влади, в тому числі й Конституційний Суд, який часто тлумачить конституційні норми під політичне замовлення. У той же час в Україні зберігається напіврозвинена демократія, що забезпечує олігархічній владі цивілізований імідж. Етап олігархічного правління у різних формах проходили багато сучасних демократичних країн, поки клани, фінансово-промислові групи, корпорації не навчилися доручати управління

державами своїм агентам-політикам і така ситуація була юридично закріплена в законах відокремлення політики від бізнесу⁴⁴.

Система державного управління, яка склалася в Україні, характеризується невизначеністю інституціонального розмежування між політичними та адміністративними функціями, несформованістю інституту високопрофесійних державних менеджерів, «вільних» від політики. І, що *важливо*, процеси, які відбувалися у політичній сфері, не сприяли становленню такого інституту. На думку українських науковців, зазначене стало причиною низької ефективності держави як політичного інституту, її неспроможністю подолати кризові явища в економіці, політичну нестабільність, корупцію, зростання рівня злочинності, соціальну напруженість, а також посилення недовіри до всіх форм владних інституцій⁴⁵. Такий стан органів державного управління негативно вплинув на функціонування системи державної служби в Україні

Невизначеність інституціонального розмежування між політичними та адміністративними функціями та проблема формування інституту високопрофесійних державних менеджерів тісно пов'язана в Україні з проблемою *деполітизації (департизації)* інституту державної служби.

Державна служба є інструментом державного управління, спрямованого на задоволення потреб суспільства, забезпечення захисту основних прав і свобод людини і громадянина. Вона забезпечує законність політичних рішень, цілісність держави як інституту, необхідний рівень реалізації конституційних гарантій громадян шляхом належного і стабільного надання їм публічних послуг. Їй належить особлива роль у побудові сучасної правової держави європейського типу, утвердженні демократичної моделі державного управління. Вона має забезпечувати двосторонню взаємодію держави та народу, засновану на принципах Конституції України, у ст. 5 якої зазначено, що «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування»⁴⁶.

Українські науковці окреслюють основні цілі і завдання державної служби в Україні як сприяння незмінності конституційного ладу, створення умов для розвитку відкритого громадянського суспільства,

⁴⁴ Михальченко М. Політична система в Україні: що ми модернізуємо? [Електронний ресурс] / М. Михальченко. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/2358/>

⁴⁵ Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / за ред. д.ек.н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 38.

⁴⁶ Конституція України : (відповідає офіційному текстові). – К. : Центр учбов. літ., 2015. – С. 5.

захист прав та свобод людини і громадянина, а також забезпечення результативної та стабільної діяльності органів державної влади відповідно до їх завдань, повноважень і компетенції на конституційних засадах. Їх реалізацію здатний забезпечити тільки професійний державний апарат і його компетентний персонал, який зможе організувати та регулювати соціальну активність громадян, домагатися змін, відстежувати їх соціальну ефективність, реалізовувати в суспільному житті⁴⁷. Таким чином, проблема створення ефективної моделі державної служби набирає актуального значення в умовах трансформації українського суспільства та формування модерної української політичної нації.

Державну службу в загальному можна розглядати у трьох основних аспектах – *соціальному, політичному і правовому*. Виходячи з сутності та функцій держави, державна служба як система соціальних інститутів виконує ряд взаємопов'язаних функцій – державно-політичні, економічні, соціальні, правові⁴⁸. Багатоаспектність державної служби є складним механізмом здійснення цілей та завдань держави. У межах цього дослідження нас цікавить політичний аспект.

Політичний аспект пов'язаний з формуванням державної влади, її здійсненням відповідними органами (законодавчими, виконавчими, судовими), їх вищим керівництвом, а також Президентом України від імені народу. Державною службою реалізується політика держави з врахуванням місцевих, регіональних особливостей у ході її проведення. У політичному аспекті державна служба – це діяльність з реалізації державної політики, досягнення вироблених усіма політичними силами державно-політичних цілей і завдань у суспільстві та державі. У цьому ракурсі державна служба є основним фактором стабільності в суспільстві, оскільки від її функціонування та ефективності залежить стабільність суспільних відносин. Державна воля, яка реалізується через державну службу, має різний характер і формується різними суб'єктами: в демократичній державі – народом і тоді держава знаходиться під його контролем, в тоталітарній – однією особою, тобто діє поза контролем суспільства.

Важливим у контексті європейської модернізації українського суспільства та становлення української політичної нації є виявлення міри ефективності державної служби, практики і проблем її функціонування. Серед основних суттєвих недоліків у системі державної служби України, на думку зарубіжних експертів, є низька

⁴⁷ Державна служба в Україні: актуальні проблеми та шляхи модернізації. – С. 9.

⁴⁸ Там само. – С. 8.

ефективність системи державної служби в процесі проведення реформ; недостатній рівень професійності державної служби; недостатній для рівня країн ЄС рівень інституційної відповідальності механізмів контролю в державному управлінні; відкритості і прозорості; відсутність чіткого розмежування адміністративної та політичної сфер; і, що важливо в контексті нашого дослідження – недостатній рівень впровадження принципів політичної нейтральності у роботі державних службовців⁴⁹. Останні фактори, на наш погляд, є актуальними для України як посттоталітарної та пострадянської держави в контексті її євроінтеграційних прагнень. Зупинимося на проблемі реалізації в Україні загальноприйнятого у демократичних країнах принципу політичної нейтральності в системі державної служби та управління.

В Україні інститут державної служби почав формуватися з набуттям незалежності. У 1993 році був ухвалений Закон України «Про державну службу». Він чітко вказує на гуманістичний вимір діяльності державного службовця при визначенні принципів державної служби. Державна служба ґрунтується на таких основних принципах як служіння народу України; демократизму і законності; гуманізму і соціальної справедливості; пріоритету прав людини громадянина; професіоналізму, компетентності, ініціативності, чесності, відданості справі⁵⁰. Але реалії українського державотворення виявилися такими, що на процес формування державної служби, як державного управління загалом, вплинули рудименти колишньої партokratичної тоталітарної радянської політичної системи. Як і інші постсоціалістичні країни Центрально-Східної Європи та пострадянські республіки, молода українська держава успадкувала тоталітарно-авторитарний тип суспільно-політичних та владних відносин, побудований на моноідеології та на основі однопартійної політичної системи. Він був характерним тим, що працівники державних органів влади розглядалися правлячою партійною верхівкою як інструмент єдиної правлячої партії. Керівники мали бути членами цієї партії, партія та партійні керівники мали власну систему державного управління, паралельну органам радянського та господарського управління, які її дублювали. При цьому культивувалася та насаджувалась повна та абсолютна відданість працівників апарату органів державної влади, перш за все правлячій партії, аніж державі. Подібні відносини та стереотипи відкрито та латентно виявляли себе як у діяльності органів державної влади

⁴⁹ Заключний документ міжнародної конференції «Стратегія адміністративної реформи: рекомендації SIGMA Урядові України». – Київ, 5 лип. 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до матеріалів : <http://www.guds.gov.ua>

⁵⁰ Закон України «Про державну службу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до матеріалів : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3723-12>

в Україні, так і політичній культурі українського суспільства загалом впродовж всієї новітньої історії української незалежності, чим виявили свою живучість та дієвість, на відміну від прибалтійських республік, що теж були в складі СРСР. М. Михальченко з цього приводу справедливо зауважує, що після розпаду СРСР і отримання незалежності Україною стара політична система не була демонтована. Навіть Верховна Рада, обрана в умовах УРСР, не була розпущена і переобрана. Рада Міністрів УРСР була перейменована в Кабінет Міністрів і продовжувала функціонувати за змістом, як і в радянські часи. Замість ЦК Компартії України з'явилася Адміністрація Президента України, яка прагнула зберегти ті ж самі контрольні функції у державі (інша справа, що не так склалося, як бажалося). Довгий час, до 1996 року, була чинна дещо поновлена Конституція УРСР. Така ситуація дала змогу створити симбіоз старої «влади рад», нових «патерналістських» партій і президентської адміністрації, яка замінила старі райкоми і обкоми партії та ЦК Компартії України. Цей зовсім неприродний симбіоз сприяв поступовому переродженню політичного режиму в олігархію⁵¹. Таким чином, у процесі свого функціонування система державної служби в Україні та її кадровий потенціал зберігав основні риси радянської доби. Він став засобом боротьби політичних еліт, міжпартійного протистояння та інструментом задоволення інтересів бюрократії. Зрозуміло, що такий стан державної служби не відповідає інтересам українського державотворення та суспільства, формуванню модерної української політичної нації. Можна зробити висновок, що назріла нагальна потреба формування європейської моделі державної служби в Україні. В політичному аспекті одним із визначальних принципів її функціонування повинні стати принципи *політичної нейтральності* державних службовців.

Зазначимо, що в Законі України «Про державну службу» 1993 р. питання щодо політичних уподобань та відповідних дій державних службовців не згадувалося, окрім того, що їм заборонялося організовувати та брати участь у страйках.

Після Помаранчевої революції науковці, експерти та політики стали порушувати проблему деполітизації державної служби та необхідність прийняття нового «Закону про державну службу», який би відповідав потребам новітнього етапу українського державотворення⁵². І. Пахомов

⁵¹ Михальченко М. Цит. праця.

⁵² Див.: Мельниченко В. Політична нейтральність і професійність державної служби в Україні / В. Мельниченко // Університетські наукові записки, – 2005. – № 1/2. – С. 302–307; Свірін М. Європейські стандарти участі державних службовців у політичному процесі / М. Свірін, О. Рацюк // Стратегія реформування системи державного управління на засадах демократичного врядування : Матеріали наук.-практ. конф. / за заг. ред. О. Ю

слухно зазначив, що «усвідомлення та осмислення перетворень, що відбуваються в суспільстві, призводить до потреби використання нової теорії державної служби»⁵³. Науковцями обговорювалася як необхідність деполітизації державної служби, так і небезпека такого кроку, враховуючи те, що існує безпосередній зв'язок деполітизації і професіоналізації державної служби. Так, С. Дубенко справедливо зазначає, якщо державний службовець буде знати, що його просування по службі обумовлюється не професійною підготовкою, а політичними поглядами, то це призведе до інертності в роботі, тому що результати службової діяльності не будуть узгоджуватися з професіоналізмом. «Державні службовці – пише вона, – повинні найматися на роботу не окремим державним органом, а державою в цілому. І служити вони повинні не політичному керівництву даного органу, а тій політиці держави, що приймається і закріплюється в її законах і нормативних актах»⁵⁴. У науковій літературі висловлювалася і протилежна точка зору. Зокрема, професор Іван Розпутенко вважає, що деполітизація і департизація державної служби в умовах сучасного українського державотворення суперечить ідеї побудови української національної держави та української політичної нації. На його думку, за цим може стояти прихований механізм розправи з непокірними державними службовцями, які принципово стоять на засадах українського націоналізму (патріотизму), єдиної помісної церкви, української мови. «Деполітизація державної служби, як і свого часу (в 20-ті роки ХХ ст.) українізація, – процес, за яким стоїть національне роззброєння. Не створивши національної (як у Німеччині, Франції, Польщі тощо) державної служби, її втягують у служіння фінансово-політичним кланам» – зазначає він⁵⁵. Можна частково погодитися і з таким твердженням, але політична практика часів незалежності показала практичні спроби ряду політичних сил, партій використати державну

Оболенського, В. Л. Князева. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – т. 2 – 344 с.; Мотренко Т. Політична нейтральність по-українськи [Електронний ресурс] / Т. Мотренко // Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу.– Режим доступу до матеріалів : <http://www.center.gov.ua/byurokrat-statti/timofiiy-motrenko-politichna-neiytralnist-roukraynski>; Розпутенко І. Деполітизація, департизація чи декланізація державної служби? / І. Розпутенко // День. – 2006. – №184. – 26 жовтня; Пахомов І. Проблема побудови сучасної теорії державної служби / І. Пахомов // Право України. – 2006. – № 8. – С. 105.

⁵³Пахомов І. Проблема побудови сучасної теорії державної служби / І. Пахомов // Право України. – 2006. – № 8. – С. 105.

⁵⁴ Цит за : Мельниченко В. І. Професійна і деполітизована державна служба як чинник стабілізації управління в постсоціалістичній Україні / В. І Мельниченко // Український соціум. – 2004. – № 3 (5). – С. 61–69

⁵⁵Розпутенко І. Цит. праця.

службу не для потреб українського національного державотворення, а задля власних вузьких партійно-політичних інтересів, про що пізніше піде мова. Для захисту службовців від звільнення з роботи залежно від політичних уподобань має служити нормативне закріплення в базовому законі про державну службу принципу політичної нейтральності з врахуванням особливостей України як посттоталітарної держави. Це послужило б запорукою зміцнення стабільності й ефективності інституту державної служби.

У квітні 2011 р. Верховна Рада України прийняла в першому читанні законопроект Закону «Про державну службу». Він включав ряд нових положень щодо функціонування державної служби. В політологічному контексті вартими уваги були ті норми, що могли б стати реальною основою для створення політично нейтрального інституту державної служби. Зокрема, це стосувалося пункту законопроекту, у якому йшлося про заборону державним службовцям членства в політичних партіях⁵⁶. Але в ході обговорення і голосування у Верховній Раді він був вилучений парламентом із законопроекту за вимогою як правлячої більшості, так і частини опозиції.

Новий законопроект містив положення про заборону державним службовцям членства в політичних партіях, а отже, *департизацію* державної служби. Акцентуємо увагу, власне, на цьому терміні і правомірності його вживання для аналізу цієї важливої норми законопроекту.

У ряді публікацій на цю тематику термін замінюється поняттям «деполітизація»⁵⁷. Ми вважаємо, що в теоретико-політологічному аспекті необхідно розмежовувати поняття «деполітизація» і «департизація». Так, наприклад, «Політологічний енциклопедичний словник»⁵⁸ дає загальне визначення політики як напрямку, характеру діяльності держави, певного класу або політичної партії. Враховуючи це, слід визнати, що від політики повністю відокремити державних

⁵⁶ Закон України «Про державну службу»: Проект // Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу [Електронний ресурс]. – Режим доступу до матеріалів : <http://www.center.gov.ua/byurokrat-statti/timofiiy-motrenko-politichna-neiytralnist-poukrayinski.html>

⁵⁷ Дебенко І. Державна служба: диктат деполітизації [Електронний ресурс] / І. Дебенко // Українська правда. – Режим доступу до матеріалів : <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/04/19/6093523/>; Пастухова А. Держслужба для Януковича [Електронний ресурс] / А. Пастухова // Український тиждень. – Режим доступу : <http://www.tyzhden.ua/Politics/20949>; Розпутенко І. Цит. праця.

⁵⁸ Політологічний енциклопедичний словник : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. – К. : Генеза, 1997. – С. 258–259.

службовців неможливо і, власне, «деполітизація» – це явище фактично умовне в процесі функціонування сучасних органів державної влади. Органи державної влади, як і органи місцевого самоврядування, є інструментом держави як базового елементу політичної системи та її основної функції – управління суспільством. Тому органам державної влади завжди притаманна політизація, що випливає з державних функцій, покладених на них. Вони призначені для вирішення загальнодержавних суспільно-політичних завдань як у сфері внутрішньої, так і зовнішньої політики. Політика держави реалізується через державні інститути, органи, установи і, врешті-решт, через державних службовців. Отже, твердження про те, що органи державного управління можуть бути поза політикою, необхідно сприймати дещо умовно і як певний ідеал, а не реальність. Державна служба є логічним продовженням політичних процесів, і відповідно, відображенням політичної ситуації в країні. Інша справа, що державна служба має функціонувати на засадах принципу *політичної нейтральності*. Його суть полягає в тому, що державні службовці, незалежно від політичних поглядів, виконують програму тієї чи іншої політичної сили, котра перебуває при владі. Через це, на наш погляд, даний принцип в окремих публікаціях ототожнюється з поняттям «деполітизація». Щодо самої «деполітизації», то в цьому контексті ідея департизації державної служби є більш зрозуміла і очевидна, ніж ідея деполітизації. Термін «департизація» стоїть ближче до потреб практичного здійснення очікуваних змін у сфері державного управління і державної служби в Україні.

Зазначимо, що в Законі «Про політичні партії в Україні» закріплюється юридичне визначення поняття політичної партії, встановлюється порядок їх створення та припинення діяльності партій, запроваджуються основні принципи їх організаційної побудови, форми участі в політичному житті, джерела фінансування тощо. Щодо питання членства держслужбовців у політичних партіях, то статтею 6 Закону визначено коло осіб, які не можуть бути членами партій. До них належать судді, працівники прокуратури, органів внутрішніх справ, співробітники Служби безпеки України, військовослужбовці⁵⁹. Щодо інших категорій держслужбовців, то, як бачимо, Закон не забороняє їм членства в політичних партіях. У цьому контексті також зазначимо, що нелогічною видається позиція Закону щодо переліку працівників інших правоохоронних органів (державної податкової служби, митної служби

⁵⁹ Закон України «Про політичні партії в Україні» [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>

тощо). Виходячи з логіки Закону, зазначені категорії осіб також мали би бути включені до встановленого ним переліку.

Досвід функціонування державної служби в демократичних країнах показує, що державні службовці (чиновники) мають бути політично нейтральними і незалежними, що зафіксовано у чинному законодавстві. На їхнє призначення та службову кар'єру не повинна впливати партійна приналежність. У багатьох країнах членство держслужбовців у політичних партіях заборонено законом.

Принцип політичної нейтральності став важливою нормою під час реформування державної служби в країнах Центральної та Східної Європи в процесі підготовки їх вступу в ЄС⁶⁰. Для прикладу, «Модельний кодекс поведінки державного службовця» для органів державної влади та місцевого самоврядування, рекомендований державам-членам ЄС Комітетом Міністрів Ради Європи стверджує, що державний посадовець повинен дотримуватись усіх обмежень політичної діяльності, встановлених у законному порядку для певних категорій державних службовців з причин, обумовлених характером їх посад і обов'язків. Відповідно до нього службовці повинні дотримуватися таких правил:

- діяти політично нейтрально;
- не порушувати законну політику, рішення або дії державних органів;
- бути лояльним до національного, місцевого чи регіонального органу влади, встановленого відповідно до законодавства;
- за умов дотримання основоположних і конституційних прав дбати про те, щоб їх політична діяльність не послабила впевненості суспільства і роботодавців у здатності службовців неупереджено і лояльно виконувати свої обов'язки;
- не дозволяти використовувати себе для будь-яких прихованих політичних цілей⁶¹.

Зазначені пункти, як показує подальший аналіз, відзначають лише основні вимоги щодо відносин службовців та політичних інститутів і не є універсальними принципами участі державних службовців у політичному житті демократичних країн. Так, наприклад, у багатьох країнах Європейського Союзу державні службовці стають членами парламенту, зберігаючи за собою посади в державній службі. У

⁶⁰ Див.: Шіммельфенніг Франк. Європеїзація Центральної та Східної Європи : Наук. вид. / Шіммельфенніг Франк, Ульріх Зедельмаєр. – К. : Юніверс, 2010 – С.103.

⁶¹ Публічна служба. Зарубіжний досвід та пропозиції для України / за заг. ред. В. П. Тимощука, А. М.Школика. – К.: Конус-Ю, 2007. – С. 20–21.

Великобританії державні службовці офіційно користуються демократичним правом бути членами партій. Проте жоден з них немає права виявляти будь-яку партійно-політичну упередженість у здійсненні управлінських функцій, займатися політичною діяльністю. Перш за все, це стосується високопоставлених представників державної служби, котрим формально заборонено виконувати помітну роль у діяльності політичних партій. Для них є можливим членство в партії, але суто на особистих засадах. Тобто це не повинно визначати характер і зміст їхньої професійної діяльності. Держслужбовцям заборонено посідати керівні виборні посади у політичних партіях, висувати кандидатів до парламенту, пропонувати власну персону чи зголошуватися на обрання до палати обшин, Європарламенту тощо. Порушення цих заборон, як правило, спричиняє відставку. Найперші вимоги до державного чиновництва – сумлінно виконувати свої обов'язки та здійснювати політичний курс уряду. Воно має бути якомога нейтральнішим у партійно-ідеологічних питаннях. Ідеологія є приватною справою окремої людини, чи групи людей⁶². Загалом у Великобританії державні службовці розбиті на три категорії відносно політичної діяльності: одна категорія «політична вільна», тобто може займатися політичною діяльністю на національному і місцевому рівнях; друга – «політична обмежена» і не може брати участь у національних виборах, а лише з дозволу вищестоячих органів у місцевих виборах; третя категорія може одержати дозвіл на участь у виборах, але не може балотуватися до національного парламенту чи Європарламенту, Ради Європи.

У США політична діяльність обмежена на всіх рівнях державної служби, тобто державні службовці не можуть претендувати на політичну посаду, брати участь у політичних кампаніях. Чиновники можуть бути членами політичних партій, брати участь у партійних з'їздах, голосувати на зборах партії, але не мають права на активну участь в керівництві партії⁶³. У Канаді, як зазначає президент Комісії державної служби Канади Марія Баррадос, ще з 1908 р. у законодавстві було чітко закріплено, що призначення на держслужбу має відбуватися на основі здобутків та заслуг, а також без впливу політичних міркувань. Відтоді ця концепція набула свого розвитку. Сьогодні федеральна служба Канади (близько 200 тис. осіб) є політично незаангажованою та професійною. Особи, призначені з політичних міркувань, займаються обслуговуванням відповідних міністрів як політиків. Їхня кількість

⁶² Рябов С. Г. Політологічна теорія держави / С. Г. Рябов – К. : Тандем, 1996. – С. 86.

⁶³ Гелей С.Д. Політологія: навч. посіб. / С.Д. Гелей, С.М Рутар. – 3-тє вид. – К. : Знання, 1999. – С.308.

значно менша і складає лише 0,06% від загальної чисельності державних службовців⁶⁴.

У Федеральному законі ФРН про статус чиновників передбачено, що державний службовець здійснюючи політичну діяльність повинен дотримуватись тієї поміркованості і стриманості, які випливають з його положення щодо суспільства із урахуванням обов'язків його посади. Відповідно до закону про держслужбу, чиновники мають право бути членами політичних партій, але на службі зобов'язані дотримуватися політичного нейтралітету. Крім того, діє принцип пропорційного представництва партій в органах державного управління⁶⁵. Таким чином, у розвинутих демократичних країнах Заходу немає жорсткого підходу до партійності державного службовця, але необхідно враховувати, що це держави з усталеними демократичними традиціями, високим рівнем правової та політичної культури, розвинутої системи органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства.

Щодо поняття «департизація», то воно означає заборону для державного службовця членства в політичній партії. В умовах багатопартійності та перехідних політичних режимів, це обмежує можливість правлячій партії перетворити органи державної влади з інструменту загальнодержавної політики на засіб реалізації інтересів цієї партії. Особливо це актуально для країн, які перебувають у процесі демократичної трансформації, з нестабільними політичними режимами, несформованими демократичними традиціями та інститутами громадянського суспільства, а в нашому випадку – для України.

Як показує ретроспективний політологічний аналіз, перший етап департизації державної служби в Україні розпочався після проголошення незалежності. Проте, як зазначав колишній начальник Головного управління державної служби (тепер Національне агенство з питань державної служби) Т. Мотренко, всупереч цьому наступний етап відзначився практичними спробами політичних партій використати державну службу задля власних партійних інтересів⁶⁶. Це привело до протилежного – процесу *партизації* державної служби, зрощування

⁶⁴ Мотренко Т. В Україні досить гостро стоїть питання деполітизації державної служби [Електронний ресурс] / Т.В.Мотренко. – Режим доступу : http://www.ukrinform.ua/ukr/news/v_ukran_dosit_gostro_stot_pitannya_depoltizats_dergavno_slugbi_nachalnik_golovdergslugbi_774781 – назва з екрану.

⁶⁵ Публічна служба. Зарубіжний досвід та пропозиції для України.

⁶⁶ Мотренко Т. Політична нейтральність по-українськи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.center.gov.ua/byurokrat-statti/timofiiy-motrenko-politichna-neiytralnist-poukrayinski.html>

провладних партій і органів державного управління в умовах президентсько-парламентської республіки. Так, під час першої каденції Л. Кучми з використанням адміністративних засобів була розбудована Народно-демократична партія (НДП), що можна розглядати як першу спробу створити партію влади вже в період незалежності України.

З другої половини 90-х рр. активно утворюються партії не на ідеологічній основі, а для захисту і просування через участь у владі бізнес-проектів кланово-олігархічних груп («Громада», СДПУ(о), «Трудова Україна», «Регіони України», АПУ та інші). Розпочався процес, коли через партії (які швидше можна визначити як політичні бізнес-проекти) та їхніх представників в органах влади визначалися ті чи інші преференції в ході приватизації, відбувалось поєднання влади і капіталу. Спостерігався масовий добровільно-примусовий вступ державних службовців у партії влади на місцевому і загальнодержавному рівнях. Для службовців різних рівнів та рангів це створювало додаткові можливості для кар'єрного зростання, впливу на приватизаційні процеси, а для провладних партій – можливість підпорядкувати і контролювати державне управління. Отже, в процесі взаємодії політичних партій та органів державного управління в Україні виникла серйозна проблема: надмірна політизація органів державної влади та управління, їх залежність від партійних структур з одного боку, а з іншого – прагнення політичних партій використати органи державного управління задля власних партійних інтересів. Ця тенденція є притаманною для багатьох країн пострадянського простору, в тому числі України. Все це нагадувало недалеке тоталітарне минуле, роль і місце КПРС у суспільстві, а точніше – його потворне копіювання. Варто пригадати тільки епоху всевладдя СДПУ(о), коли її лідер В. Медведчук очолював адміністрацію Л. Кучми, чи Партію регіонів під час президентства В. Януковича.

Водночас зазначимо й інший негативний аспект цієї проблеми. У 2005 р., після Помаранчевої революції та президентських виборів, в Україні відбулось масове звільнення державних службовців через політичні мотиви (близько 9800 осіб). Тоді плинність кадрів загалом у державній службі наблизилася до 20%, а кадрів вищих категорії зросла на 100%. Протягом року після виборів були замінені майже всі вищі державні службовці⁶⁷. На їх місце нерідко призначались випадкові, малокомпетентні особи лише за принципом політичної лояльності і приналежності до партійної коаліції, яка підтримувала переможця президентських перегонів. Партійність українських чиновників стала

⁶⁷ Там само.

причиною масштабних деформацій державної служби в період парламентсько-президентської системи, коли керівні посади у виконавчій владі – від міністерств до районних адміністрацій, стали розподілятися за партійно-квотним принципом. Кожному учаснику коаліції, а це блоки з десятками партій, необхідним було дати керівне місце на всіх рівнях виконавчої влади, що в свою чергу привело до збільшення штату державного апарату. Як і раніше, спостерігався масовий вступ держслужбовців як у правлячу президентську партію НСНУ («Народний союз – Наша Україна»), так і в прем'єрську партію ВО «Батьківщина».

Після повернення В. Януковичем президентсько-парламентської форми правління в Україні більшість українських держслужбовців стали членами Партії регіонів. Остання, за аналогією до партії «Єдина Росія» в Російській Федерації, стала не просто партією влади, а партією чиновників. Зрощення державного та партійного керівництва в цей час було однією з причин того, що Україна, за прикладом Росії та Білорусі, швидкими темпами рухалася до авторитаризму. Вже в березні 2013 р. українські політологи констатували той факт, що трирічне правління президента Януковича призвело до трансформації моделі державного управління. З виведених політологами 12 основних ознак авторитарного режиму, політичне панування В. Януковича в Україні повністю відповідало вісьмом критеріям та ще чотирьом частково, зберігаючи деякі ознаки демократії та громадянських свобод⁶⁸.

Зазначимо також і те, що на основі партійно-квотного принципу формувалися органи державної влади і після Революції гідності. Це відбувалося всупереч обіцянок, даних під час Майдану тодішніми опозиційними лідерами, про майбутнє формування в Україні «технократичного уряду» та органів державного управління саме на принципах професійності та компетентності. Відповідно, це не здійснило революційних сподівань українського суспільства на повне перезавантаження органів державної влади та управління в Україні.

Партійна приналежність державних службовців була складовою адміністративного ресурсу й активно використовувалася під час виборів до всіх рівнів представницьких органів влади під час каденцій трьох останніх Президентів України, кожен з яких так чи інакше, відкрито чи приховано опирався на певні політичні партії. Так, громадська організація «Опора», яка проводила моніторинг останніх виборчих

⁶⁸ Україна набула майже усіх 12 ознак авторитарної держави [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vgolos.com.ua/articles/ukraina_nabula_mayzhe_usih_12_oznak_avtorytaranoi_derzhavy_106965.html. – назва з екрану.

кампанії до Верховної Ради констатувала наявність на чергових виборах народних депутатів України у 2012 р. консолідованого адміністративного ресурсу, який застосовувався з урахуванням інтересів окремої політичної партії та її кандидатів в одномандатних округах. Застосування владних повноважень у виборчих інтересах правлячої партії не лише спричинило участь посадовців в агітації, а й дало змогу масштабно використовувати ресурси бюджетних програм у передвиборчих цілях. Найпоширенішою формою зловживання адміністративним ресурсом (79 випадків у 17 регіонах України) було висловлення публічної підтримки та надання переваг (зокрема медійних) окремим кандидатам і партіям з боку посадовців місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Частими були випадки, коли окремі посадовці (керівники державних адміністрацій, міські голови), не беручи участі у виборчій кампанії, регулярно і системно – протягом усієї виборчої кампанії – патрунували конкретних кандидатів в округах. Це виявлялося у проведенні спільних з кандидатами публічних заходів, відвертих закликах підтримати «свого» кандидата чи партії або вибірковій критиці діяльності опонентів. У результаті таких дій ігнорувався принцип рівного виборчого права, невід’ємним виявом якого є рівне та неупереджене ставлення органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх службових та посадових осіб до суб’єктів виборчого процесу⁶⁹.

На позачергових виборах до Верховної Ради у 2014 р. порівняно із 2012 р. застосування адміністративного ресурсу не мало системного характеру, владний ресурс розподілений між представниками різних політичних партій-суб’єктів виборчого процесу та кандидатами у одномандатних округах. У цій кампанії не набуло масового поширення використання бюджетних програм (проектів) і державних фінансових ресурсів у передвиборчих цілях, що якісно відрізняє парламентські вибори 2014 р. від попередніх. Окремі посадові особи національного та місцевого рівнів допускали порушення, пов’язані із зловживанням владним становищем – констатують активісти «Опори»⁷⁰. Отже, навіть після Революції гідності застосовувалися рецедиви попередньої

⁶⁹ Сьомий звіт за результатами загальнонаціонального спостереження – парламентські вибори 2012, жовтень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://oporaua.org/news/3125-somyj-zvit-za-rezultatamy-zagalnonacionalnogo-sposterezhenija-parlamentski-vybory-2012-zhovten>

⁷⁰ Звіт про підкуп виборців та застосування адміністративного ресурсу на Позачергових виборах народних депутатів України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://oporaua.org/news/6691-pidkup-vyborciv-ta-zastosuvannja-administratyvnogo-resursu-na-pozachergovyh-vyborah-narodnyh-deputativ-ukrajiny>

політичної практики щодо використання державних посадовців у ході виборчих кампаній для підтримки тої чи іншої політичної сили. Хоча, зазначимо, що прямо це не залежить від партійної приналежності посадовців, але в останніх завжди буде спокуса, будучи членом якоїсь партії підтримати її на виборах. Необхідно врахувати й те, що вже стало аксіомою в українській політології – незважаючи на більш як 24 роки існування багатопартійності, політичні партії в Україні все ще перебувають на зародковому стані свого розвитку. Вони користуються низькою довірою населення, переслідують свої власні вузько-корпоративні інтереси, не виявляють політичної відповідальності перед виборцями. Інакше кажучи, вони не відповідають своїм класичним політологічним ознакам та функціям, а основне – своєму призначенню як одному з важливих інститутів громадянського суспільства. Як вже зазначалося, політичні партії в Україні існували здебільшого як політичні проекти кланово-олігархічних угруповань та за рахунок їхнього фінансування. Взамін за те останні вимагали від партій конкретних політичних та економічних преференцій. Публічно це не афішувалося, навіть за здогадки виборця, він не зміг би доказати існуюче – рух коштів на підтримку партій ніде не фіксувався⁷¹. Зрозуміло, що така залежність партій від олігархів спонукала їхніх лідерів передовсім перейматися більше задоволенням інтересів своїх спонсорів, а не партії чи її виборців. Тому важливе значення для подальшого функціонування політичних партій матиме Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції» прийнятий парламентом 08.10.2015 р.⁷².

Згідно із зазначеним Законом, право фінансування на власну статутну діяльність та в як компенсацію за витрати на виборах матимуть ті політичні партії, які набрали 5% голосів виборців на парламентських виборах 2014 р. Починаючи з наступних виборів, цей бар'єр буде знижено до 2%. Згідно з логікою Закону, щоби не втратити державне фінансування партії будуть зобов'язані регулярно подавати детальні звіти про свої надходження та витрати до уповноважених органів, а також вказувати достовірні дані про обіг партійних коштів. Звіти про те, звідки кошти у політичних партій на свою діяльність, пропонується

⁷¹ Див: Андрущенко С. Донори партій. Поіменно. [Електронний ресурс]. / С.Андрущенко // Українська правда. – Режим доступу : <http://blogs.pravda.com.ua/authors/andrushko/54cc7f451ee8c/>

⁷² Закон про державне фінансування політичних партій: крок до деолігархізації [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://svit.strichka.com/article/33798010> – назва з екрану

оприлюднювати у повному обсязі (у формі відкритих даних) на веб-сайтах відповідних партій та веб-сайті Національного агентства з питань запобігання корупції. Такі звіти перевірятимуться відповідними органами контролю у сфері фінансування політичних партій та передвиборної агітації на предмет їх відповідності вимогам законодавства та достовірності відображеної у них інформації. Закон також встановлює максимальні обмеження внесків фізичних та юридичних осіб на підтримку партій. Зі сторони держави, якщо партія продовжить практику тіньового фінансування, будуть застосовуватися адміністративні засоби та кримінальна відповідальність⁷³.

Вочевидь, що введення державного контролю за фінансуванням партії теоретично і практично дає змогу суттєво послабити роль спонсорів, державне фінансування виступатиме як заміник тіньового. Закон має послабити тіньовий зв'язок партій із своїми спонсорами – тепер партії зобов'язані декларувати свої доходи та витрати. Зазначене дозволить виборцям більше знати про джерела фінансування кожної партії, що буде усвідомлено позначатися на їхньому виборі. Комплексно усе це зможе зробити партії більш незалежними від інтересів олігархів і бути більш відповідальними перед своїми виборцями.

Зазначимо, що імплементація Закону в життя може постати перед певними серйозними викликами. Зокрема, це може бути пов'язано з можливими проблемами у державному бюджеті, непопулярністю з боку суспільства фактом державного фінансування політичних партій, ефективністю роботи державних органів, які будуть контролювати ці процеси. Можливе також ігнорування закону насамперед з боку правлячих партій, які значною мірою дотепер залежать від тіньового фінансування. Вони намагатимуться обходити положення закону про сувору фінансову звітність та прозорість шляхом приховування частини фінансування партії, оприлюднення якої буде їм не вигідно. Проте, на думку політичних експертів, Закон нарешті розірве зв'язок між олігархами та політичною системою. Як зазначає один із авторів законопроекту, народний депутат Сергій Лещенко, «в середньому український громадянин буде виділяти 80 копійок у місяць на всі політичні партії. Думаю це невелика ціна за те, щоб була демократія, а олігархи не грабували бюджет через своїх політичних сателітів»⁷⁴. Таким чином, Закон України «Про внесення змін до деяких

⁷³ Там само.

⁷⁴ Рада ухвалила закон про фінансування політичних партій з бюджету [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/news/27295445.html> – назва з екрану

законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції» у разі свого реального втілення в життя, дає змогу зробити процес фінансування політичних партій та їхніх витрат більш прозорим і відкритим для суспільства. Це спонукатиме політичні партії стати більш незалежними від своїх олігархічних спонсорів і бути більш зацікавленими у відстоюванні інтересів своїх виборців. Останнє, в свою чергу, сприятиме формуванню в Україні справжнього інституту політичних партій, який відповідатиме своїм класичним політологічним ознакам та функціям.

Новий Закон «Про державну службу», що був прийнятий у листопаді 2011 р. без пункту про департизацію, залишив відкритою проблему надмірної політизації органів державного управління в умовах трансформації української політичної системи. Закон мав набути чинності спочатку з 1 січня 2013 р. потім – з 2014 р.. Після Революції гідності новообрана Верховна Рада України знову відтермінувала дату набуття чинності Закону до 1 січня 2016 р. і почала готувати його нову редакцію. Так, положеннями Коаліційної угоди (Розділ VII. Децентралізація та реформа публічної адміністрації) передбачено концептуальні зміни до Закону України «Про державну службу», якими має бути визначено деполітизацію та професіоналізацію державної служби⁷⁵. Проект Закону «Про державну службу» був розроблений за фінансування ЄС – для цього було додатково виділено 90 млн євро безповоротної допомоги на проведення цієї реформи⁷⁶. Найважливіше те, що у новому проекті Закону України «Про державну службу» у статті 10 «Політична неупередженість» повернулося положення про те, що державний службовець не має права бути членом політичної партії⁷⁷. Опоненти цього положення апелюють до Конституції України, яка гарантує всім громадянам рівні демократичні права⁷⁸. Справді, державний службовець є, перш за все громадянином і Конституція забезпечує йому право поділяти політичні погляди, бути членом

⁷⁵ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про державну службу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=52755

⁷⁶ ЗМІ: Порошенко обґрунтував потребу відкликати проект закону про державну службу неправдивою інформацією [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/politics/1130271-zmi-poroshenko-obruntuvav-potrebu-vidklikati-proekt-zakonu-pro-derjavnu-slujbu-npravdivoyu-informatsieyu.html> – назва з екрану

⁷⁷ Проект Закону України «Про державну службу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54571

⁷⁸ Див. : Дебенко І. Цит. праця. Розпутенко І. Цит. праця .

політичної партії, брати участь у виборах та обиратись, проте, Закон, на наш погляд, не забороняє цього. Політичну партію можна підтримувати, поділяти її програму, заручитися її підтримкою чи висуватися від неї для участі у виборах до всіх рівнів представницької влади та органів місцевого самоврядування і не будучи її членом. Коли і чи прийме зазначений проект Закону Верховна Рада України у такій редакції щодо департизації – покаже час.

10 грудня 2015 року парламент України нарешті ухвалив новий «Закон про державну службу». Згідно з Законом всі держслужбовці поділяються на три категорії:

1) категорія «А» (вищий корпус державної служби) – посади:

- Державного секретаря Кабінету Міністрів України та його заступників, державних секретарів міністерств;
- керівників центральних органів виконавчої влади, які не є членами Кабінету Міністрів України, та їх заступників;
- керівників апаратів Конституційного Суду України, Верховного Суду України, вищих спеціалізованих судів та їх заступників;
- голів місцевих державних адміністрацій;
- керівників державної служби в інших державних органах, юрисдикція яких поширюється на всю територію України;

2) категорія «Б» – посади:

- керівників структурних підрозділів Секретаріату Кабінету Міністрів України та їх заступників;
- керівників структурних підрозділів міністерств, інших центральних органів виконавчої влади та інших державних органів, їх заступників, керівників територіальних органів цих державних органів та їх структурних підрозділів, їх заступників;
- заступників голів місцевих державних адміністрацій;
- керівників апаратів апеляційних та місцевих судів, керівників структурних підрозділів апаратів судів, їх заступників;
- заступників керівників державної служби в інших державних органах, юрисдикція яких поширюється на всю територію України;

3) категорія «В» – інші посади державної служби, не віднесені до категорій «А» і «Б». Але, згідно Закону, лише держслужбовці категорії «А» повинні бути безпартійними, а належні до категорій «Б» і «В» не мають права обіймати керівні посади у політичних партіях⁷⁹. Як бачимо, новий Закон «Про державну службу», як і Закон 2011 р. не вирішив

⁷⁹Проект Закону України «Про державну службу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54571

повністю питання департизації державної служби, фактично залишив відкритою проблему надмірної політизації органів державного управління в умовах трансформації українського суспільства та політичної системи України.

Підсумовуючи зробимо загальний висновок про те, що в Україні як державі з перехідним політичним режимом, залишається потреба на основі принципу політичної нейтральності створити такі умови, за яких будь-яка посадова особа держави не зможе підпорядкувати собі державні управлінські органи для задоволення партійних інтересів. В Україні як у посттоталітарній державі ефективна реалізація принципу політичної нейтральності має базуватися, на наш погляд, саме на повній департизації органів державної служби. В перспективі це сприятиме формуванню стабільного, професійного корпусу державних службовців, даватиме їм можливість зосередитись на безпосередньому виконанні функцій державних органів, а не на обслуговуванні партійних замовлень і завдань, оскільки ще в 1919 р. відомий німецький політолог Макс Вебер зазначав, що «дійсною професією справжнього чиновника не повинна бути політика. Він повинен управляти передусім неупереджено»⁸⁰. Цього вимагає демократизація політичного управління в Україні, пошук нових і вдосконалення існуючих механізмів та форм реалізації влади, висунення певних соціально-політичних стандартів до державної влади та державної служби як її головного інструменту.

⁸⁰ Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер //Избранные произведения: пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – С.665.

ВИСНОВКИ

Після проголошення незалежності в Україні відбуваються глибинні трансформаційні процеси, з-поміж яких визначальними є модернізація українського соціуму та його демократизація, що детермінує формування сучасної української нації та її держави. За цих умов важливою науковою проблемою є поєднання теорії модернізації з терією нації, науковими засадами національного будівництва.

Перші ознаки формування модерної української нації виявилися в ранньомодерну добу (XVII–XVIII ст.), але почали набувати широкомасштабних сучасних ознак з кінця XIX ст. Імперська Росія, а згодом і комуно-радянський режим намагалися стримувати цей процес, оскільки він вів до суверенізації українства. Радянська модернізація, яку в зарубіжній літературі називають «контрмодернізацією», дала потворний симбіоз традиційності (феодалізму) з науково-технічним прогресом. В Україні, як і в інших республіках СРСР, було зруйновано зародки громадянського суспільства, модерні економічні та соціальні структури, відчужені базові права і свободи громадян. Влада цілеспрямовано здійснювала політику, яка обмежувала можливості соціальної мобільності українців. Внаслідок цього українцям бракувало потенціалу в стратегічних секторах економіки, духовному та політичному житті, що виявляється і сьогодні. Враховуючи сказане, а також те, що Україна почала долучатися до сучасного цивілізованого світу, який вступив у добу постіндустріального суспільства (постмодерну), можна стверджувати, що українське суспільство наче «зависає», з одного боку, між домодерном і модерном, з іншого – між модерном і постмодерном.

Доки суспільна свідомість громадян України матиме фрагментарний характер, який виявляється в різній політичній та інших складових культури Центральної, Західної та Східної України; доки не сформуються соціально зорієнтована ринкова економіка, правова держава та загальнонаціональне громадянське суспільство і не буде подолано відчуженість народних мас від влади; доки в Україні не настане кінець пануванню олігархічних груп, які консервують та відроджують неофеодальні суспільні відносини, Україна перебуватиме в стані модернізаційного транзиту. Помаранчева революція та Революція гідності були спрямовані на подолання відставань та викривлень у процесі формування модерної української нації та вказують на про початок постмодернізації вітчизняного соціуму.

В Україні йде гостра політична боротьба навколо питання про сутнісні риси новітньої (модерної) української нації між прихильниками етнічної, політичної та змішаної (етнополітичної) моделей нації. Праві та правоцентристські партії наголошують на необхідності відродження української етнічної нації, яка стане основою формування консолідованої української спільноти з усіх етнонаціональних груп, що населяють державу. Центристські та лівоцентристські партії наполягають на формування т. зв. політичної (громадянської) нації, у якій етнічна ідентичність буде приватною справою громадян і не буде виявлятися у публічній сфері.

Різні орієнтації в питаннях націєбудівництва мають як політичну, так і світоглядну причини. Перша полягає у тому, щоб законсервувати зрусифікований стан значної частини етнічних українців і «обґрунтувати» бінарну – україно-російську – сутність нації і держави, її органічну єдність з «руським міром»; друга – пов'язана з проблемами у трактування сутності національного феномена. Нами обґрунтована т. зв. етнополітична концепція нації, згідно з якою будь-яка нація – етнічна, політична чи змішана – представляє собою діалектичну єдність двох універсальних способів самоорганізації соціуму: етнокультурного та політичного. У цьому сутність *національного принципу* як закономірності формування та функціонування національних спільнот: давніх і модерних; етнічних, політичних і змішаних. В етнічних націях історично передує і домінує етнокультурна самоорганізація, в політичних – політична, в змішаних націях ці способи самоорганізації урівноважені.

Основні процеси, що супроводжують формування сучасної української нації, такі: а) модернізація пострадянської української нації та всього українського народу; б) відродження та розвиток української етнічної нації, що передбачає повернення до власної культури та мови зрусифікованого населення країни та творче сприйняття українцями сучасних досягнень європейської й світової цивілізації; в) формування основ української політичної нації на базі спільної політичної й інших складових культури та залучення до активного політичного життя представників усіх національностей, що проживають в Україні; г) взаємодія і конвергенція української етнічної та політичної націй і утворення в майбутньому нації змішаного типу – модерної української етнополітичної нації.

Українська держава має трансформуватися в повноцінну національну державу, яка з відломка російсько-радянської імперії перетвориться в справжнього виразника та захисника інтересів українського народу (модерної української нації). Для цього є як

конституційно-правові й геоетнополітичні передумови, так і воля переважної більшості українського політикуму й широкого народного загалу. Вирішальними умовами подальшого прогресу в розбудові національної держави є забезпечення демократичного й правового характеру суспільного та державного життя, формування загальнонаціональної свідомості й культури, утвердження української мови як державної.

Формуючи та зміцнюючи ментальне і культурне ядро модерної української нації та її держави, слід максимально сприяти задоволенню лінгво-культурних потреб національних меншин, активному включенню їх у діяльність органів державної влади й самоврядування. Головне, щоб українська національна держава дбала про добробут та свободу всіх громадян, послідовно виражала й захищала їхні інтереси, зміцнювала почуття гордості за свою Батьківщину.

Важливо також усвідомлювати процеси, що відбуваються у сфері національно-державної розбудови. Сучасна українська держава володіє такими статусами: а) по-перше, це держава української етнічної нації, без існування якої окрема держава не могла б постати; б) по-друге, це держава української політичної нації, яка почала формуватися, тобто це загальнонародна держава, держава всіх етнічних груп, що проживають в Україні; в) у майбутньому – це держава модерної української етнополітичної нації, яка сформується в результаті конвергенції етнічної та політичної українських націй.

У теорії і практиці важливо розрізнити поняття «нація-держава» та «національна держава». Сучасні національні держави є поліетнічними, але побудованими на основі однієї мови та культури (частіше титульної нації). За цих умов етнічні (національні) меншини різною мірою асимільовані в домінуючу культуру, мають право на свою національно-культурну чи національно-територіальну автономію та розбудову власної соціетальної культури.

Впровадження демократичних засад у суспільне життя відкриває шлях народній ініціативі та самодіяльності. За цих умов одним із базових процесів національного розвитку постає формування громадянського суспільства. В умовах розбудови нації важливу роль відіграють як етнічно однорідні інститути громадянського суспільства, так і поліетнічні за складом. До певної міри вони існують паралельно, часто конкуруючи між собою. В процесі їхньої взаємодії відбувається усвідомлення спільних інтересів та вироблення культурних і політичних форм, що узгоджують потреби різних етнічних груп, забезпечують їхній компроміс.

Громадянське суспільство стосується обох складових національного принципу: а) формування національної культури; б) формування та функціонування політичної системи країни. Без участі громадянського суспільства неможливе формування як етнічної, так і політичної нації. Це означає, що на сучасному етапі націєтворення в Україні мають існувати а) інститути громадянського суспільства етнічних українців; б) інститути громадянського суспільства національних меншин; в) загальнонародні (поліетнічні) інститути громадянського суспільства. Інститути громадянського суспільства етнічних українців – політичні партії, громадські організації та рухи – мають бути провідною силою зміцнення та розбудови модерної української нації та держави.

2. З-поміж світоглядно-духовних засад відродження та модернізації української нації особливо важливими є ментально-філософські чинники, адекватне формулювання та реалізація національної ідеї, відновлення й мобілізація історичної пам'яті народу.

Оскільки ментальні настанови є глибинними регуляторами способу мислення та поведінки членів національної спільноти, які важко піддаються коригуванню з боку суспільних інституцій, слід чітко визначити риси української національної ментальності, які сприяють модернізації соціуму і які є гальмом радикальних суспільних трансформацій, а також передбачити заходи, що можуть впливати на практичні вияви ментальних архетипів. До першої групи настанов належать свободолюбивість, народоправні, демократичні орієнтації, дух толерантності, повага прав і свобод людини, підпорядкування владних інституцій потребам особи, громади, нації загалом. Другу групу ментальних чинників, які вимагають цілеспрямованої нейтралізації з боку держави та громадянського суспільства, становлять егоїстичний індивідуалізм, анархізм, патерналізм, консерватизм, комплекси «меншовартості» та «кривди». Для глибокого усвідомлення сутнісних рис українського менталітету, його регіональних особливостей важливе теоретико-методологічне значення мають праці вітчизняних етнопсихологів минулих століть та їх творчий розвиток в умовах суспільної модернізації.

Важливу роль в оптимізації ментального чинника національного розвою має відігравати модерна українська академічна філософія, яку творчо розвивають вітчизняні інтелектуали, моральні авторитети, політична та інші складові національної еліти, а також народна софійність, здоровий глузд широкого народного загалу. Науково та практично обґрунтований український світогляд має будуватися на актуальних для сьогодення ментальних настановах, традиційних

релігійних цінностях (цінностях християнської моралі), історичному досвіді українців, вивіреніх часом вітчизняних, європейських та світових (загальнолюдських) цінностях, сучасному трактуванні української національної ідеї в контексті засад «філософії серця». Український народ, його члени мають глибоко усвідомлювати, що українська нація і держава – це їх спільна патріотична мета та конкретна справа, запорука успішності їхнього життя. Тому кожний українець повинен чітко визначити свою національну та громадянську позицію, активно долучатися до націє- і державотворчого процесу, підтримувати його інтелектуально, духовно та дієво.

Національній еліті слід творчо розвивати, наповнювати актуальним змістом українську національну ідею – стрижень національної культури та ідеології, головний мотив національного буття. Оскільки українська нація і держава одночасно і відроджуються, і модернізуються, слід мати на увазі широке трактування національної ідеї, яке включає три компоненти: ідею нації, ідею національної держави та стратегію національного розвитку.

Щодо першої складової національної ідеї, актуальним є відродження української етнічної нації, національних меншин, що проживають у державі, та формування на цій основі української політичної нації зі спільною соціетальною культурою, рівними правами та свободами громадян, консолідованою політичною системою. Діалектичне поєднання соціокультурних засад українських етнічної та політичної націй веде до формування модерної нації змішаного (етнополітичного) типу.

Ідея національної держави як складова національної ідеї полягає в тому, що формування та утвердження модерної української нації неможливе без держави, яка адекватно виражає та захищає життєві національні потреби, є гарантом суверенного існування спільноти. Розбудова такої держави має для українства не лише суто практичне значення, а й світоглядно-ідеологічне – покликане назавжди спростувати закиди недоброзичливих сусідів щодо нездатності українства на творення життєздатної власної держави та відстоювання її безпеки навіть ціною власного життя. Нині ця ідея проходить випробовування на міцність та щирість в українсько-російській війні на східних теренах держави.

Національна ідея у вузькому смислі поняття – це стратегічна мета національного розвитку, реалізація якої забезпечить гідний українця рівень життя та продемонструє внесок нації в прогрес європейської та світової цивілізації. На сучасному етапі історичного розвитку українського народу національна ідея полягає у поверненні народу у

лоно європейської культури та збагачення об'єднаної Європи власним досвідом життєдіяльності у різних сферах суспільного життя, зокрема своїм унікальним народним мистецтвом, здобутками у галузі науки, техніки, високого мистецтва та спорту. Більш конкретно можна сказати, що сучасна українська національна ідея полягає у набутті членства у Європейському Союзі та системі євроатлантичної безпеки НАТО.

Інтенсифікація процесу розбудови модерної української нації потребує виваженої та осмисленої політики щодо формування та збереження історичної пам'яті народу. Вибір інструментів, заходів і практик державної політики щодо формування історичної пам'яті громадян України має підпорядковуватися ширшому завданню – національному самоусвідомленню українців, досягненню єдності в оцінках минулого, подоланню дуалізму історичної пам'яті, інкорпорації історичного минулого національних меншин в український історичний наратив тощо. Це дасть змогу прискорити процеси суспільної консолідації та темпи подолання світоглядного, культурного й політичного розшарування населення України.

Реалізація національної ідеї вимагає вироблення такої проєкції історичної пам'яті, яка була б здатна виконати функцію каркаса національної ідентичності, актуалізувати мотиви боротьби за національну державу, допомогти виробити образ нової «золотої доби» в недалекому майбутньому українського народу.

На нинішньому етапі націєтворення державні інституції та громадянське суспільство повинні зосередити зусилля на формуванні інтересу й поваги до вітчизняної історії, «примиренні» суперечливих точок зору на знакові події української та світової історії, відродженні та збереженні національних святинь, забезпеченні широкої участі громадськості, особливо молодого покоління, в ритуалах, публічних акціях, присвячених вшануванню історичних подій та видатних постатей народу, підтримці української історіографії, протидії ворожій пропаганді, яка фальсифікує вітчизняну історію та взаємодію українців з іншими національними спільнотами.

3. Національна культура, її формування, оновлення та функціонування – важливий засіб розбудови модерної української нації та показник успішності її життєдіяльності в різних сферах суспільного буття. Це вимагає належної уваги до дослідження соціетальних елементів національної культури, зокрема таких як національні традиції, символи та державна мова.

Використання національних символів (державного прапора, герба, гімну тощо) має певні переваги над іншими елементами національної культури. Вони виражають складні комплекси ідей та емоцій, які легко

сприймаються широким народним загалом, безпосередньо апелюють до почуттів та напівсвідомих емоцій. В умовах формування модерної української нації слід особливу увагу приділити символам, які репрезентують націю та національну державу, символізують «батьків» нації, національних героїв, засвідчують прагнення до національної єдності та злагоди, вказують на геополітичні орієнтації держави й виражають історичну місію народу.

Нині назріла потреба всенародного обговорення питань щодо оновлення тексту Державного Гімну України, який би відображав суверенний статус української держави та мав більш оптимістичний зміст, розробки великого Державного Герба України, зміни розташування жовтої та блакитної барв на Державному Прапорі України відповідно до законів геральдики. Актуальним також є завдання щодо звільнення міст і сіл України від радянської символіки, як цього вимагає Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки».

Національна (державна) мова як універсальна знакова система, за допомогою якої виражаються ідеї, емоції й прагнення народу та відбувається спілкування членів нації, їх консолідація, також має бути предметом постійної уваги політиків, науковців, літераторів та освітян. Для України на 25-му році суверенного існування актуальним є наповнення реальним змістом ст. 10 Конституції України про те, що «держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя та всій території України», а також, що в Україні «гарантується вільний розвиток, використання та захист» мов національних меншин.

У процесі відродження української нації та формування модерної спільноти, важливе місце належить традиціям, які є механізмом відтворення культурної діяльності минулих епох. Саме традиції, що забезпечують наступність у розвитку культури народу та сприяють збереженню зв'язку поколінь, мають творчий потенціал у процесах модернізації нації та держави, бо історичний досвід є основою творення нових соціальних технологій та інституцій.

Оскільки український народ виробив унікальні традиції народної самоорганізації та самоврядування, слід оберігати та примножувати демократичні засади українства в різних сферах суспільного життя, починаючи з сімейних відносин, та, закінчуючи державним (публічним) врядуванням. Для розбудови модерної української нації важливе значення має досвід, здобутий під час Помаранчевої революції та Революції гідності, дії з формування та діяльності протестних та

мобілізаційних майданів, які за формою та змістом нагадують славнозвісну Запорозьку Січ. Ці новітні форми вияву ініціативи й творчості народних мас мають великий націєтворчий та державотворчий потенціал, оскільки показують, як рішуче, але мирно, цивілізаційно може вивільнятися творча енергія народу та відбуватися прорив до нової якості національної спільноти.

Для України, територія якої після аварії на Чорнобильській АЕС була визнана зоною екологічного лиха, роль екологічного чинника у пробудженні національної самосвідомості населення України є особливо важливою. Українці задумалися над тим, чи могла б влада своєї (національної) держави розмістити потужну атомну електростанцію поблизу столиці та ще й проводити на ній небезпечні експерименти? Очевидно, ні. Отже, слід боротися за суверенне існування народу. Екологічний чинник відіграв суттєву роль у проголошенні незалежності України та розвитку громадянської й політичної активності населення країни.

Якщо впродовж перших п'яти років після Чорнобильської аварії спостерігалось посилення уваги до природоохоронних проблем, а із здобуттям незалежності України почала формуватися цілеспрямована національна екологічна політика, то сьогодні в умовах затяжної економічної кризи спостерігається зниження уваги до цього сегмента державної діяльності. Сучасні політики демонструють низький рівень екологічної свідомості та культури, а громадськість вкотре не підтримує на виборах до Верховної Ради та місцевих рад екологічні партії. Місцевою владою та підприємницьким класом нехтуються норми природоохоронних законів, мізерним є фінансування державних екологічних програм, розкриття екологічних злочинів віддається на відкуп засобів масової інформації та представників «зеленого руху». За цих умов національна еліта, інституції держави та громадянського суспільства повинні спрямувати увагу на природоохоронні проблеми, вивчати і творчо застосовувати іноземний досвід формування та реалізації екологічної політики, цілеспрямовано формувати екологічну культуру підрастаючого покоління та майбутніх фахівців усіх сфер народного господарства. Забезпечення екологічної безпеки та підтримання екологічної рівноваги в містах та інших населених пунктах, в регіонах країни має піднятися до рівня пріоритетних напрямків державної політики, що є властивим для високорозвинених країн світу.

4. Формування модерної української нації має ґрунтуватися на політичній культурі, яка є не лише демократичною, а й національно зорієнтованою, тобто відповідає реальним потребам та інтересам

народу. Інакше кажучи, мова йде про потребу формування та функціонування в Україні політичної культури національного типу.

Розроблена на основі семіотичного та соціетального підходів концепція національної політичної культури охоплює такі базові ідеї: національна політична культура – різновид політичної культури, суб'єктом і об'єктом якої є нація; елементи національної політичної культури – це культурні відповіді на життєві потреби нації, головною з яких є забезпечення суверенного існування народу; національна політична культура формується та функціонує на базі національної свідомості та національної ідентичності; основну роль в арсеналі національної політичної культури виконують соціетальні елементи політичного та політизованого характеру; системоутворюючим ядром національної політичної культури є національна ідея. Життєво важлива інформація про досвід попередніх поколінь та творчі напрацювання сучасних політиків зосереджені в соціетальних формах політичної культури: архетипах національної політичної ментальності, національній політичній онтології, національних цінностях та ідеалах, національних традиціях, національних міфах та стереотипах, національних символах, традиційних політичних інститутах, національній ідентичності, її ідентитетах, національній ідеології та національній ідеї.

Комплексне уявлення про зміст сучасної української політичної культури можна отримати на основі матриці її соціетальних елементів, об'єктом впливу яких є українська нація та українська національна держава.

Хоч минуло уже майже чверть століття з часу проголошення незалежності, проте українська політична культура все ще значною мірою є посткомуністичною, посттоталітарною та постколоніальною. У ній значний вплив на свідомість та поведінку громадян мають комуно-більшовицькі міфи, стереотипи та орієнтації. За характером і змістом взаємодії суспільства і держави політична культура сучасних українців є авторитарною, етатистською та патерналістською. Часто спостерігаються вияви его- і громадоцентризму, які притаманні українській ментальності.

Українська політична культура характеризується також фрагментарністю та амбівалентністю (поєднанням протилежних за змістом і спрямованістю елементів), нецілісністю (відсутні окремі компоненти культури, а ті, що є, мають нестійкий характер), неорганічністю (багато політико-культурних елементів не відповідають ментальності, національному характеру, традиціям, усій системі культури української нації). Суб'єктам політичної діяльності, в тому

числі загальнонаціональним лідерам, значною мірою властиві комплекси національної меншовартості й кривди, зросійщення, атрофована здатність до адекватної оцінки власних національних інтересів і цілей, відсутність навичок суверенного мислення та поведінки, схильність більше розраховувати на зовнішню допомогу, ніж на власні сили, готовність прислужувати, а не самоврядувати на своїй, Богом даній землі. Зазначені риси українського політикуму окреслюють коло проблем, які суспільство повинно вирішити, щоб стати модерним.

Позитивним є те, що за умов суверенності відроджуються традиційні риси української культури – народоправство, толерантність, ліберальне ставлення до держави (держави для людини й нації, а не людина й нація для держави); до влади прийшла чимала кількість представників нового покоління, якому властива щира, непоказна національна гордість, загострене почуття справедливості, дієвий національний патріотизм. Швидкими темпами відбувається запозичення європейських цінностей, принципів та норм політичного життя.

Новітня історія засвідчує наростання не лише національних, а й паннаціональних рухів – пантюркізму, пангерманізму, панславізму тощо. Після другої світової війни відбувається інтенсивна партнерська взаємодія європейських націй, що стимулює подальший розвиток пан'європеїзму. Пан'європейський феномен – це культурний і політичний рух, спрямований на єднання європейських народів на базі спільних інтересів та історично сформованих цінностей.

У процесі співпраці, завдяки набутому колективному досвіду та ухваленню консенсусних рішень, які пройшли успішну апробацію в реальному житті європейців, формуються спільні елементи культури, перш за все, політичної та правової. Системоутворюючим ядром спільної політичної культури є європейська ідея – ідея спільного «Європейського дому», в якому щасливо і безпечно житимуть народи, повною мірою користуючись здобутками світової цивілізації.

Спільні європейські політичні цінності закріплені в «Договорі про Європейський Союз» (1992 р.) та підтверджені в «Договорі реформування ЄС» (Лісабонській угоді) 2007 р. До них належать повага до людської гідності, свобода, демократія, рівність, правова держава, дотримання прав людини, включаючи права осіб, що належать до меншин. Ці цінності є спільними для держав-членів у рамках суспільства, що характеризуються плюралізмом, недискримінацією, терпимістю, справедливістю, солідарністю, рівністю жінок і чоловіків.

На базі цінностей сформульовані політичні принципи і норми побудови та функціонування Європейського Союзу. Це – дотримання принципів Статуту ООН, рівність держав-членів, наділення їх

компетентністю, субсидіарність, пропорційність, лояльність у співпраці Союзу та національних держав, рівність громадян у рамках ЄС, захист прав людини та основних свобод, представницька демократія, відкритість прийняття рішень та ін.

Україна, підписавши угоду про асоціацію з Європейським Союзом, широко відкрила двері для цілеспрямованої трансформації своєї культури в усіх сферах суспільного життя в контексті європейських цінностей. У Розділі I Угоди декларується повага до демократичних принципів, прав людини та основних свобод, а також повага до принципу верховенства права, які мають формувати основу внутрішньої і зовнішньої політики взаємодіючих сторін. У 2014–2015 рр. Верховна Рада України ухвалила десятки законів, які відповідають засадам та нормам правового поля Європейського Союзу і є передумовою тісної співпраці з країнами ЄС у сфері економіки, політики, соціогуманітарних та безпекових проблем.

Формування та утвердження демократичної культури на засадах національних та європейських цінностей значною мірою залежить від того, наскільки державні інституції та державні службовці будуть впроваджувати їх у сферу публічного врядування. Однак за обставин, коли більшість високопоставлених політичних та державних діячів пройшли «школу» комуно-радянських органів влади й управління, запозичення та використання світового демократичного досвіду зустрічатиме усвідомлений чи підсвідомий опір. Тому одним із головних завдань у сфері перебудови політичного та державного менеджменту є «кадрова революція» – підбір та розстановка працівників державної служби з числа нового покоління, яке вступило в трудову діяльність і зарекомендувало себе з позитивної сторони.

Важливим завданням у сфері публічного врядування є розмежування бізнесу та влади. Практично це означає подолання засилля олігархату щодо органів державної влади та управління. Як показує світовий досвід, в тому числі постсоціалістичних держав, вирішення цього питання залежить від політичної позиції та волі грави держави та уряду. Для того, щоб державні лідери могли здійснити успішну «антиолігархічну революцію», вони самі повинні бути дистанційовані від політизованих економічних магнатів. Вирішальне слово щодо подолання цієї проблеми має висловлювати народ на виборах Президента та парламенту України.

Утвердженню державної служби як публічної, професійної, політично неупередженої, ефективної та орієнтованої на інтереси громадян, має сприяти її деполітизація. Тому позитивним є прийняття 10 грудня 2015 р. нового закону України про державну службу, згідно з яким державним службовцям категорії «А» забороняється членство в

політичних партіях, а іншим категоріям – очолювати партійні організації. Ще однією новацією, спрямованою на протидію політичній корупції та стабілізацію державної служби, є розмежування політичних та адміністративних посад в органах виконавчої влади (введення посади держсекретарів, які, на відміну від міністра, виконуватимуть не політичні, а суто адміністративні функції).

Зважаючи на попередній досвід функціонування державних органів, можна передбачити, що українське чиновництво намагатиметься обійти ці загалом позитивні зміни в законодавстві про державну службу. Тому контроль за виконанням Закону мають взяти на себе інститути громадянського суспільства, тим більше що нормативний акт це дозволяє. Крім цього, можна сподіватися, що Європейський Союз в рамках угоди з Україною про асоціацію також буде моніторити імплементацію даного та інших законів, які мають протидіяти політичній корупції в органах української влади.

Наукове видання

Гончарук Т. В., Гнасевич Н. В., Гурик М. І. та ін.

**Світоглядні та соціокультурні засади формування
модерної української нації**

Монографія

На обкладинці – репродукція картини Віталія Кириченка
«Богородиця Київська. Знамення. 2014».,
яка символізує народження в Україні сили, здатної здійснити
революційне оновлення країни.

Редактор: *І. Калачик*

Комп'ютерне макетування: *В. Шпак*

Дизайн обкладинки: *М. Одобецька*

Підписано до друку 16.12.2015 р.
Формат 60x84 ¹/₁₆. Гарнітура Times.
Папір офсетний. Друк на дублікаторі.
Умов.-друк. арк. 19,21. Обл.-вид. арк 21,10.
Зам. № У250-19. Тираж 300 прим.

Видавничо-поліграфічний центр ТНЕУ «Економічна думка»
46004 м. Тернопіль, вул. Львівська, 11
тел. (0352) 47-58-72
E-mail: edition@tneu.edu.ua

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК № 3467 від 23.04.2009 р.*

Віддруковано ФО-П Шпак В. Б.
Свідоцтво про державну реєстрацію В02 № 924434 від 11.12.2006 р.
Свідоцтво платника податку: Серія Е № 897220
м. Тернопіль, вул. Просвіти, 6.
тел. 8 097 299 38 99, 8 063 300 86 72
E-mail: tooums@ukr.net